(ओंनमः श्रीविश्वेश्वराय)

॥ फक्किकाप्रकाशः ॥

उपाध्यायोपनामक श्रीयुतेन्द्रदत्तशर्म्मप्रणीतः
नेपालनगरनिवासिनाग्निहोतृ
श्रीलपण्डितनारायणशर्म्मणा
संशोधितः

वाराणस्यां

श्रीयुक्तामोलखचन्द्रयतिनास्वकीयजैन
प्रभाकरनाम्नियन्त्रालये
मुद्रितः

सम्वत् १९४८ भाद्रपद शुक्ल ३

पहिलिवार ५००

रवी

फीपुस्तक रु १)

॥ फक्किकाप्रकाशः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सर्वास्यमास्यकञ्जालिंहरिंहृदयपङ्कजे । सिद्धान्तकौमुदीगूढफक्कि
कार्थःप्रकाश्यते ॥ १ ॥ गर्गवंशावतंसोयोवैयाकरणकेसरी । उपाध्या
योपनामेन्द्रदत्तस्तस्यैवसत्कृतिः ॥ २ ॥ एतदेकमाचार्यस्यमङ्गलार्थे
मृष्यतांमाङ्गलिकआचार्योमहतः शास्त्रौघस्यमङ्गलार्थंवृद्धिशब्दमादि
तःप्रयुङ्क्तेमङ्गलादीनिमङ्गलमध्यानिमङ्गलान्तानिचशास्त्राणिप्रथन्ते
वीरपुरुषकाणि चभवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणिचाध्येतारश्चवृद्धियुक्तायथा
स्युरितिभाष्यप्रामाण्यान्मङ्गलमाचरति॥ मुनीति।नन्वस्यांपाणिन्युक्ता
यांचतुर्दशसूत्र्यामक्षरसमाम्नायामाम्नायइति व्यवहारानुपपत्तिराम्नाय
समाम्नायशब्दयोर्वेदेविदितत्वादित्यतआह। माहेश्वराणीति। इमानि
महेश्वरादागतानीत्यर्थः। शास्त्रप्रणिनीषुपाणिनिनावरिवसितमहेश्व
रप्रसादाल्लब्धानीति फलितमेवंचैतादृशानुपूर्विकाश्रुतिरेवैषा, एतन्मू
लकत्वादस्यव्याकरणस्यवेदाङ्गत्वमुच्यते मुखंव्याकरणमित्यादिना ।
नृत्तावसानेनटराजराजोननाददढक्कांनवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामःसन
कादिसिद्धानेतद्विमर्शेशिवसूत्रजालम्। येनाक्षरसमाम्नायमित्यादिकम
प्यत्रमूलम्। यद्यपिसोयमक्षरसमाम्नायोवर्णसमाम्नायःपुष्पितः फलि
तश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितोवेदितव्योब्रह्मराशिः सर्ववेदपुराणफला
वाप्तिश्चास्य ज्ञानेभवतिमातापितरौचास्यस्वर्गेलोकेमहीयतइतिञ्चाध्ये
या । इदंब्रह्मतत्त्वमेवशब्दरूपतयाप्रतिभातिएतत्पठनेसर्ववेदाध्यय
नकृतस्यपुण्यस्ययत्फलंतत्प्राप्नोतीतिमाहात्म्यातिशयःशास्त्रस्यैतत्फला
ख्यानद्वाराख्यायतइत्यादिकैयटेनचास्याश्चतुर्दशसूत्र्याः फलमुक्तंतथा
प्यदृष्टंतत् । अथकिमर्थोवर्णानामुपदेशः,वृत्तिसमवायार्थः,कापुन

वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिरितिभाष्येणपाणिनेर्लाघवेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थः सचा
णादिप्रत्याहारद्वारेतिकैयटेननद्दृष्टंप्रत्याहारएवमुख्यंफलमित्याशयेना
ह। अणादिसंज्ञार्थानीति । अण् आदिर्येषामितितद्गुणसंविज्ञानोबहु
व्रीहिस्ताश्चताः संज्ञाश्चताएवार्थः प्रयोजनंयेषांतानिअणादिसंज्ञाभ्यइ
मानीतिवा। संज्ञार्थत्वनिष्पत्तयेतत्प्रकारमनुक्रामतिएषामिति। चतुर्द
शसूत्राणामन्तिमावर्णाहलन्त्यमितिवक्ष्यमाणसूत्रेणेत्संज्ञाः स्युरित्यर्थः।
एतद्वाक्यार्थेनाप्तमेराह अकारश्चेति । रप्रत्याहारार्थमनुनासिकत्वेनप्र
तिज्ञातउपदेशेजित्यनेनेत्संज्ञकइत्यर्थः । ननुहयेत्यादावकारोच्चार
णेनाकारविशिष्टस्यैवलत्वप्रत्याहारेषुग्रहणेरामोहिनस्तिस्मरावर्णमि
त्यादौहशिचेत्युत्वादिकंनस्यादतआह हकारादिष्विति। नपुनरन्तरेणा
चंव्यञ्जनस्योच्चारणमपिसंभवतीत्युक्तेरुदात्तइतिभाष्येणप्रायस्यादका
रेणैवहलउच्चारितानतुतत्राकारोविवक्षितइतिभावः । हयेत्यादावका
रोच्चारणेनतस्यहल्प्रसङ्गइत्यवतरणंपुनर्नरम्यम् । हकारादिवत्सकृदु
च्चारयितव्येपुनःपुनरुच्चारणेनहल्प्रसङ्गभङ्गादित्याहुः । हल्संज्ञाया
मिति। आभ्यांसूत्राभ्यांहल्मात्रसंज्ञायांसिद्धयामीत्यर्थः॥ सप्तम्यन्तेनेह
संज्ञासूचितेतिभावः। अयंभावः। नविभक्तावित्यादीनांसार्थक्योपपत्तये
हलन्त्यमित्यस्योपदेशेऽन्त्यंहलित्संज्ञंस्यादितिवाक्यार्थआवश्यकः स
चवाक्यार्थबुद्धौपदार्थबुद्धिःकारणमितिहलपदार्थबोधमन्तराबाधितः
हलपदार्थबोधश्चादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थपरतन्त्र आदिरन्त्येनेतद्वा
क्यार्थबोधंविनाबाधितः हल्पदार्थबोधश्चहलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थाधी
नइति हलन्त्यमादिरन्त्येनेत्यनयोः परस्परापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयदोष
आपद्यते तदितरेतराश्रयंभवतीतरेतराश्रयाणि कार्याणिनप्रकल्पन्तइ
त्युक्तंभाष्ये। अत्रसमर्थयन्ते उपदेशेइदन्त्यम्, अच्, अनुनासिक, इति
सूत्रत्रयमस्तुउपदेशेऽन्त्यमित्स्यादिति प्रथमयोगार्थः सामर्थ्यादन्त्य
मितिनसंबध्यते तेनउपदेशेऽजित्संज्ञइतिद्वितीयसूत्रार्थः, अजित्य
नुवर्तते पूर्वेणसिद्धेनियमार्थस्तृतीयोयोगः अच्चेद्भवतितर्ह्यनुनासिक
एवेतितदर्थस्तेनरुप्रवृत्तौनदोषः, अनुनासिकश्चेद्भवतितर्ह्यच एवेति

विपरीतनियमस्तुनभवतिमिदचोन्त्यादितिज्ञापकात् । अनुसूत्रभेदे
ऽदृष्टफलहानिःपारायणादौस्यात्तदुक्तम्भाष्येसिध्यत्येवमपाणिनीय
न्तुभवतीति,नैषदोषः सूत्रभेदन्तमुपाचरन्तियत्रतदेवान्यत्क्रियतेभूयो
वायदितदेवोपसंहृत्यक्रियतेनासौ सूत्रभेदइत्युक्तमचउपसर्गात्तइत्यत्र
सप्तमेभाष्ये।एवंचहलग्रहणंनकर्तव्यमेवमन्योन्याश्रयदोषश्चोद्धृतइत्येके।
तदसत् । योगविभागनियमज्ञापकाश्रयणेप्रतिपत्तिगौरवदोषानुद्धारा
त् । नहिवर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवमेवादर्तव्यंनतुज्ञा
नजनकमनोव्यापारगौरवमितिराजाज्ञास्ति । अपरेतुआदिरन्त्येनेति
सूत्रेणापेक्षितेज्ञानार्थंहलन्त्यमित्यस्यनवाक्यार्थः कार्यंकिंतुसहआ
समन्ताद्गच्छतीतिसहेनामध्यमोवर्णःसोऽन्त्येनादिःसंज्ञेतितदर्थेनादो
षादेवञ्चनान्योन्याश्रयइति तदप्यकिंचित्करम् । अन्योन्याश्रयताप
रिहारादीन्वदता भगवताइटकिटकटीत्यत्र प्रश्लिष्टादीङ्किण्भ्यांचस
हाङ्युपपदेतृनभाववोधनाद्योगमर्यादयोक्तार्थालाञ्जाच्चहयवरट्यादे
रावृत्त्याशषसरित्यन्तसमुदायस्तुहिश्चहलित्यनेनहल् संज्ञाविधेया
तोनान्योन्याश्रयइत्यपिकेचित् तदतीवदोषकरम् । दशसूत्रावृत्तौ
गौरवसत्वात् । तस्मादनेकक्लेशकल्पनापेक्षयान्याय्यत्वेनावृत्त्यासदो
षःपरिह्रियते । पुनरनुक्रमणमावृत्तिरित्यावर्तितस्यहलन्त्यमित्यस्यो
पदेशेऽजित्यस्मादितमनुवर्त्य चतुर्दशसूत्राणामन्तिमस्यहलित्यस्या
न्त्योलकारइत्संज्ञःस्यादित्यर्थः । नह्यत्रादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थो
पेक्षास्ति ततश्चेत्पदार्थज्ञानेआदिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थसाम्राज्यमित्ये
वंपरिहृतोऽन्योन्याश्रयः।उपदेशआद्योच्चारणमिति।उपस्याद्यर्थंकृत्वा
हिशेरुच्चारणक्रियत्वादितिव्याख्यायुक्तेरितिभावः।आद्यंप्रथममुच्चारणं
प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्तकाचार्याणामेव,आद्यत्वंचात्राज्ञातस्वस्वरूप
ज्ञापकत्वमित्यधिकंनागेशीये । ननुशास्त्रेऽनुनासिकोच्चारणाभावात्त
त्वज्ञानंदुर्लभमतआहप्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञायते इतिप्रतिज्ञाअनुनासि
कस्यभावअनुनासिक्यम् । प्रतिज्ञानुनासिक्यं येषान्तेपाणिनीयाः
पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ताःवर्णास्तेप्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यवन्तइत्यर्थः ।

प्रतिज्ञाचाप्यसेवमितिकथनंवर्णानांतत्त्वज्ञापकंदितोनुमित्यादि व्यव
हारश्चेत्यतस्ताभ्यामनुनासिकत्वज्ञानंसुलभमितिभावः । येतुपाणिनि
शास्त्राध्येतारःप्रतिज्ञानुनासिक्यवन्तइत्याहुस्तेमान्या,अनुनासिकधर्म
स्यवर्णनिष्ठत्वादितिदिक् । उरण्रपरइत्यत्रलकारग्रहणायलपरश्चेति
वक्ष्यामीति भाष्यकृत्प्रतिज्ञायांकुत्रचिदपितद्वचनानुल्लेखाद्व्याख्यास्या
मीतिभाष्यकर्त्तुराशयमनुरुध्यव्याख्ययांरप्रत्याहारोनुक्रान्तस्तुल्यास्यसू
त्रेकैयटेनतत्प्रकारमत्राप्याहलण्सूत्रस्येति।अत्रानुनासिकत्वेनप्रतिज्ञा
तस्तिष्ठतीतिस्थः सचासाववर्णश्चतेनेत्यर्थः।प्रत्याहारस्तुआदिरन्त्येने
त्यनेनेतितद्वाक्यार्थंसूचयतिसहेत्यादि।ननुरलयोरितिन्यूनंटकारस्यम
ध्यगत्वेनरटलानामित्युचितमतआहप्रत्याहारेष्विति।प्रत्याह्रियन्तेऽने
केवर्णाःसंक्षिप्यन्तेयत्रेतिबाहुलकादधिकरणेघञ्। ननुप्रकृतिप्रत्ययार्थ
मात्रबोधकत्वरूपया योगशक्त्याऽकारादिष्वपिदीर्घादीनां संक्षेपात्तेष्व
पितत्संज्ञात्वापत्त्यातिव्याप्तिः मैवम्प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वितसमुदायार्थ
बोधकत्वरूपयोगरूढशक्तेर्विवक्षितत्वेनाणादिष्वेवतत्प्रसक्तेः।निर्देशा
दिति । इसंज्ञकानांग्रहणेतत्रानुनासिकादौ यणाद्यापत्तिर्दोषइतिभा
वः । नचेत्त्वविधानसामर्थ्यान्नयणितिवाच्यम् । तस्यापिप्रत्याहारेष्व
नुबन्धाग्रहणज्ञापनद्वारैवयणभावकल्पकत्वौचित्यात्साक्षात्स्वबा
धकल्पनापेक्षयास्वार्थस्यौचित्यात् । आदिनापापाणकेकुत्सितैरेकः
पूर्वपरयोरित्यादिसंग्रहः । ननुप्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणे
षुनेति भाष्योक्तवार्त्तिकेप्रत्याहारशब्दस्याक्षरसमाम्नायेप्रसिद्धेः प्रत्या
हारेष्वितामित्यनुपपन्नमतआह आदिरन्त्येनेति । नचवार्त्तिकेऽसंग
तिःतात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्यभिप्रायात्,इत्थंचप्रत्याहारोपपत्तिः। अ
न्येतुसतिप्रत्याहारेतोल्लान्तेतिसूत्रेलकारासंगतिःकिञ्चयणाघटितसूत्रे
षुबहुषट्सु मात्रालाघवेनप्रत्याहारैरेवव्यवहारःस्यात् तस्माल्लण्सूत्रा
कारस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम्ऋलृवर्णयोरितिवल्लग्रहणंकर्त्तव्यमे
वोरण्सूत्रइत्याहुः । ननुस्पृष्टप्रयत्नादिभिर्भिन्नैरेवसकलवर्णानांव्या
प्तत्वात्संवृतेनकुत्रभाव्यमतआह ह्रस्वस्येति । एवन्तर्हिदण्डानयन

मित्यादौह्रस्वस्यसंवृतस्यानेनविवृतेन दीर्घाकारेणप्रयत्नभेदात्सव
र्णदीर्घोनस्यादतआहप्रक्रियादशायामिति । साधनावस्थायामित्य
र्थः । विवृतमेवेति । तत्रविवृतत्वंप्रतिज्ञेयमित्यर्थः । एवञ्चोक्तप्रयो
गेसवर्णदीर्घःसिद्धइतिभावः । ह्रस्वस्यप्रयोगेसंवृतत्वेसूत्रम्प्रमाणयति
अअइति । सुपांसुरितिविभक्त्योर्लुक् आद्योविवृतःपरस्संवृतस्तदाह
विवृतमनूद्येति । विवृतस्यानइत्यर्थः । अनेनेति अअइतिसूत्रेणे
त्यर्थः । एवञ्चोभयोरकारयोःप्रयत्नभेदात्सवर्णदीर्घोन । विवृतत्वम
स्त्येवेति । तर्हिसवर्णदीर्घस्स्यादितिचेन्न । पूर्वोक्तार्थज्ञापनार्थंतद
भावात् । पर्यवसितार्थमाह । एतेषुपरेष्विति । उपलक्षणमिदमेतेषुवि
द्यमानस्यापि । तेनहकारादिषुदीर्घादिर्नेत्यर्थः । एतेनहरेत्यादिषु
चतुर्षुहकारशकारयोः षकारसकारयोश्चसवर्णदीर्घस्ययणादेशस्यचापा
दयितुंशक्यत्वेनदधीत्यस्येतिव्यर्थमित्यपास्तम् । अन्यथेति । नाज्झला
वित्यस्यानारम्भे । अच्त्वंस्यादिति । अच्यदबोध्यत्वंस्यादित्यर्थः । इ
दंप्रत्याहारघटकेष्वपिवर्णेषुग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिरितिमतेव्यक्तिपक्षेचबो
ध्यमित्याहुः । अत्रेति । ग्राहकसूत्रएवेत्यर्थः । व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्ति
र्नहिसंदेहादलक्षणमितिपरिभाषणादितिभावः । एतच्चाणिण्प्रत्याहा
रः परेणपूर्वेणवेतिसंदेहोज्जासन । यलण्सूत्रेवर्णान्तरेणानुबन्धेकर्त्तव्ये
णकारोच्चापयतीतिभाष्ये स्पष्टम् । तदर्थस्तुविशेषस्यान्यतरार्थरूपस्य
प्रतिपत्तिर्निश्चयोव्याख्यानाच्छिष्टकृताद्भवतस्संदेहाच्छास्त्रमलक्षणमन
नुष्ठापकंनहिभवतीत्येवमिण्परेणैवाचिश्नुधातुभ्रुवामितिसूत्रेइणइत्ये
वसिद्धे यूवोरितिगुरुनिर्देशाच्चेतिलणित्यत्रस्पष्टंभाष्यइतिदिक् । नन्वे
कारैकारयोःकण्ठतालुस्थानंविवृतश्चप्रयत्नस्तथौकारौकारयोःकण्ठौष्ठ
स्थानंप्रयत्नश्चविवृतएवेतितुल्यास्येतिसूत्रेणपरस्परंसावर्ण्यंस्यादतआ
हसावर्ण्यादिति । नचस्वसत्त्वबोधनार्थंतदारम्भोऽन्यथातयोरसत्त्वंस्या
दितिऋलृक्सूत्रभाष्येव्यक्तोयंरीतिरितिवाच्यम् । सतितयोःसावर्ण्येऽका
रेणानुपदिष्टदीर्घादीनामिवैङापितदुपदेशसंभवात् । ननुएचोयवाया
वोवृद्धिरादैच्नय्वाभ्यांपदान्ताभ्यांपूर्वौतुताभ्यामैच्इत्यादौप्रत्याहा

रायइतिचेन्न, एङोयवायावइतिन्यासेस्यानेऽन्तरतमेनैवनिर्वाहाङिवृ
द्धिरारेङितिपठितेगुणसूत्रेचपरस्परसवर्णसंज्ञावादिमते चतुर्णांग्रहण
सत्त्वेप्यदोषात्नय्वाय्यावित्यत्रऔइतिस्वरूपेणैवपठनीयत्वात्। एव
ञ्चैनदारम्भवैयर्थ्यात्मवर्णाभावज्ञापनंसुस्थम् । यदितुस्वराणामूष्मणां
चैवविवृतङ्करणंस्मृतं,तेभ्योऽपिविवृतावेङौताभ्यामैचौतथैवचेतिशिक्षो
क्तेनविवृततरविवृततमप्रयत्नद्वयेनैङारैचोश्चभेदस्सिद्धइतिमतंदारम्भो
नव्यर्थएवेतिबोध्यम्। नापादनीयमिति। तेनग्लावग्लावइत्यत्रौतोम्
शसोरितिनप्रवर्ततेइतिभावः। ननुविश्वपाभिरित्यादौतुल्यास्याणुदित्सू
त्रयोर्वाक्यार्थबोधोत्तरंनिषेधसूत्रप्रवृत्तदीर्घैरप्याभिर्हलांसावर्ण्यंवार
णाड्ढत्वादेरप्रसक्तिः किञ्चजातिपक्षेऽत्वजात्याक्रान्तदीर्घादेरपिनि
षेधसिद्धिरितिकिमुक्ताकारप्रश्लेषेणानर्थकेनेत्याशङ्क्यनिषेधविधेः प्रा
ग्ग्राहकविधेरबोधाद्ध्रस्वस्यैवतेननिषेधविषयत्वादित्यभा*ष्यादिप्रा
माण्येमात्रव्यक्तिपक्षस्यैवालम्बनाच्चप्रश्लेषसाफल्यादित्याशयेनाहयद्य
पीति। नाज्झलावितिसूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिरयर्थः।त
त्रहिकुमारीशेतइत्युपक्रम्यप्रयत्नभेदेनाज्झलोः सावर्ण्याभावमभिधाय
समाधानान्तरमुक्तंवाक्यापरिसमाप्तेर्वापुनस्सिद्धमेतत्किमिदंवाक्याप
रिसमाप्तिरितिवर्णानामुपदेशस्तावदुपदेशोत्तरकालेत्संज्ञातदुत्तरका
लेआदिरन्त्येनेतिप्रत्याहारस्तदुत्तरकालासवर्णसंज्ञातदुत्तरकालमणु
दिति सवर्णग्रहणमित्यनेनसर्वेणसमुदितेन वाक्येनान्यत्रसवर्णानांग्र
हणंभवतिनचात्रेकारश्शकारंगृह्णातीति । अयंभावःउपदेशोत्तरंसंज्ञा
विज्ञानात्प्रत्याहारस्ततउपजीवकत्वात्सवर्णसंज्ञा।इष्टविषयेसंज्ञासंज्ञि
त्वग्रहणंततोग्रहणेसिद्धेग्राहकेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन पूर्वसूत्रेणया
वद्वाक्यार्थबुद्धेरकारादिभिः स्वसवर्णत्वेनज्ञातानांतावतांग्रहणंबोध
नीयम् । अपरिसमाप्तेरित्यस्यसवर्णसंज्ञाजन्यशक्तिग्रहेनाज्झलावि
त्येतद्रूपबाधकसंभावनयाप्रापिताप्रामाण्यग्रहादणुदिदित्येतद्वाक्या

---

* ननुमूलेनाज्झलावितिनिषेधोयद्यपीत्यादिनोक्तमयुक्तंहकाराका
रयोःसावर्ण्येप्यत्वजातेस्तत्राभावेनदोषाभावादतआहइहत्यभाष्येति

र्थासामर्थ्यादिति । एवंचप्रकल्प्यचापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते । पूर्वं
ह्यपवादाअभिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाभुक्तवन्तं प्रतिब्रूयात्माभुक्था
इत्येतैर्बाधकसंभावनयासवर्णसूत्रवाक्यार्थबोधानुपपत्त्याचविधिनिषे
धसूत्रयोरेकवाक्यताकार्या । अच्भल्भिन्नंयत्तुल्यास्यप्रयत्नंतन्मिथःस
वर्णमित्युभयविधिबोधितसवर्णसंज्ञान्तरंग्राहकसूत्रवाक्यार्थावतारः ।
तथाचनिषेधसूत्रेणागृहीतदीर्घादिभिरज्भिर्हलामनिषेधकंपर्यवसन्न
मित्याशयेनाहाक्षरेति । अक्षराणांमम्नायउपदेशसूत्राणितत्रत्वःअ
कुचोन्तोदात्तादितिठञ् । अतएवकुमारीशेतेइत्यादौदीर्घशकारयोः
सावर्ण्याःसवर्णदीर्घत्वंप्राप्तमचीत्यनुवृत्त्यानिवार्यतइत्युक्तमत्रचकैय
टेवक्ष्यतिचमूले । तर्हिविश्वपाभिरित्यादौकागतिस्तत्राह आकार
स्यापिप्रश्लिष्टत्वादिति । तन्त्रकालसमयवेलास्वित्यादिनिर्देशाल्लिङ्गा
त् । अपिनादीर्घात्परत्रप्लुतस्यापिश्लेषःतेनहंयियांसोइत्यादौगुरोर
नृतइतिप्लुतादकारात्परस्यसनःसस्यषत्वंनेतिभावः । ह्वोढइतीति ।
हकारेणाकारग्रहणेसतियद्यत्प्राप्नोतितस्यसर्वस्याप्युपलक्षणमिदम् ।
भाष्येप्रयत्नभेदोऽज्भलांरुक्तीतस्तद्यथासिद्धमनच्त्वात्कथमनच्त्वंस्पृ
ष्टंप्रयत्नंस्पर्शानाम् ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानांविवृतमूष्मणाम्ईषदेवानुवर्त
तेस्वराणांचेत्यत्रविवृतमनुवर्तते ईषदितिनिवृत्तमितिएवंचेदंप्रत्या
ख्यातमितिकैयटीयाः । अपरेतुप्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवाद
कस्यैवबोधकमिदंसूत्रमत एवभाष्येएतन्नकर्तव्यमिति नोक्तमित्या
हुः । इतिसंज्ञाप्रकरणम् ॥ नन्विकोयणचीत्यादावनिर्धारितषष्ठीविष
यषष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषोपस्थितेरिकःस्थानेइकंविनाप्ययण्स्यादि
तिसूत्रार्थेनशब्दनित्यताहानिरित्यतआहस्थानंचप्रसङ्गइति । स्थीय
तेइतिस्थानंतत्रावेल्युट्दध्नांस्थानेशरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौतथार्थ
दर्शनात् । प्रसङ्गश्चसतिसंभवेर्थवतएवार्थप्रत्यायनार्थंशब्दप्रयोगात् । ए
वंचाप्यरेकारघटितशब्दस्यार्थबोधनायप्रसङ्गेतत्परयकारघटितशब्दः
प्रयोक्तव्यइत्यर्थः पर्यवसन्नःएरुरित्यस्यतेस्तुरित्यर्थः । एवंरीत्यास
र्वत्रशास्त्रेबोध्यम् अर्थतएवस्थान्यादेशभावविश्रान्तेः । तदुक्तम् ।

सर्वैसर्वंपदादेशादाक्षीपुत्रस्यपाणिनेः । एकदेशविकारेहिनित्यत्वंनो
पपद्यते इति । ननुसर्वादेशेसुतरांविकारइतिचेन्न । अवयविनोवय
वभङ्गरूपोयोविकारःसर्वादेशेचतदभावइतितात्पर्य्यात् ।उक्तंचवार्ति
ककृता । कार्यविपरिणामाद्वेति । कार्यंनिष्पन्नानंयोग्यताबलात् । त
थाचज्ञाननिष्ठमुत्पत्त्यादिकंशब्दे आरोप्यतेइत्यर्थइतिकैयटादयः । ए
वंचेकारवृद्धिप्रसङ्गेयकारवृद्धिःकार्येतिवृद्धेरेवविपरिणामोनशब्दादी
नाम् । किंचशास्त्रमन्वाख्यायकमेवतदुक्तंभाष्येनित्येशब्दार्थसम्बन्धे कि
मर्थंशास्त्रमितिचेन्निवर्तकत्वात्सिद्धमिति । असाधुशब्देभ्योऽन्वाख्या
नाद्वारासाधुशब्दबोधकमितितात्पर्यार्थः। साधुशब्दोच्चारणेचपुण्योद
यःएकःशब्दःसम्यग्ज्ञातःसुप्रयुक्तः स्वर्गेलोकेचकामधुग्भवतीतिभाष्यो
क्तेः । नित्याश्चशब्दानित्येषुकूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैरनपायोपजनवि
कारिभिरित्यइउण्सूत्रादिषुभाष्यउक्तमितिविरम्यतेस्माभिः। नन्वष्टा
भ्यऔशित्यत्रजश्शसोरितिस्थानषष्ठीश्रुत्यालोन्त्यपरिभाषोपस्थितेर
न्त्यादेशप्राप्तावप्यष्टाभ्यइति पञ्चमीश्रुत्यातस्मादित्युत्तरस्येतिपरत्व
बोधनादादेः परस्येत्यनेनाऽलोन्त्यादेशबाधकेन जश्शसोरादेरकार
स्यौशिजायमानेरूपासिद्धिरतआहपरत्वादिति। विप्रतिषेधादितिभा
वः । आदेःपरस्येत्यस्यावकाशःद्वीपम् । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽपईत् ॥ अ
नेकाल्शित्यस्यइतःतसिल्प्रत्ययःइदमइश्आदिनाऽतोभिसऐस्इत्या
दिःपरस्येतिबाध्यतेऽनेकाल्इत्यनेनेत्यर्थः । अतएवतस्मादित्युत्त
रस्येत्यत्रतस्मादित्युत्तरस्यादेरितिलाघवान्नसूत्रितंतथासत्तितदेवपर
त्वादनेकाल्शित्यस्यबाधकस्यादित्युक्तरूपासिद्धेः । नचानेकाल्शित्य
तः प्राक्पठ्यतांतस्मिन्नितिनिर्दिष्टेतस्मादित्युतरस्यादेरितिसूत्रद्वय
मितिवाच्यम् । आदेरित्यंशेषष्ठीस्यानेयोगेत्यसम्बन्धेआज्जसेरसुगि
त्यादावप्यादेरितिप्रवृत्त्यापत्तौदेवासइत्यादिरूपासंगतेः । अस्तुषष्ठी
स्थानेइत्यस्यात्रसम्बन्धः कोदोषएवंतर्हिमध्येपितस्मिन्नितितस्मादि
त्यनयोरपितत्सम्बन्धेतयोरप्यागमविषयेप्रवृत्त्यनापत्तेः । नचालोऽ
न्त्यस्येतिसिद्धेङिच्चेतिनियमार्थंङिदेवानेकालन्त्यस्यस्यान्नत्वङिदपी

तिसुत्यजमनेकाल्ग्रहणमितिशङ्क्यम्। तद्ग्रहणाभावेऽतोभिसऐसि
त्यादावादेःपरस्येत्यस्यैवप्रवृत्त्यापत्तेः। ननुशिद्ग्रहणंव्यर्थम् इदमइ
शित्यादौ शकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूत पूर्वमनेकाल्त्वमादायसर्वादेश
त्वसिद्धेरितिचेत्सत्यम्। नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमितिपरिभाषा ज्ञाप
नायतत्सत्त्वात्। ननुनानेकाल्शिदितिसूत्रमस्तुमास्तुचसर्वस्येतिग्रह
णंपूर्वसूत्रविषयान्त्यादोरादेशनिषेधंनसर्वादेशतायाएत्रपर्यंत्रमन्तत्वा
दितिचेन्न। अनन्तरस्येतिन्यायेनादेः परस्येत्यस्यैवनिषेधापत्तेर्दो
षात्। यदितुबाध्यसामान्यपक्षमाश्रित्यसर्वस्यापिबाधकमित्युच्यतेत
दादृष्टार्थमेवतद्ग्रहणमित्याहुः॥ इतिपरिभाषाप्रकरणम्॥ ननुसुध्यु
पास्य इत्यत्रैकमात्रावच्छिन्नेकारेणद्विमात्रावच्छिन्नेकारोपस्थानाद्यण
सिद्धावपिवध्वीशइत्यादौह्रस्वाकारेणदीर्घोकाराबोधनात्तदनापत्तिःउ
च्चरितःशब्दःप्रत्यायकोनानुच्चरितइत्यणुदित्सवर्णस्येत्यत्रभगवदुक्तेः।
नैषदोषः। प्रत्याहारेषुनह्वाच्यवाच्यंलक्षणाभ्युपगम्यते। तंनैकपदे
नवाच्योह्रस्वोकारादिस्तेनवाच्योदीर्घोकारादिस्तत्रचलक्षणा वृत्तिरि
तितदर्थः। नन्वेवंसिद्धे णुदित्सवर्णस्ये तिव्यर्थमितिवाच्यम्। लक्ष्य
तावच्छेदकज्ञानार्थमेवतच्चारितार्थ्यात्। नन्वेवंरीत्यानाज्झलावित्या
दिविषयेपिलक्षणायांजायमानायांवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिकंविप्र
तिपद्येतेतिचेन्न। बोधकालेलक्ष्यतावच्छेदकबोधकाणुदित्सवर्णबोध्य
सावर्ण्यस्यप्राङ्निवेदनात्। एवञ्चेक्शब्देनषट्षष्टिवर्णागृह्यन्तेयण्पदे
नचत्वारःयण्पदेतुनलक्षणाभाव्यमानःसवर्णान्नगृह्णातीतिपरिभाषया
यण्वाच्ययकारादिवाच्यानामज्ञावात्। अतोयथासंख्यसूत्रविषयता
प्यत्रनास्ति। ननुतात्पर्यानुपपत्तिर्हिलक्षणाबीजम् प्रकृतेचत्वादिभ्य
इत्यादि यण्घटितनिर्देशादस्तुलक्षणासाचशक्यसंबन्धरूपाशक्तेर्विष
याःशक्याश्चत्वारइकोयणश्चचत्वारएवेतिशक्यार्थमादाययथासंख्यमप्य
स्तीतिचेन्न। एवमपितृतीयचतुर्थाभ्यामृकारलृकाराभ्यांप्रत्येकंत्रिंशदु
पस्थितौलृवर्णोरादेशस्यऋवर्णेलादेशस्यचप्रसंगात्। अतएवभाष्येस्था
नेऽन्तरतम इत्यस्यकिमुदाहरणं दध्यत्रेत्युक्तं कैयटेचस्थान्यादेशानां

साम्यंनास्त्यतोनास्तियथासंख्यमित्युक्तं तदेतत्सकलमभिसंधायाह
स्थानतआन्तर्यादिति । स्थानेन्तरतमसूत्रसंचारेणेत्यर्थः । एतेन
स्थान प्रमाणोभयान्तरतमेह्रस्वेकारेचरितार्थोयण् विधिर्दीर्घेकथंस्या
दितिशङ्कापि निर्दलितास्थानतआन्तर्यस्यसर्वतोबलवत्त्वात्,यत्रानेक
विधमान्तर्यमितिपरिभाषणात् । चतुर्विधमान्तर्यंस्थानार्थगुणप्रमाण
कृतं स्थानतोदध्यत्र,अर्थतस्तृज्वत्क्रोष्टुः, क्रोष्टुशब्दस्यनपक्तृशब्दादे
शः,गुणतोत्रागघरी'यादौइहघोषवतोमहाप्राणस्यतादृशएवघः । प्र
माणतस्तुअमुमुअमूइत्यादौ । अत्रादसोसेरित्यनेनह्रस्वस्यह्रस्वोदी
र्घस्यदीर्घउकारः । इयंचपरिभाषास्थानेन्तरतमसूत्रेषष्ठीस्थानेइत्यतः
स्थाने ग्रहणेऽनुवर्तमानेपुनः स्थानेग्रहणंवाक्यभेदमाश्रित्य प्रसंगेस
तिसंभवेस्थानतएवान्तरतमइत्यर्थकम्, तेननिष्पन्नेतिभाष्येस्पष्टम् ।
त्रिविधापेक्षयास्थानतआन्तर्यस्यबलवत्त्वादेवचेतास्तोतेत्यादौ प्रमा
णतआन्तर्यवाल्लकारोनेतिदिक् । एवंचस्थानेन्तरतमसूत्रेणैवात्रनिर्वा
हइत्याहुः । भाष्येनुदीर्घादीनामिक्पदादिभिरुपस्थितयेजातिपक्ष
एवाश्रितोऽणुदित्सवर्णस्येतिसूत्रे,तद्यथा, अण्ग्रहणमपरिभाष्यमा
कृतिग्रहणात्सिद्धमेतत् अवर्णाकृतिरुपदिष्टासर्वमवर्णकुलं गृह्णीष्य
तितथेवर्णाकृतिस्तथावर्णाकृतिः, अइउण्सूत्रेभाष्येऽस्यच्वावित्यत्र
सवर्णग्रहणं नप्राप्नोतिकिंकारणमनण्त्वात् नह्यत्रतेऽणोयेनुवृत्तौकिं
तर्हि येऽक्षरसमाम्नायेउपदिश्यन्ते इत्याशङ्क्यजातिपक्षएवाश्रितःयु
क्तश्चायमेवपक्षोऽन्यथाशल्भलादि प्रत्याहारेषुसकलशलादीनांग्रहणं
दुरुपपादंस्यात् । तत्रनलक्षणालक्ष्यतावच्छेदकाभावादितिदिक् । त
थाचंक्पदप्रतिपाद्येत्वादिजात्यवच्छिन्नानांक्रमेण यण्प्रतिपाद्ययत्वा
दिजात्यवच्छिन्नायकारादय इकोयणचीत्यनेनविधीयन्तेअत्रपक्षेयथा
संख्यसूत्रेणनिर्वाहः । तदुक्तंसंख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धमितिस्थानेन्त
रतमसूत्रेभाष्ये । नचाभेदकागुणाइतिपक्षेयणस्समेतियथासंख्यवैषम्य
मितिवाच्यम् । अणुदित्सूत्रेऽण् ग्रहणसामर्थ्येनयणांशेगुणाभेदकाइत्य
स्यैवन्याय्यत्वेनभाव्यमानत्वेनचसवर्णानुनासिकानामग्रहणादण् प्र

त्याख्यानपक्षे यारम्भप्रत्याख्यानयोः फलाभेदायभेदकपक्षस्यैवात्राश्रय
णात् । अतएवमतुपोनुनासिकोवकारोधनवानित्यादौन । नचस्वौ
जसित्यत्रानुनासिकौकारस्यानेसानुनासिकवकारः, नचपथिमथ्यृभुक्षा
मादित्यत्राकारप्रश्लेषक्लेशइतिवक्ष्यते । ननुभाव्यमानः सवर्णान्नगृह्णा
तीतिपरिभाषासत्त्वेपूर्वोक्तानि सिध्यन्तुनामतज्ज्ञापकंत्वप्रत्ययग्रह
णंनत्वाण् प्रत्याख्यानेनैवदूषिताशयमितिचेन्न । प्रत्याख्यानपक्षेतप
रसूत्रस्यजातिपक्षप्राप्तसवर्णग्रहणनियमार्थत्ववत् जातिग्रहणप्राप्तस
वर्णग्रहणप्रतिषेधायाप्रत्ययइत्यंशः कर्तव्यश्चेत्याशयात् ध्वनितंचेदं
ज्यादादीयसइत्यत्रषष्ठेभाष्येव्यक्तंनागेशीये । अतएवजातिपक्षेपित्य
दादीनामइत्यादौनदीर्घादिसंग्रहः । त्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशंजा
तिपक्षाश्रयणेमानम्, तस्माज्जातिपक्षएवभगवताभिप्रेतइत्याहुः ॥ इ
कारस्ययकारइति । इकारोच्चारणप्रसंगेयकारउच्चारणीयइत्याशयः ।
उपपादितश्चायंप्राक् । नन्विहसुधीशब्दस्याध्यायतेः संप्रसारणेसंप्रसा
रणाच्चेतिपूर्वरूपापत्तेर्यण्नस्यात्नैवम् । संप्रसारणपूर्वत्वेसमानाङ्गग्र
हणमितिवार्तिकोक्तेः । नचनभूसुधियोरितिनिषेधः । अङ्गाधिका
रस्थितत्वेन प्रत्ययेपरएवतेननिषेधात् अनन्तरोक्तयोरेरनेकाचश्चोः
सुपीत्यनयोःप्रतिषेधाच्च । नचेकोसवर्णइति ह्रस्वप्रसङ्गोनसमासेइति
वार्तिकेननिषेधात् । नचनित्यसमासस्यैवतेननिषेधइतिवाच्यम् ।
नित्यग्रहणस्यभाष्ये प्रत्याख्यानादितिसंक्षेपः ॥ ननुयद्यपिगव्यमित्यादौ
जत्वाल्लोपःशाकल्यस्यहलिसर्वेषामितिवालोपोनप्राप्नोतितथापिगव्यू
तिरित्यत्रस्यादतआहवान्त इत्यत्रेति ॥ तेनचसूत्रेफलाभावोगव्यादौ
भत्वेनवारणात् । नचगामिच्छतीत्यादौफलम् तत्रापिनःक्येइतिनि
यमेननान्तस्यैवपदत्वप्रतिपादनेनेतरेषांभत्वबाधनादितिवाच्यम् ।
वान्तइत्यस्यवार्त्तिकेनुवृत्त्याश्रूयमाणवान्तादेशः इत्यर्थसंपादनफलक
त्वात् । ननुविश्रवेइत्यादौतस्यलोपइतिदुर्निवारंगव्यूतावुच्चारणसा
चारितार्थ्यादितिचेन्न।गविचयुक्तइत्यादिनिर्देशेनतद्वारणात् । ननुलो
पोव्योर्वलीतिकथंवलोपोनहिकार्यीनिमित्ततयाऽऽश्रीयतेनहिनिमित्तं

कार्यत्वेनेतिपरिभाषयावस्यकार्यित्वं ननिमित्तत्वबाधादितिचेन्न । नि
मित्तत्वानाश्रितविषयेकार्यित्वस्यचरितार्थत्वात् । नचलोपोव्योरित्य
त्रवकारोभाष्येप्रत्याख्यातः प्रत्याख्यानस्यलौकिकोदाहरणाभावपरत
याशास्त्रीयप्रयोगार्थंतत्सत्त्वादित्याशयात् । अतएवातोलुप्तान्तस्येत्य
त्रलुप्तनिर्दिष्टोवकारइत्युक्तमिकोगुणेतिसूत्रेभाष्ये । ननुवान्तग्रहण
मेवभाष्येप्रत्याख्यातं, नचचेयंजेयमित्यादौयान्तादेशापत्तिःयोगविभा
गात्तत्क्षय्यजय्यावित्येकोयोगःपूर्वेणप्राप्तेर्नियमार्थः एचश्चेद्यान्तादेशस्त
र्हिक्षिज्योरेवततःशक्यार्थे,क्षिज्योः शक्यार्थएवतेनाहोद्यर्थेत्वेयंपापमि
त्यादौनदोषः । नचक्षिज्योरितिसजातीयापेक्षत्वादेकारांशेनियमेप्यै
कारांशेनियमाभावाद्रायमिच्छतिरैयतीत्यत्रयान्तापत्तिःरायिच्छान्दस
इतिभाष्योक्तेश्छन्दसिदृष्टानुविधित्वेनरूपान्तरानापादनात् । यादौ
प्रत्ययेरैशब्दश्छन्दसिवर्ततइतिकैयटःएतत्सर्वंस्थानेन्तरतमसूत्रेभाष्ये
स्पष्टमितिचेत्एवंतर्हिवार्त्तिकएवप्रश्लेषउचित इत्यभिप्रेत्याहळकारा
दिति । अन्येतुच्छान्दसत्वान्नलोपोगव्यूतौछन्दसिदृष्टानुविधायित्वे
नरूपान्तरानापादनात् । अध्वपरिमाणेपिसंज्ञाशब्दत्वान्नलोपःसंज्ञा
त्वभङ्गापत्तेः । अतएवरघुनाथशब्दादौपूर्वपदात्संज्ञायामितिनित्यण
त्वाभावः । अतएवभजोऽसंज्ञायामितितृतीयेभाष्येऽसंज्ञायामभिधेया
यामितिनार्थः किंतर्हितत्कार्य्यंविशिष्टत्वेनचेत्संज्ञागम्यतेइत्युक्तम् ।
ननुसर्वादीनीतिसूत्रेसर्वनामानीत्यत्रणत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्यनिपात
नात् णत्वाभावइत्युक्तंभाष्येतत्रतवमते पूर्वोत्तरपक्षयोर्नदलत्वाप
त्तिःसंज्ञाशब्दत्वेनैवतदभावादितिचेन्न । आधुनिकविनियोगस्यलंशा
स्त्रानुगतस्यैवविनियोगउचितोनतुशास्त्रविरुद्धस्येत्याशयात् । सर्वना
मानीतित्वाधुनिकोविनियोगः अतएवमहत्याःसंज्ञायाःकरणेएतत्प्रयो
जनमित्यग्रिमभाष्यंसंगच्छते अनादिविनियुक्तस्यलेनुयथाविनियुक्ता
नामेवसाधुत्वंयथारघुनाथशब्दादावितिदिक् । नन्वेवमपिमोराजि
समःक्वावित्यादीनांवैयर्थ्यापत्तिःसम्राडितिराजविशेषस्यसंज्ञात्वेना
नुस्वाराभावस्यवक्तुंशक्यत्वादितिचेन्न । तस्यसंज्ञात्वस्यप्रामाणिकैर

नुक्तेः । संज्ञाया एकनिवेशिनीत्वे नवाक्यार्थे साम्राज्यमित्याद्यभियुक्त
प्रयोगानापत्तेश्च । अत एव तत्र संज्ञापदानुपादानाच्च नखमुखात्संज्ञायां
मित्यादेरपि सामर्थ्यादुक्तार्थे तात्पर्य्यग्राहकतया वक्तुं शक्यत्वाच्च । अप्र
मितस्य तु वकारप्रश्लेषस्योक्तार्थे तात्पर्यग्राहकत्वरूपफलकल्पनस्य नि
ष्फलत्वाच्च । एतेन नखमुखादित्यादेर्वैयर्थ्यादुक्तकल्पनानयुक्तेति मन्दो
क्तमपास्तम् । वस्तुगत्या शास्त्रव्यापारपूर्वकप्रयोगस्यैवाभ्युदयहेतुना
त्रापि तद्व्यापारकल्पनं संज्ञाशब्देऽप्युचितमेवेति मूलाशय इत्याहुः । तन्निमि
त्तस्यैवेति किमिति । पूर्वेणासिद्धावस्य नियमार्थत्वेनैव एवकारे लब्धे तद्ग्र
हणस्य स्पष्टतोऽवधारणार्थत्वात्तच्छब्दपरामृष्टयादिप्रत्ययनिमित्तस्यैव चश्चे
त्तर्हि धातोरेवेति सूत्रार्थं वारणाद्वाभ्रव्य इत्यस्योपपन्नावपि लव्यमित्या
देः पूर्वेणैव निष्पत्तेः सूत्रमेव किमर्थम् इति पर्यनुयोक्तुराशयः । उत्तरमा
ह । ओयत इति । आङ्पूर्वाद्वेञः कर्मणि लङि यजादित्वात्सं प्रसारणे
ऽकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घे आङा सहाद्गुणे च कृते वान्तादेशापत्तिः । अ
यपूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति भाष्यसिद्धान्तपक्षे यदुपसर्गनिमित्तं कार्यं
मुपसर्गार्थाश्रितं तदन्तरङ्गं विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वात् । यच्च न तथाभूतं
तत्र पूर्वागतसाधननिमित्तकमेवान्तरङ्गम् । अत एव प्रेद्ध इत्यत्र गुणो बहि
रङ्ग इति न धातुलोपसूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम् । तथा चात्र धातूपसर्गकार्यं
स्य गुणस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे वान्तादेशेऽसिद्धत्वान्नोक्तदोषावकाश इत्य
परितोषादाह । औयतेति । ननु नाजानन्तर्य इति निषेधादस्तु पूर्वोक्त
मपि प्रत्युदाहरणमिति चेन्न यत्र कार्यं विधावानन्तर्येणाचोराश्रयणं तत्रैव
परिभाषोपस्थितेः । यथा प्लद्यः तत्र ह्रीकोणयचीति वचनादिगचोराश्रय
णमिह तु न तथेति दिक् । एवञ्चेदमेव प्रत्युदाहरणम्, अत्रापि वेञः कर्मणि
लङि यकि सम्प्रसारणे दीर्घे आटा सहाटश्चेति वृद्धौ वान्तापत्तिः । नह्यत्र
धातूपसर्गकार्यमस्ति येनासिद्धत्वं स्यादिति भावः । लोपः शाकल्यस्येति
लोपस्योत्थानप्रसङ्गाल्लोपान्तरस्योत्थानेन कार्यं प्रसङ्गमाह । कानि सन्ती
ति । अयम्भावः । अस्ति तावत्सिद्धान्तग्रन्थेषु तत्र तत्रोपनिबद्धं पदद्वयं प
दसंस्कारो वाक्यसंस्कारश्चेति । तत्र परस्परनिरपेक्षाणि पदानि संस्क्रि

यन्तेसाधुत्वेनान्वाख्यायन्तेयत्रेतिबाहुलकादधिकरणेघञ् । अतएव
युष्मद्युपपदेइत्यादीनिनिर्वहन्ते । तदुक्तंसंस्कृत्यसंस्कृत्यपदान्युत्सृ
ज्यन्ते तेषांचयथेष्टमभिसंबंधोभवत्याहरपात्रंपात्रमाहरेतिवृद्धिरादैच्
सूत्रेभाष्ये । वाक्यसंस्कारस्तुवाक्यात्सुप्तिङन्तचयद्रूपात्पदादीनिसं
स्क्रियन्ते यत्रेतितथोक्तः । यद्यपिवाक्यमखण्डंनिरवयवंततएवार्थप्र
तीतेर्लोकेतस्यैवव्यवहाराच्चतथाप्यन्वाख्यानलाघवायतत्रावयवंकल्प
यित्वाशास्त्रंसफलीक्रियतइत्यन्यत्रविस्तरः । तदप्युक्तम् । वाक्यादु
द्धृत्यपदान्वाख्यायन्त इतिभाष्येतथ चाद्यपक्षेकानिसन्तीत्यनयो स्वा
र्थंक्यनिष्पन्नत्वादचःपरस्मिन्नित्यस्यप्रवृत्तं नंचोद्यावसरः किन्तुवाक्य
संस्कारेकानिसन्तीतिवाक्येप्रक्रियाक्रमेणकिम्शब्दोत्तरंजस्तदुत्तरासधा
तोः श्नीतिकिमः कादेशेजशः शयादेशेनुमिदीर्घेअसधातोश्श्नसोरल्लो
पेश्नान्तइत्यन्तादेशेचाचः परस्मिन्नित्यनेनपरश्निनिमित्तकाल्लोपः स्था
निवत्स्यानिभूतादकारात्पूर्वत्वेनदृष्टस्यनकारोत्तरीयेकारस्ययण्रूपेवि
धौकर्त्तव्येस्थानिवद्भावादस्तिचोद्यावसरः । नचात्रापिपक्षेविनिगम
नाविरहाद्भावसन्तीतिसाधयित्वाकानीतिनिष्पादनेदोषाभाव इति
वाच्यम् । अन्तरंगबहिरंगयोरन्तरङ्गंबलवदितिज्ञापयिष्यमाणपरि
भाषयात्रपूर्वोपस्थितनिमित्तत्वरूपनन्तरंगमादायान्तरङ्गाणाम्प्रथमंप्र
वृत्तिरितिकानीत्यस्यैवतावत्साधनीयत्वात्। पदांतविधाविति ।पदस्य
चरमावयवेविधावित्यर्थः । तन्निषेधादिति । नपदान्त्येतिसूत्रेण स्था
निवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । नचतस्मिन्प्रतिषेधेपिबहिरङ्गपरिभाषयालो
पस्यासिद्धत्वेनयणादिकंदुर्वारम् । पदद्वयापेक्षत्वेनयणादेरेवबहिरङ्ग
त्वात्नाजानन्तर्येबहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरितिनिषेधाच्चेतिदिक्।ननुरपरइत्युक्ते
रप्रत्याहारेणलपरश्चेतिवचनेनवारेफलकारयोर्बोधेऋकारऌकारयोःप्र
माणतआन्तर्य्यात्सांकर्यंस्यादतआह । तत्रान्तरतम्यादिति।स्थानतइ
तिभावरेफशिरस्कस्यारित्यस्यरेफद्वारात्रृकारेणमूर्द्धादिस्थानत्वात् ।
अयंभावः।उरण्सूत्रेषष्ठीस्थानेस्थानेन्तरेतिसूत्राभ्यांस्थानेशब्दद्वयमनुव
र्त्तते,तत्रैकस्यानुवादेपिस्थानसंबंधलाभांद्वितीयस्यलक्षणयाप्रसंगावस्था

कालबोधश्चप्रयोजनन्तेनगुणवृध्योः प्राप्त्यवस्थायामेवाणोरपरास्सम्प न्नो इत्तिप्रमाणतोन्तरतमावेङैचौवाधित्वास्यानतोणवन्नवतीतितदा ह । कृष्णर्द्धिरित्यत्रारिति । नचैवंकृतैत्यादावनेकाल्त्वात्सर्वादेश प्रसङ्गः । ऋस्याणित्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्यरपरत्वस्यसर्वादेशतानपादा नादुपजीव्यविरोधात् । तदुक्तंस्थानेन्तरतमसूत्रेवार्तिक कृतासर्वादे शप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात् । नचानेकाल्त्वस्यतदाश्रयत्वादादेसेनाविघा त इति । नचक्रियतेइत्यादौरिङादिष्वण्रपरः कुतोनेतिवाच्यम् । अनादेशत्वात् । आदेशत्वंहिसमुदायेविश्रान्तम् । नन्वेवंकृष्णर्द्धि रित्यादौ पूर्वपरसमुदायस्यस्याणित्वेनऋकारस्यैवस्याणित्वाभावाद्रप रत्वन्नस्यादितिचेन्न पूर्वपरयोरितिद्विवचननिर्द्देशनसहितयोरवयव योरेवस्याणित्वात्। तदुक्तंभाष्ये योह्युभयोस्स्थानेन्नवतिलभतेऽसाव न्यतरतोव्यपदेशमिति, अतएवजिन्नादिष्विवद्ध्योः स्थानिनोर्द्वावादेशौ माभूतामित्येकग्रहणम्। गुणइत्यादंविधेयबाधकत्वंनतत्रैकत्वसंख्याया विवक्षणेनोभयोःपूर्वपरयोरेकतयैवविधेयान्वयेऽनयोःपूलयोःकटंकु वित्यादाविवोभयसंबंध्येकविधेयस्यप्रतीतेरेकग्रहणंस्पष्टार्थमित्यन्यतंत त्। नचसर्वत्रविधावादेशानेवरलपरान्विधायेदंसूत्रंसुत्यजमितिवाच्य म्आपृच्छसुधामीत्भृञामिदित्यादौदोषापत्तिरित्तिसंक्षेपः।परस्माद्प्य पवादस्यप्रबलत्वद्वृद्धिरेवबाधिका।तत्रापवाद विषयबाध्यविशेषचिन्ता पक्षमूलकंन्यायमाह।पुरस्तादिति।पुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बा धन्तेनोत्तरानितिन्यायः। प्राग्वर्त्तिनीपवादाइत्यर्थः। एतत्सर्वमुपपाद यिष्यते । एत्येध,एङिपर,ओमाङोरितिपाठक्रमः । अव्यवहितोत्तर वर्त्तिनएङिपररूपस्यैवबाधिका वृद्धिर्नत्वन्तरालवर्त्तिनओमाङोरित्य स्यन्नवति । अपवादस्यावश्यंस्वपरस्मिधन्वानोयेप्रथमोपस्थितानन्तर बाधेनाकाङ्क्षानिवृत्तेश्चारिताथ्यै पश्चादुपस्थितान्तरालबाधेमानाभा वादाकांक्षाशान्तेःसकृदुपस्थितयेविप्रतिषेधशास्त्राबाधनेपिपुनरुपस्थि तयेतद्बाधेबीजाभावाच्चेतिभावः। असाधुरेवेति। वृद्धिप्रयुक्तोयंप्रयो गोपपाठ इत्यर्थः । आङिणोरेकादेशस्यपूर्वान्तवद्भावत्त्वेनाङिविप्र

तिषेधसूत्र प्राबल्यादोमाङोश्चेत्यनेनोपैतीत्यत्रलब्धावकाशवृद्धेर्बाधा
दितिभावः। ननुप्रौढ इत्यत्रेवप्रौढवानित्यत्रापिवृद्धिप्राप्तेत्यतआह ।
अर्थवदिति । विशिष्टरूपोपादाने । उपस्थितस्यार्थस्यशब्दंप्रतिविशे
षणतयान्वयसंभवेतत्यागेमानाभावोऽस्याःपरिभाषायामूलम् । किञ्च
स्वंरूपमितिसूत्रेस्वशब्देनात्मीयवाचिनार्थोगृह्यतेरूपशब्देनस्वरूपन्ते
नतदुभयंशब्दस्यसंज्ञीतिसूत्रार्थः तत्रार्थोनविशेष्यो अर्थेशास्त्रीयकार्या
संभवात्किन्तुशब्दस्यविशेषणम् । एवञ्चार्थविशिष्टश्शब्दः संज्ञीतिफ
लितंतेनैषापरिभाषानिष्पन्नेतिभाष्येसमाख्यातम् । कुत्रचिदर्थस्यशब्दो
विशेषणमित्यादिकंसंवादचिन्तामणौव्यक्तम् । प्रकृतेचार्थवत्तायास्स
मुदायेव्यासक्तत्वादूढवत एकदेशस्योढस्याऽनर्थकत्वादवयवस्यार्थवा
चकत्वाभावान्नात्रवृद्धेः प्राप्तिरितिभावः।केचित्तुप्रादूहेतिविधेःपदवि
धित्वेनसमर्थः पदविधिरित्यस्यावश्यमुपस्थितौप्रशब्दद्योत्यार्थान्वि
तार्थकेषूढादिषु वृद्धौनिर्व्यूढायामुत्तरपदाक्षेपेसतिक्तवत्वन्तैकदेशोढश
ब्देपरेवृद्धेः प्राप्तिरेवनास्तीतिनार्थोर्थवत्परिभाषासंचारेणसंचारितव्य
श्चावश्यपुनःसमर्थःपदविधिरुत्तरपदाक्षेपश्चात्रअन्यथोढश्चघटश्चोढघटौ
प्रकृष्टावूढघटौप्रौढघटावित्यत्रऊढशब्दस्यद्वंद्वे नसहसामर्थ्यंतदवयवे
नसहसामर्थ्यस्यनिष्प्रत्यूहत्वात्ऊढस्यशक्यार्थवत्त्वाच्च ।अथवासत्यप्यु
त्तरपदाक्षेपेयदिकस्यचिन्नामोढ इतिक्रियतेतदातस्मिन्नुत्तरपदेप्रोढइ
त्यत्रातिप्रसङ्गवारणायप्रसिद्धप्रसिद्धिनिबन्धनोगौणमुख्यन्यायोऽनुस
रणीयस्सचार्थवत्परिभाषाप्रवृत्त्यधीनइत्यभिप्रायकस्तत्संचारोऽस्त्वि
त्याहुः । ननुरपरश्रुतेरन्यत्रचरितार्थत्वादुपार्च्छतीत्यादावेकादेशस्थले
विसर्गस्स्यादतआह।अन्तवद्भावेनेति।मानमाह।निर्देशादिति।नचकर्त्त
रिचर्षीत्यादौगुणस्यपदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेनवहिरंगासिद्धत्वाद्रे
फाभावान्नविसर्ग इतिवाच्यम्।गुणस्यैवविसर्गस्यापिरेफषकारात्मकव
र्णद्वयाश्रितत्वेनवहिरंगत्वात् । परनिमित्तकत्वंतूभयोस्समम् । उ
रण्रपरइत्रभाष्येतुरेफस्यपूर्वांतवत्त्वेविसर्जनीय प्रतिषेधोवक्तव्योना
कंलिपनाकुंटाद्यर्थमित्यपूर्ववचनमेवारब्धमितिदिक्। उपसर्गेणैवेति।

यंविनायस्यानुपपत्तिस्स्तेनाक्षिप्यतेयथाकृतिः पदार्थइतिदर्शनेघटमा
नयेत्युक्ते जातेरमूर्तत्वादानयनानुपपत्त्याजातिर्व्यक्तिमाक्षिपति । त
थोपसर्गसंज्ञायाः क्रियामन्तरानुपपन्नत्वादुपसर्गः क्रियामाक्षेपयति।सा
चधात्वर्थस्तस्यचाक्षेपासंभवाच्छब्दाचिनआक्षेपः फलतीत्यभिप्रेत्याह ।
धातोरिति। पुनर्वृद्धीति।तत्सामर्थ्याद्वृद्धिरेवनकदापितदभावइतिफ
लितार्थः। ननूपसर्गेणाक्षिप्ते पितस्मिन्प्रगतऋद्धः प्रर्द्धइत्यादौप्रस्योपस
र्गत्वादृद्धस्यऋकारादिधातुप्रभवत्वाच्चवृद्धेःप्राप्तौतन्निवारणायोपसर्गता
प्रयोजकधातुत्वलाभार्थंधातुग्रहणमस्तु कथमन्यार्थतेतिचेन्न, यत्क्रिया
युक्ताः प्रादयस्तंप्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञेभवतइत्युपसर्गात्सुनोतीत्यत्राष्ट
मेभाष्योक्त्यैवसमाधानात् । ज्ञापितश्चायमर्थः उपसर्गाःक्रियायोग
इतिसूत्रस्ययोगग्रहणेन,अन्यथातृतीयांतेनसप्तम्यन्तेनवा क्रियापदेन
तदर्थेसिद्धे तद्वैयर्थ्यंमेव । पाक्षिकोपीति । ऋत्यकइत्यस्यविकल्पप्रा
प्तिकत्वात्तदभावेयथाश्रुतंनैवसिद्धेर्योगविभागस्यपाक्षिकानिष्ट वृद्धि
भाववारणफलकत्वादितिभावः । ननुनमाङ्योगइत्यत्रभाष्येऽटश्चेति
सूत्रयित्वाऽस्वपोहसन्नित्यत्रवृद्धिमासंक्यधाताविस्यपकृष्यसमाहितत्वे
नधाताविस्यस्यचरितार्थ्याद्योगविभागेमानाभावइतिचेन्न । पूर्वत्रकर्त
व्येअन्नकरणात्। अतएवधाताविस्युभयोःशेषइत्युक्तं भाष्यकृता,केचित्त्वा
क्षिप्ते नैवसिद्धे ऽतिरिच्यमानधातुपदेनोपसर्गावयवाकाराद्वारव वय
वऋकारेपरेतयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरेवेत्युचितार्थः संपद्यते,तथाचैवं री
त्यापाक्षिकप्रकृतिभाववारणेसिद्धे नार्थोगौरवग्रस्तेनयोगविभागेनेत्या
हुः । ननुसूत्रेउपसर्गपदं विसृज्यगतेरिति कुतोनोक्तं लाघवान्नैवम् ।
अच्छर्च्छतीत्यादौवृद्ध्यापत्तेः अच्छगत्यर्थवदेष्विति गतिसंज्ञात्वात् ।
वाक्यभेदेनेति । एकवाक्यत्वेहिप्रेजत इत्याद्यसङ्गत्यापत्तेरिति
भावः । सुब्धाताविति । सुबन्तप्रकृतिकेधातावेङादौ पररूपंवा
स्यात्तदभावेउत्सर्गसूत्रेणवृद्धिरितिद्वितीयवाक्यार्थः । अत्रवदन्ति ।
एङ्येङितिसूत्रयितव्येपरग्रहणमुत्तरार्थम् । रूपग्रहणन्तुस्पष्टार्थ
म् । अमिपूर्वइतिपदेङिपरइत्येवसिद्धेरिति । अचिकिमिति ।

अत्रऋलृोस्सावर्ण्यनिषेधादकस्सवर्णेगेत्रभविष्यतीतिप्रश्नः । अनिष्प
त्तेति । नाज्झलाविति सूत्रविषयनिर्णयेऽपवाद विषयपरिहारेणतत्तद्व
र्णीयसवर्णपदवाच्यत्वनिर्णयोत्तरं तावतां ग्रहणस्यग्रहणकशास्त्रेणबोध्य
तया निषेधबोधकालं ग्रहणकशास्त्रस्यतावद्ग्रहणबोधकत्वासिद्धिरित्य
र्थः । अत्रवक्तव्यमुक्तं प्राङ्नविस्मरणीयम् । अकोकिदीर्घइत्यत्रैवसुवच
मिति । दध्यत्रेत्यादौयथासंख्यविज्ञानेनातिप्रसङ्गभङ्गाद्धोतृलृकारइत्य
त्रापिऋकारलृकारयोस्सावर्ण्यादुपपत्तेरीकारशकारयोस्सतिसावर्ण्येऽ
चीत्यनुवृत्तिमन्तरापीष्टसिद्धेर्लाघवाच्चेत्याशयः । ननुयथान्यासेसूत्रान्तः
कोटिनिविष्टसवर्णपदमग्रिमवार्त्तिकद्वयेनुवर्त्यमेवंसतितत्रैवतरकरणं
विपरीतगौरवापत्तिरितिचेन्न । वचनद्वयविधेयमकःसवर्णइत्यनेनैवनि
ष्पाद्यतस्यतुल्यास्यसूत्रेभाष्यकृताप्रत्याख्यानात् । तथाअकइतिसूत्रेणैव
ऋकारद्वयस्यस्थानेरेफद्वयवत्तारूपगुणान्तर्येणकदाचिद्रेफद्वयगर्भस्य वि
वृतत्वान्तर्येणकदाचिद्विवृतस्यलृकारेलकारवत्तान्तर्येणकदाचिद्विलका
रस्यकदाचिद्विवृतत्वसाम्येनरेफवतासाम्येनचतादृशस्यऋकारस्यसि
द्धाविकल्पफलसिद्धेः, कैयटेचस्पष्टतरमिदम् । ननुगोअग्रमित्यादावि
वपत्तेप्रकृतिभावोदुर्वारअतआह । व्यवस्थितविभाषयेति । विगताव
स्थाविकल्परूपाजातास्यांसाचासौविभाषाचतयानैमित्तिक प्रवृत्त्येत्य
र्थः । विभाषारूपेविकल्पे विधिनिषेधरूपांशद्वयंसामान्येनोपस्थितम
त्रविशेषविधिरूपाव्यवस्थिताक्वचित्तुनिषेधरूपोव्यवस्थिता, तथाचमू
लेवक्ष्यतिक्वचिन्नपापंञ्जितिवेशइत्यादि । गवाक्षइति । गवांकिरणा
नामक्षीवेंरयक्षोऽदर्शनादित्यच् पुंस्त्वंलोकात् वातायनेऽयंरूढः ।
नन्वेवंरीत्यागवेन्द्रइति सिद्धेइन्द्रेचेति व्यर्थंस्नैवम् भाष्योक्तातिरि
क्तव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाणिकत्व ज्ञापनार्थंत्तस्सत्वात् । अ
ग्नीत्प्रेषणेपरस्यचेति सूत्रेणाग्नीदग्नीन्विहरेत्यत्र प्राप्तप्लुतत्वव्यावृ
त्त्यर्थंतत्रबहुलग्रहणस्यवार्त्तिक कृताकृतस्यप्रत्याख्यानायविभाषापृष्ठ
प्रतिवचनेहेरिति सूत्रेविभाषेतियोगविभागं कुर्वताभाष्यकृतैतस्यावि
भाषायाः व्यवस्थितविभाषात्वध्वननात् । देवत्रातो गलोग्राहइति

योगेचसद्विधिः । मिथस्तेनविभाष्यन्तेगवाक्षः शंसितव्रतमितिवा च्छ्रोरिति सूत्रेभाष्येस्पष्टम् । कृतेऽवङिसन्निपात परिभाषाया अनित्यत्वात्सवर्णदीर्घइतिकेचित् विभाषानुवृत्तेःस्फोटायनपदमदृष्टार्थम्। अगितिसूत्रयितव्ये अवङ्ग्रहणमदृष्टार्थमेवेत्याहुः । नित्यग्रहणंकिमिति । यद्यपिप्लुतप्रगृह्याइति सूत्रान्तः कोटिनिविष्टप्लुतादिज्ञानाय तत्तत्संज्ञाबोधकसूत्रपाठानन्तरंप्लुतेतिसूत्रेपठितव्ये तदलेखनेन प्राचीनपठितेन्द्रे चनित्यमिति न्यासेनित्यमित्यस्य प्रामादिकत्वकथनान्नित्यमित्यस्यानुवृत्त्यभावस्तथापिविकल्पनिवृत्त्यैवनित्यत्वलाभो भविष्यतीति प्रष्टुर्भावः । माभूदिति । हरीइशावित्यत्रप्लुतप्रगृह्याइतिसावकाशम् । चक्रिअत्रेत्यादावकोसवर्णइति लब्धावसरम् । हरीएतावित्यादौविप्रतिषेधेनपरत्वाद्ध्रस्व समुचितएवस्यादिति विकल्पोदोषः । नित्यग्रहणेनतुसामर्थ्यात्परमपिबाध्यतइतिभावः । नचप्रकृतिभावेकर्तव्येप्लुतस्यासिद्धत्वंशंक्यम् । प्लुतमनूद्यप्रकृतिभाव विधानसामर्थ्यात् । नन्वचीत्यनुवृत्तेऽजग्रहणं सूत्रेसुत्यजम् । सामर्थ्यात्प्रत्यासत्त्यायस्मिन्नचिप्रकृतिभावस्तदजनिमित्तकार्यस्यैवतेनाभावइत्यर्थसंपादनेनजानुउ अस्यरुजतीत्युञः प्रगृह्यत्वेपिजानू अस्येतिसवर्णदीर्घरूपसंधिफलकत्वान्नदोषः । ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेवेति । चकारेणप्रकृत्यनुकृष्यतेइति भाष्यम् चकारखंडनपरभाष्यस्यायंभावः तेनप्रकृतिभावानुकर्षणेपिचानुकृष्टंनोत्तरत्रेतिपरिभाषयाचकारेणानुकृष्टत्वेनप्रकृति भावस्य ऋत्यकइत्यत्रसंबन्धाभावेनतद्वाक्यार्थासामञ्जस्येनतदर्थंह्रस्व विधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वाच्चकारोव्यर्थइति । उक्तपरिभाषायां ज्ञापकंतुस्वादुमिणमुलित्यतोणमुल्यनुवर्तमाने ऽव्ययेयथाभिप्रेताख्यानेकृञः क्त्वाणमुलाविति सूत्रेणमुल् ग्रहणम् । अन्यथाक्त्वाचेतिवदेत् । तद्धिउत्तरत्रतिर्यच्यपवर्गेइत्यादि सूत्रेषुउभयोः संबंधार्थम् । अतएववदः सुपिक्यप्चेति सूत्रेचानुकृष्टस्याचोयदित्यतोयतोभुवोभावे इत्यत्रनानुवृत्तिः लुटिचक्लृपइत्यत्र सर्वेचकाराः प्रत्याख्यायन्तेइति भाष्येणविरुद्धं यम् । व्याख्यानादेवानुवृत्तिनिवृत्त्योर्निर्वाह इति तदाशयइतिदि

क्। भाष्येस्थितमिति। प्रकृतसूत्रे पूर्वोक्तोभावः स्थितइत्यर्थः। ननु
ह्रस्वाभावेप्रकृतिभावार्थं चकारोस्तुतेनचक्री अत्रचक्रि अत्रचक्र्यत्रेतिरू
पत्रयसिद्धिरितिचेन्न। समुच्चयार्थकत्वेउक्तभाष्यविरोधात्। त्वदुदितरू
पस्यसंहितायाअविवक्षयैवसिद्धेश्चेत्यलंभाष्यविरुद्धकल्पनया। च
क्र्यत्रेत्यत्रस्कोरितिकलोपोनस्यानिवद्भावात्।पूर्वत्रासिद्धेनस्यानिवदि
त्यपिनवाच्यम्। तस्यदोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधस्यव
क्ष्यमाणत्वात्। नन्वकोसवर्णइति सूत्रमस्तुमास्तुऋत्यकइति पृथक्सू
त्रमितिचेन्न। सवर्णार्थमनिगर्थंचतस्य पृथक्करणात्। होतृऋकारो
ब्रह्मऋषिरित्यादावित्याहुः। वर्तिकमिति। अप्लुतवदित्युक्तेपिप्लुतइत्य
स्याध्याहारेविधायकमेवास्तुसूत्रंलाघवमप्यस्तीतिप्रश्नः। सत्यमित्या
ह। प्लुतएवनिषिध्येतेति। प्लुतस्यस्थानेऽप्लुतविधानेन विजाती
यत्वविरोधेनप्लुतोनिवर्तेतेतिभावः। एवञ्चसत्यन्यत्रदोषः स्यादित्या
ह। प्रगृह्याश्रयेति। एतमग्नीइति वाक्यैकदेशमग्नीइत्यनुकृष्यदूराद्
धूतइति प्लुतेएकसंज्ञाधिकाराभावादीदूदेद्द्विवचनमिति प्रगृह्यत्वेप्लुत
प्रगृह्याइति प्रकृतिभावेसतिप्लुतस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वबुद्धिवत्तद्गतंप्र
गृह्यत्वंप्रकृतिवदनुकरणमिति वक्ष्यमाणातिदेशादनुकरणेसुलभमनुका
र्येत्वन्यथैवेतिसिद्धान्तेप्लुतोपिश्रूयते अयम्भावः। वतिप्रत्ययस्सादृश्या
र्थकः सादृश्यञ्चतद्भिन्नत्वेसतितद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्। यथाचन्द्रवन्मु
खमित्यादौमुखचन्द्रयोर्भिन्नत्वेचन्द्रगताल्हादकत्वंमुखेतथा। प्लुतोऽ
प्लुतवदित्युक्तेतयोर्भिन्नत्वेऽप्लुतगतं संख्यादिरूपकार्यंप्लुतेतिदिश्य
तेनतुप्लुतनिवृत्तिः क्रियतेऽतिदेशानांस्वभावात् अतएवोक्तमप्लुत
कार्यंयणादिकंकरोतीतिमूले। अतिदेशाभावेविधायकत्वेस्वीकृतेतु
प्लुतस्यनिवृत्तिस्स्यादिति। अत्रभेदघटितसादृश्यंप्राचामनुरोधेनव्या
ख्यातंमतभेदेपिसादृश्यंभवतीति चिन्तामणौनागेशीयेचनिरूपितम्
नचाग्नीइतीत्यादौप्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वापरत्वाद्प्लुतवद्भा
वेयणादिकंस्यादितिवाच्यम्। इतिशब्दसापेक्षाप्लुतवद्भावापेक्षयावर्ण
मात्रापेक्षप्रकृतिभावस्यान्तरङ्गत्वात्। मात्रिकमिति। एवंसतिगौरव

सितिप्रश्नः । अमुकेऽत्रेति । अदस्शब्दात्कृताकघोजसित्यदाद्यत्वेमुत्वे
जसश्शीआदेशाद्गुणः । असतीति । अयंभावः । ईदूदेदिति सूत्रादी
दूतावेवानुवर्त्तेते । एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् तत्रौकारानुवृत्तिः
क्लीबस्त्रीलिङ्गयारमूश्रासातेइत्यत्र नपुंसकाच्चऔङआपइति सूत्राभ्या
मौकारस्यशीआदेश आद्गुणएकारान्तत्वात्पूर्वसूत्रेणसिद्धेर्व्यर्था। तथापि
पुंसिमकारात्परौकारान्तस्य संभवात्पूर्वेणाप्राप्ते सतिसफला । अत
एवमूलेरामकृष्णावित्युक्तम् । अदसोमादितिसूत्रं प्रतिसुखंमीत्वंमा
सिद्धम् आरम्भसामर्थ्यात् एवञ्चादसोमात्परस्यैकारासंभवादेकारोना
नुवर्त्तते तस्मादेकारानुवृत्तितात्पर्यं ग्रहफलकमेवमाद्ग्रहणम्। अर्थ
ग्रहणंकिमिति। तदभावेईदूदेद्द्विवचनमितिवदीदूदन्तायासप्तमीत्य
र्थापत्तावेकादेशस्यपरादिवद्भावेनसप्तमीत्वाद्ययी आसइत्यादवेवस्या
न्नतुगौरी अधिश्रितइत्यादौसप्तम्यालुकापहारात् अत्रापिसवर्णदीर्घ
एकादेशइत्युक्तौतुपरत्वादाङ्गत्वादेकादेशंबाधित्वाङेराम् आण्नद्याइ
त्याट्चस्यादितितुनवाच्यम् । ईदूतौसप्तमी प्रगृह्यम् । अदसः एच्चद्वि
वचनमित्येवंसूत्रयितव्येगौरवग्रस्तन्यासकरणेन तत्तत्प्रकरणापेक्षयाऽ
स्यवैजात्यबोधनादूकारांशेत्वदुक्तार्थासंभवाद्ययादेरनभिधानाच्च । स
ञ्ज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणंनास्तीति ज्ञापयिष्यमाणपरिभाषा
याइहा प्रवृत्तिस्तदन्त ग्रहणेसतीदूदंतं सप्तम्यंतं प्रगृह्यसंज्ञमित्यर्थेसं
पत्तौसकललक्ष्यनिर्वाहेनार्थौऽर्थग्रहणेनेति पर्यनुयोक्तुराशयः । अत्र
समाधत्ते । वृत्ताविति । कृत्तद्धितसमाससमाद्यंतधातुरूपायामित्य
र्थः । अर्थान्तरेति । अत्रयावदर्थान्वितसमुदायार्थौ पसर्जनइत्यर्थः।
उपसंक्रमश्चतदालिंगितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः । तत्रसमासवृत्तिमुदा
हरति। वाप्यश्वइति । संज्ञायामिति समासस्सुप्सुपेतिवा,अयंभावः
वृत्तौतावदेकार्थीभावः स्वीकृतः । समर्थः पदविधिरिति सूत्रात् सच
विशिष्टविषयकशक्त्यैकोपस्थिति जनकत्वम् राजपुरुषइति वाक्येपृथ
गर्थानिपदानि राजपुरुषइतिवृत्तावेकार्थानीतिसमर्थ सूत्रभाष्यात् ।
अन्यएवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतितदपेक्षैकार्थीभाव

इति कैयटाच्चसंसृष्टं समर्थमिति भाष्याच्चलभ्यते। एवञ्चवाप्यश्वइत्या दाववयवार्थान्वितसमुदायेनवाप्यधिकरणक द्रव्यरूपोर्थउचित इति अतिरिच्यमानेनार्थग्रहणेनतुसामर्थ्यादाधेया संसृष्टाधारबोधकत्वरूपंसमभिव्याहृत पदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थिति विषयत्वरूपंवासप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वंबोध्यते। वाप्यश्वइत्यत्राधेयमश्वरूपं द्रव्यंतत्रसंसृष्टए वाधारस्सप्तम्यर्थः। एकार्थीभावस्योक्तत्वादितिनभवति प्रगृह्यसंज्ञा सोमोगौरीअधिश्रितइत्यादौसोमादिराधेयस्तत्रा संसृष्टएवाधिकरण रूपः सप्तम्यर्थइति सञ्ज्ञाभवति।ननुगौरीपदबोध्याधिकरणत्वस्याधि श्रयणक्रियायां विशेषणतयान्वयः कारकाणांक्रियायामन्वय सिद्धान्ता त्तत्कुतोनाधेय संसृष्ट आधारइति चेन्न। यस्यावयवार्थस्य समुदाया र्थसन्तरानोपस्थितिस्तस्यैवात्रोक्तलक्षणकोटिप्रविष्टएकार्थीभावविषय त्वात्। इहतु अवयवार्थस्यपार्थक्येनाप्युपस्थितिरितिदोषाभावात् तदुक्तमत्रैवभाष्ये, अर्थग्रहणेक्रियमाणे कस्मादेवात्रनभवति वाप्या म श्वोवाप्यश्वइति जहत्स्वार्थावृत्तिरिति। अथाजहत्स्वार्थायांदो षएव,अजहत्स्वार्थायामपिनदोषः समुदायार्थोभिधीयतइति अत्रकै यटः। अस्त्येवात्रसप्तम्यर्थइति प्रश्नाभिप्रायः। जहत्स्वार्थेति। समा सस्यैवार्थवत्त्वात्पूर्वोत्तर पदयोर्वर्ण वदानर्थक्यात्सप्तम्यर्थोत्रनास्तीत्य र्थः। समुदायार्थइति। वृत्तौहिपूर्वपदंस्वार्थमभिधत्ते प्रधानार्थमपी तिस्वार्थे संसृष्टस्यप्रधानार्थस्याभिधानात्पांशूदकवत्स्वार्थस्यविवेकान वगमात्समुदायार्थोवृत्तौसंसृष्टरूपएवाभिधीयते सप्तम्यर्थग्रहणेनया वत्स्वार्थं यावानेवार्थो वाक्येसप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलोऽसंसृष्ट उ द्भूतस्तस्यैव ग्रहणमिति समासेनभवति प्रगृह्यसंज्ञेति व्याख्यानात् तत्रवर्णवदानर्थक्यादिति कैयटस्यसञ्ज्ञायामिति समासेरूढिशब्दाव यवार्थाप्रतीतेरित्यर्थः। अन्यथा सर्वसमासे पूर्वोत्तरपदयोरानर्थक्येऽ वयवार्थान्वितेत्याद्युक्तकैयटेन पूर्वापरविरोधस्स्यात् अत्राहुः। जह त्स्वार्थापदेनैकार्थीभावः पदेवर्णवद्वृत्तिंपदानामानर्थक्यमितितदर्थः अजहत्स्वार्थापदेनव्यपेक्षेतिभूषणकृत्प्रभृतयः। तन्न। एकार्थीभाव

मुपक्रम्य जहत्स्वार्था ऽजहत्स्व र्थावेतिसमर्थ सूत्रभाष्योक्तं रेकार्थीभा
वेएवपक्षद्वयलाभात् तत्रोपसर्ज्जनपदस्यार्थत्यागोनवेति भाष्याशयः।
जहत्स्वार्थातुतत्रैवयत्ररूढिर्विरोधिनीतिवृद्धोक्तं श्च सर्वथार्थत्यागंपूर्वो
क्तकैयटविरोधाच्चमहा बाहुरित्यादौ महतोनर्थकत्वादान्महतइत्या
त्वानापत्तेश्च तस्माद्वृत्तावयवार्थान्वित समुदयार्थइति सिद्धमधिकंस
वादचिन्तामणावत्रसेयम् ॥ इतिस्वरसंधिः॥ टोः किमिति। अस्तिता
वत्परिभाषा एकयोगनिर्दिष्टानांसहवा प्रवृत्तिस्सहवानिवृत्तिरिति
तत्रवाशब्दएवकारार्थे परस्परान्वितपदार्थकपदानांसहैव प्रवृत्तिनि
वृत्तीतितदर्थः । एवञ्चैतत्प्राग्वर्तिष्टुनाष्टुरित्यस्माष्टुनेत्यनुवर्त्यप
दान्तादिति समानाधिकरण्येनपञ्चमी कल्प्यनेततश्चपदान्तात्षकारट
वर्गात्स्तोः ष्टुर्नस्यादित्यर्थसंपत्तेस्सर्पिष्टमित्यादौष्टुत्वप्रतिषधप्राप्ता
वपिह्रस्वात्तादौ तद्धितइत्यनेन जातस्यषस्यझलाञ्जशोन्तइति जश्त्व
स्यैवविधानान्नकाप्यनुपपत्तिरिति प्रश्नः। उत्तरयति। सर्पिष्टमिति।
जश्त्वस्यप्रतिषत्वस्यासिद्धत्वात् जश्त्वाप्रवृत्तेरुक्तरीत्याष्टुत्वनिषेधापत्तौ
रूपासिद्धेः। यदितुएकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोय मनुवर्ततइति प
रिभाषान्तरम्। एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञा बललब्धमिदम्। एकत्रार्थे
योगस्सम्बन्धस्तेननिर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वंद्वनिर्दिष्टयोरिति त
दर्थइति पत्ताप्तिरिति सूत्रेपञ्चमेकैयटःअतएवालुगुत्तरपदेइत्येकयोग
निर्दिष्टत्वेपि अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्तु प्रागङ्ग
धिकारादिति सङ्गच्छते। किञ्चदामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्यादेरि
त्यनुवर्त्तते अव्ययादेरिति निवृत्तमित्युपपद्यते। स्पष्टञ्चेदन्दामहायने
ति सूत्रेचतुर्थ्येभाष्ये। एवञ्चष्टुनेत्येकदेशस्य टोरेवानुवृत्तिः। किञ्च
ष्टुनेत्यसमस्तमेवततोपिटोरेवानुवृत्तिः तस्मात्पदान्ताट्टवर्गादित्येवा
र्थस्सम्पन्नः सर्पिष्टमित्यादौ दोषाभाव इत्युच्यते। तदाटोर्ग्रहणमदृ
ष्टार्थफलकमेवेत्याहुः। स्थानप्रयत्नाभ्यामिति। अयंभावः। स्थानेन्तर
तमउरण्रपरइति संहितयासूत्रकृतानुक्रान्ते सप्तम्यन्तः प्रथमान्तोवेति
विचारः। तत्राद्यपक्षेषष्ठीत्यनुवर्तते। अन्तरतमोय आदेशस्स्थानी

तत्रैवषष्ठीउपसंहर्तव्यायत्रैवषष्ठी तत्रादेशइति .सूत्रार्थेन प्रकृतिर्निय
म्यते तथाचवान्तोयीत्यत्रैव इत्यनुवृत्त्यापि आदेशस्यवान्तस्यान्तरतम
स्यानिनिर्णयो औरूपेषष्ठीउपसंहृतेति तत्रैवादेशोनतुसंपूर्णस्यैचः । अ
न्त्यपक्षेतु आदेशोन्तरतमो भवतीति सूत्रार्थेना देशोनियम्यते इत्या
देशनियमपक्षे संपूर्णस्यैचोवान्तापत्ति दोषात्सप्तम्यन्तपाठएवयुक्तः अ
कृतेप्यनुनासिकस्यादेशस्यान्तरतमेस्थानिनिसति षष्ठ्याउपसंहाराद्रेफ
स्यानुनासिकणकार प्राप्तिरिति तांमत्वावारयति,रेफेन प्रवर्ततइति ।
जातिपक्षेलक्ष्यत्वजातेरैक्याच्चारितार्थ्याद्विधेरिति भावः । व्यक्तिपक्षे
तुलक्ष्यभेदे लक्षणभेदादस्यांव्यक्तौ लक्षणस्याचारितार्थ्याद्रफेपि प्रवृ
त्तिदुर्वारैवेतिलक्ष्यानुरोधाज्जातिपक्षएवाश्रितः । व्यक्तिपक्षेपिताहृश
व्यक्तौचरितार्थस्यैतद्व्यक्ति विषयतयोपप्लव एवनेतिदोषाभाइत्या
हुः । इत्यञ्चसप्तम्यन्तच्छेदपक्षे प्राप्तौसमाधानपरन्तुसपक्षोभाष्ये दूषि
तएव । तद्यथा । इकोयणचीतियण् ह्रस्वानामेवस्यादत्रपक्षेनतुदीर्घा
णाम् । आदेशस्याद्धमात्रिकस्ययणोंतरतमः स्थानीसन्निकृष्टत्वान्मात्रि
को ह्रस्वएवेतितत्रैव षष्ठ्याउपसंहारात् वान्तोयीत्यत्रोक्तो दोषोवा
न्तग्रहणादूषणेनैवोद्धृतः । दूषणप्रकारश्चोक्तः प्राङ्नविस्मर्तव्यः । त
स्मादनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणमपकृष्यपरस्सवर्णोनुनासिको भव
तीति सूत्रार्थोरचनीयः । एवञ्चयरन्तर्गतरेफस्य सवर्णाभावान्नप्रकृता
नुपपत्तिः तदुक्तंरेफेनुनासिकपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधोवक्तव्योनवक्त
व्यः रेफोष्मणांसवर्णानसन्तीति हयवरट् सूत्रेभाष्ये । ननुसवर्णाभावे
पिरेफएवानुनासिकोस्तुमैवम् उक्तसूत्रार्थादितिदिक् । दकारनिपात
नादिति । तत्रप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यपाठादिति मतेनेतिभावः । के
चित्तुयच्चिभन्तसौमत्वर्थे इति संहितापाठेतकारात्पूर्वत्रदकार प्रश्लेषेण
भत्वान्नानुनासिकः द्विवचनन्तुदतयोस्समाहारद्वं द्वोत्तरंसकारेण सहे
तरेतरयोगाद्धितिनयुक्तम् अल्पाच्तरत्वात्सस्य पूर्वनिपातापत्तेः । कि
न्तुतसयोर्द्वं द्वोत्तरंदकारेणे तरेतरयोगादिति । नचानुनासिक प्रवृत्तौझ
षन्तत्वाभावेनझषइति वकाराभावाद्गणेपाठानर्थक्यादेवसमाधेयम् अ

नुनासिकविधेरसिद्धत्वेनभयत्वानपायादित्याहुः। यस्यासिद्धत्वादिति।
त्रिपाद्यांपरत्वादित्याशयः। एतच्चपाणिन्यनुक्रान्तपाठरीत्याज्ञाप्यक
त्वंमते। अनुस्वारस्ययथि,वापदा, तोर्लि, उदःस्था, झयोहो,शश्छो
टीतिवत् ङमुण्णरंझलांजश् झभ्यासेचर्च, खरिच, वावसाने, अ
णोप्रगृह्यस्येतिपाठेयस्यासिद्धत्वा भावेनचर्त्वंभवत्येव। अतएव प्र
कृतसूत्रेभाष्ये उदः पूर्वत्वेस्कन्देश्छन्दस्युप संख्यानम्। उत्कन्दोरोगइ
त्युक्तम्। ननूत्थानमित्यादौझलोझलीतिसलोपेचर्त्वंचोपपत्तिरितीदं
सूत्रमेवनिष्प्रयोजनमितिचेन्न। सामर्थ्यादनेनझलादौ प्रत्ययेलोपप्र
ति तदर्थंस्यज्ञापनात् उदस्थादित्यत्रानुनिर्दिष्टस्थान परिज्ञायमानि
र्दिष्टस्थानादेशेनस्थानिवत्त्वाल्लोप इत्याहुः। संस्कर्तेति। सम्परिभ्या
मिति करोतेस्सुट। ननुलोपपक्षे एवद्वित्वेनद्विसकारस्यसिद्धत्वात् स
मस्सुटीति व्यर्थमतआह। त्रिसकारमपीति। स्कोरितिलोपस्तुन। अ
स्यासिद्धत्वात्। ननुपुनर्द्वित्वेत्रिसकारसिद्धिरिष्टैवम्, लक्ष्येलक्षणस्यसकृदे
वप्रवृत्तेः तेनसमः सुटीतिसूत्रेणेति पाठेनैवपक्षेनुस्वारेणसिद्धेरनु
नासिकात्परइति सूत्रंव्यर्थमित्युक्तिर्निरस्ता।नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्क
थं द्वित्वमतआह अनुस्वारस्येति। अयोगवाहानामट्सुपसंख्यानंशर्षु
चेतिहयवरट् सूत्रभाष्योक्तेरितिभावः।अकारोपरीति।इकाराद्युपरिपा
ठेतुपयस्सुइत्यादाविणः ष इत्यादिषत्वादेरापत्तिरिति भाष्याशयः।
नचाद्यत्वेहरिंस्मरेत् रामः पातु हरिः करोतीत्यादौयणादिप्रसङ्गः त्रि
पादीत्वेविसर्गादीनामसिद्धत्वात्।लक्ष्येलक्षणस्यसकृदेवप्रवृत्तेराहवच
नान्तरेणेति। अचोरहाभ्यामिति यणोमयइत्यनेनेतिभावः।अथोणाद
योऽव्युत्पन्नानिव्युत्पन्नानिच प्रातिपदिकानीति तत्रतत्रभाष्योक्तेराह
व्युत्पत्तिपक्षइति। पूञोङ्कुम्सुनिति व्युत्पादितस्यपुंसः संयोगान्तलो
पेविशिष्टभागस्येदमनुकरणंपुम इति। पर्युदासादिति।इदुदुपधस्येति
सूत्रेऽप्रत्ययस्येत्यस्यप्रत्ययावयववर्जितस्येत्यर्थादितिभावः। अव्युत्पत्ती
ति।तत्पक्षेप्रकृति प्रत्ययविभागाभावादितिभावः। अयंचातः कृकमी
ति सिद्धेकंसग्रहणेनज्ञाप्यतइति कैयटः।ननुकथमेतत्पक्षोपपत्तिः शा

ष्ठ व्युत्पादनाभावात्तत्प्रयोगाच्चासधर्मजनकत्वेन हेयत्वात् तदुक्तं शास्त्र
पूर्वके प्रयोगे धर्मोऽभ्युदयात्वधर्मइति भाष्येनैवम् अबुधबोधनायव्यु
त्पाद्यमाना अपिडित्थादयो व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यंनलभन्ते इत्यादेश्चप्र
त्ययोरित्यत्राष्टमेकैयटोक्तरीत्याश्रयेन तथा व्यवहारात् रूढिशब्दइ
वतत्राप्यवयवशाजात्येन व्युत्पादनात् अन्याचार्याभिप्रायेणै तत्पच
स्तत्राप्योक्तावपि पाणिनेर्व्युत्पत्तिपक्षस्यैवायनेति सूत्रादौभाष्येसिद्धा
न्तितत्वाच्चेत्यप्यन्ये । षत्वप्राप्ताविति।एतच्चानुनासिकपदेच्छेयमनु
स्वारविधानेनेदुदुपधत्वाभावात् ≍क≍पयोरेवप्राप्तिःकुप्वोरित्यस्या
पवादकत्वंतत्फलंचाह।येननेति।येनना प्राप्तौयोविधिरारभ्यते सतस्य
बाधकोभवतीति हिन्यायः येनेतिकर्तरि तृतीयाप्राप्तेरितिभावेक्तःन
ञ्द्वयं प्रकृत्यर्थदार्ढ्यबोधकम् तेनयत्कर्तृकावश्य प्राप्तावित्यर्थः तद
प्राप्तियोग्यविषये ऽचारितार्थ्यंबाधकत्वेबीजम् तदुक्तंशर्पूर्वाःखयइत्य
त्रभाष्ये । शर्पूर्वाइत्येतद्धलादिः शेषस्यबाधकम् कथंविषयभेदेबाधक
त्वम् इदंतावदयंप्रष्टव्यः यदितत्रोच्येतांकिंसिहस्यात् हलादिःशेषश्चे
न्ना प्राप्तेतस्मिन्नारंभादिदंबाधकं भविष्यतीतिअपवादेवृत्रहन्शब्देनि
रूपयिष्यमाणबाध्यसामान्यचिन्ताबाध्यविशेष चिन्तापक्षौतौचलक्ष्यानु
रोधा द्व्यवस्थितौ तत्रबाध्यविशेष चिन्तापक्षप्रवृत्त्याह नतुशर्परेइत्य
स्येति । ननुविसर्जनीयस्यसो ऽशर्परइत्येव सूत्र्यताम् अशर्परइतिब
हुव्रीहिणापर्युदासेनचव्यहितादपिखरवसानयोरिति सूत्रात्खरीत्यनु
वृत्तिस्सुकरावाशरीतिसत्वविकल्पात् पक्षेविसर्ग श्रुत्यासहितरूपसि
द्धिः। कुप्वोरित्यत्रशर्परइत्यनु वृत्त्यापिदोषाभावः । एवञ्चवासःक्षौ
ममित्यादौकुप्वोरित्यस्यैवा प्रवृत्तिरितिचेन्न। एवंसति सूत्रेविसर्गोज्झा
वेंकुप्वोरित्यंतद्विषयेचकारा द्विसर्गलाभानापत्तेः । ननुवाशरिकुप्वो
त्यस्यैवाप्रवृत्तिरिति ≍क≍पौविसर्जनीय इत्यपिन्यासोस्तुमैवम्
विषयविभागस्यदुर्विज्ञेयत्वापत्तेः बहुलाघवाभावात्प्रतिपत्ति गौरवा
च्च । ननुशर्परइत्येतद्विहितविसर्गस्य≍क≍पौदुर्निवारौ। किञ्चएत
द्विसर्गस्यैवतौस्याताम् खरवसानयोरितिजातस्यत्वेतयोरसिद्धत्वात्स

त्वमेवस्यादेवम्ब्ववासःच्छौमनित्यादावसंगतिरितिचेन्न।शर्परेविसर्जनी
यइतिसूत्रंकुप्वोरित्यत्रानुवर्त्यंशर्परयोःकुप्वोः ≍क ≍प वा रपवादोवि
सर्गस्यविसर्गोभवतीतिपृथक् वाक्यार्थेन व्याख्यानेदोषाभावादिति
भाष्येस्पष्टम् । जश्त्वेनदइति । स्वशब्देउपपदेक्षोदने इत्यस्मात्क
त्वयेन्त्वर्वेतिविभक्त्या स्वशब्दस्य पदत्वादाद्यन्तौटकितावितितुकोपि
तदवयवत्वेनपदांतत्वाज्झलांजशइति प्रवृत्तेरितिभावः । ननुदीर्घा
दितिपंचमी श्रवणाच्छेइति सप्तमीश्रुत्यापंचम्याषष्ठी प्रकल्पनेनछस्य
तुक्छित्त्वकारो परिप्रकृतिचक्कार श्रवणापत्तेरित्याशयेनाह । दीर्घस्या
यमिति । ज्ञापकाद्व्याख्यानाद्वादीर्घादिति षष्ठ्यर्थेपञ्चमीतिभावः ।
इदमेङोङ्सूत्रेभाष्येपिध्वनितम् । चेच्छिद्यतेइति । छेचेतिसूत्रेऽकार
उच्चारणार्थोनतुविवक्षित इत्याशयः । नन्वत्रतुकोहलादिशेषोस्तुमै
वम् । अभ्याससंज्ञा प्रवृत्तिकालस्यानिद्धारासाद्वासन्निहितानांह
लामेवतेन निवृत्तिकरणात् । अतएवनुगतोनुनासिकस्येत्यादि चरि
तार्थम्॥इतिहल्सन्धिः॥इदुदुपधस्यचा प्रत्ययस्येतिसूत्रेइदुतावुपधेयस्य
समुदायस्यतस्यावयवोयोविसर्गइतिनार्थः।सम्भवतिसामानाधिकरण्ये
वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । अप्रत्ययोयोविसर्गइत्यपिनप्रत्ययवि
सर्गालाभात् अग्निःकरो तीत्यादौनस्यानिवद्भावेनलाभः । विसर्ग
स्यस्थान्यल्रूपरेफवृत्ति प्रत्ययत्वस्यस्थान्यलधर्मत्वेनानाल्विधापिति
निषेधात् । तस्मात्सूत्रेप्रत्ययपदं प्रत्ययसंबन्धिपरम् तेनेदुदुप
धस्यप्रत्ययसंबन्धि भिन्नविसर्गान्तस्यपदस्यषत्वंस्यादिति वर्तुलसूत्रा
र्थेअलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यषत्वे निष्कृतम् दुष्कृतमित्यादिसिद्धिः ।
कविभिः कृतमित्यादौतुनदोषः भिसःप्रत्ययत्वेनतद्भिन्नविसर्गाभा
वात्,एवंरीत्यामातुः कार्यमित्यादावपिदोषाभावाद्भाष्ये मूलेचज्ञाप
नंतत्फलंचासंगतमितितुनवाच्यम् । अत्र प्रत्ययत्वाभावात् । तद्यथा
मातृशब्दान्ङस्ऋत उदित्युत्वेरपरत्वेरात्सस्येतिलोपेरेफस्यविसर्गःतत्र
सकारसन्निधावकारेनास्तिप्रत्ययत्वम् । प्रत्यय संज्ञायास्समुदायनि
वेशिनीयत्वादिति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेनविसर्गस्यप्रत्ययस

स्थानिवत्त्वाभावः यत्तुउत्वे कृतेऽविशिष्टस्सकारः प्रत्ययसंज्ञकस्सलुप्तस्य
वेतिकैयटः । नचान्तादिवच्चेत्यस्यपूर्वपरस्यसमुदायस्यान्तादिस्थानीव
र्णाभ्यांपृथगवस्थिताभ्यांयेव्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशि
ष्टस्यापीत्यर्थादरसित्यत्रप्रत्ययत्वस्यसुलभत्वा देकदेशविकृतमनन्यव
दिति न्यायेनोरइत्यस्यप्रत्ययतयानदोष इतिवाच्यम् । त्रिपाद्या
असिद्धत्वेन तत्रान्तादिवच्चेत्यस्याप्रवृत्तेः । स्थानिवद्भावेनापिनप्रत्य
यत्वम् । उपात्तस्थानिनोऽकारस्यप्रत्ययत्वाभावात् प्रत्ययसम्बन्धि
त्वमपिनस्थानिवद्भावलभ्यम् । अशास्त्रीयत्वादिति दिक् । एतदुक्तं
मातुःकरोति । अप्रत्ययस्येतिषत्वंप्रसज्येत अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये-
त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यतेऽत्रप्रत्ययोरात्तस्येतिप्र-
कृतोरण्रपरसूत्रयोर्भाष्ये । एवञ्चात्रप्रत्ययभिन्नविसर्जनीयत्वात्षत्वं
स्यादितिसकलमभिसंबन्धायाह । एकादेशेति । तदुक्तमेवंतर्हि-
ज्ञातुष्पुत्रग्रहणंज्ञापकं नेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्य, कथंकृत्वा
ज्ञापकंयदयं कस्कादिषुभ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यए-
कादेशनिमित्तात्षत्वन्नभवतीति तत्रैवभाष्ये । अतउदित्येकादेश
विधायकं शास्त्रंतन्निमित्तंप्रयोजकंयस्यविसर्गस्येत्यर्थः । विसर्गस्यै
कादेशशास्त्रनिमित्तकंतु एकादेशशास्त्रोपजनितस्थानिकत्वाद्बोद्धव्य
म् । पाठादिति । नचषत्वतुकोरसिद्ध इतिसूत्रेणैकादेशशास्त्रस्यासिद्ध
त्वात्षत्वाप्राप्तौ तत्रपाठोविध्यर्थ एवास्तुकथंज्ञापनायेतिवाच्यम् । ष
त्वेतुक्चकर्त्तव्ये पदान्तपदाद्योरेवैकादेशोऽसिद्ध इतिभाष्यसंमतत्वा
त्कोसिचदित्यादावेकादेशस्यासिद्धत्वा दितिकैयटादयः । ननूक्तज्ञाप
कान्मातुःकृपेत्यादावविवक्षकान्हूयन्ती त्यत्रादेचउपदेशइत्यात्वेक्विपि
संप्रसारणेसंप्रसारणाच्चेत्येकादेशेहल इतिदीर्घेशकहूमित्यत्रापिषत्वा
न्नस्यादिति चेन्नैवम् तुल्यजातीयकत्वात् कस्तुल्यजातीयः कुत्वो
रितिदिक् । हयवरट्सूत्रेभाष्येतु पधाग्रहणन्नकरिष्यते इदुद्भ्यान्तुपरं
विसर्जनीयंविशेषयिष्याम इतिप्रत्याख्यातंसूत्रस्थ मुपधाग्रहणमित्य
न्यदेतत् । यद्यपि द्वित्रिभ्यांसुजन्ताभ्यां चतुश्शब्दस्यापिसुजन्तत्वेलभ्ये

कृत्वोर्थग्रहणंसाहचर्यं नव्यस्यापकंसर्वत्रेत्यर्थज्ञापनार्थम्। तेनदीधीवे
वीटामित्यत्रागमस्येटोग्रहणंनतुधातोरिति ज्ञापनफलन्दर्शितं तथा
पि प्रकृतेकिमिति पृच्छति । कृत्वोर्थेकिमिति । नन्वस्त्वेवं कृत्वोर्थ
इत्यनेनैवकृत्वोर्थेवर्त्तमानस्ये दुदुपधस्यपदस्ययो विसर्गस्तस्यषत्वंवे
ति सूत्रार्थेदशकृत्वः करोतीत्यादौनाति व्याप्तिर्नवाचतुष्करोतीत्यादा
वव्याप्ति रितिद्विस्त्रिश्चतुरितिन कर्त्तव्यमितिचेन्न । कृत्वोर्थेइत्य
स्येदुदुपधस्येति सूत्रंप्रत्ययसिद्धेस्तुभ्यशब्देनित्यषत्वापत्तेः।ननुप्रकरणे
प्रकरणमसिद्धं नतुयोगेयोगः । तदुक्तमुपसर्गादसमासेपिणो पदेश
स्येत्येत्राष्टमेभाष्ये । समासेपूर्वपदादिनियमान्नप्राप्नोति । असिद्धमुप
सर्गात्सत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमोनभविष्यति एवंतर्हिसिद्धेसति यद
समास ग्रहणंकरोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नयोगोयोगेसिद्धः किंत
र्हिप्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति।एवंचतद्ग्रहणं व्यर्थमेवेतिचेन्न । र
षाभ्यामित्यत्रसमानपदं समानमेवयन्नित्यंपदंतदाश्रीयते इति समासे
नास्य प्रवृत्तिरिति पूर्वपदात्संज्ञायामग इत्यस्यनिव्यर्थत्वेन समासग्रह
णस्यज्ञापकत्वानुपपत्तिरितिकैयटेनतत्पक्षस्यदूषितत्वात्पूर्वत्रासिद्ध
मित्यत्रपूर्वपदेन प्रकरणे ग्रहणेव्यवहित प्रकरणएवत्रिपाद्या असिद्ध
त्वंस्यादितिदोषादस्याधिकारत्वे प्रतियोगमुपस्थित्याप्रतिसूत्रमसिद्ध
त्वस्यदुर्वारत्वाच्च । ननुसुच इत्येवास्तुसूत्रम् । पदस्येत्यधिकारात् सुज
न्तपदावयवविसर्गस्येत्यर्थसंभवेनद्विष्करोतीत्यादेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । न
चपरमद्विष्करोतीत्यादौषत्वानापत्तिः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाज्ञाप
यिष्यमाणया ऽवयवस्यसुजन्तत्वेपि उत्तरपदत्वेचापदादिविधाविति
निषेधेनापदत्वादितिवाच्यम् । अनुत्तरपदस्थस्येतिनिषेधेनक्वचिदुपा
त्तविशेष्यासत्त्वेपि शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिरितिज्ञापनेनश
ब्दरूपविशेष्यमादायप्रत्यय. ग्रहणपरिभाषयालब्धतदन्तार्थकस्यपदवि
शेषणतयासुजन्तत्तस्येत्यर्थेनादोषात्।एवमेववनोरचेत्यादेरर्थ इतिदि
क्।तस्मात्सुच इत्येवसूत्रयितुमुचितमितिप्राहुः । चतुष्कपालइति।चतुर्षु
कपालेषुसंस्कृतइत्यर्थे संस्कृतंभक्षाइत्यनेन जातस्याणोद्विगोर्लुगनपत्य इ

तिलुक्। चतुश्शब्दस्याव्युत्पन्नत्वाःदिदुदुपधस्येतिनित्यं षः। अतएवच तुष्याङ्मोढञित्यादिनिर्देशसंगतिः।नचह्यवरट्सूत्रभाष्येइदुदुपधस्यस स्ययोविसर्गइतिसूत्रार्थकथनेनकथमत्रप्रवृत्तिः।विसर्गस्यपाठाभावेनोप धात्वासंभवात्तस्यानिनिमित्तमुपधात्वंग्राह्यमितिभाष्यकर्तुराशयात्। अतएवाष्टमेसमस्सुटीति सूत्रेसंपुंकानामितिवार्त्तिकेन रुविधानमेवा स्त्वित्याशंक्यनैवं शक्यंपुंस्कामेत्यत्रेदुदुपधस्येति षत्वंप्राप्नोतीत्युक्तं सं गच्छते। नन्विहसामर्थ्यपदस्यैकार्थीभाव प्रसरत्वात्तदेवयुक्तं तथाच सर्पिष्करोतीत्यादौप्रवृत्तेरभावात्सूत्राप्रवृत्ताविदुदुपधस्येतिनित्यषत्व प्राप्तिरतआह। इहव्यपेक्षेति। इहैवेत्यर्थः। अतएवोत्तरसूत्रेभाष्ये पूर्वयोगेव्यपेक्षासामर्थ्यम्नचात्रव्यपेक्षासामर्थ्य मित्युक्तम्।अयंभावः। इहैकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणेपरमसर्पिः कुण्डिकेत्यादावेकार्थीभाव रू पसमासेप्येतत्प्रवृत्त्या विकल्पापत्तिः। उत्तरसूत्रान्तः कोत्यानुत्तरपद स्येत्यनयानित्यं समासइति कोटेर्व्युदासादिति। सामर्थ्यकिमिति। नन्वेतदभावे प्रतियोगित्वेनैकार्थीभाव पर्यवसानेतत्रचोक्तदोष स द्भावात्प्रश्नानुपपत्तिः। नचपरस्पराकांक्षारूपा व्यपेक्षाकिमर्थमा श्री यतइत्याशयइति वाच्यम्। एतदर्थाभावे प्रतियोगित्वेनैकार्थीभा वार्थं पर्यवसानेनिरुक्तदोषा तृतीयकोटेश्चाभावात्। नचोत्तरसूत्रेए कार्थी भाववृत्तिरूपसमास ग्रहणेनैतत्सूत्र विषयतास्वातिरिक्त विष यिणीक्षाप्यतइति व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यलब्धेकिमर्थंतदित्याशय इति वाच्यम्। एतत्सूत्रेणसिद्धिमाशंक्योत्तर सूत्रवैयर्थ्यंतत्सामर्थ्यादनयोर्भा व्यकैयटयोर्निर्दलत्वा पत्तेरिदञ्चसमनन्तरमेव दर्शयिष्यतेइति चेत्स त्यम्। नायंकिंशब्दोत्र पृच्छायांकृतर्हिजिज्ञासायाम् व्यपेक्षापदेनकी दृशोर्थो विवक्षितइति तात्पर्यम्। प्रत्युदाहरणमुखेन ज्ञापयति। ति ष्ठतुसर्पिरिति। तत्रपरस्पराकांक्षारूपोर्थ इति नात्रप्रवृत्तिरितिभावः विभक्तेः क्रियामन्तरानुत्पदादेकक्रियान्वयेन्यत्रापेक्षाभावादित्यर्थः। वैपरीत्येनान्वयेत्विष्टमेवेति बोध्यमितिदिक्। अनुत्तरपदस्यस्येति किमिति। इति शब्दोप्यर्थसमाप्त्यर्थेवा इति शब्दापाठेतु अवयव

द्वारा समुदायस्य संग्रहः । उभयत्रापि सूत्रे किमर्थमिति प्रश्नः । ज्ञा
प्येतु वशिष्ट सूत्रवैयर्थ्यादेराशङ्कनात् । तद्यथा । किमर्थं तर्हीदमु
च्यते । प्रतिषेधार्थस्तु यत्नो यमनुत्तरपदस्येतीलि इदं व्याचष्टे कैयटः ।
इसुसोस्सामर्थ्य इत्यत्र व्यपेक्षालक्षण सामर्थ्यं ग्रहणात् । समासेइदु
दुपधस्येति नित्यं षत्वं सिद्धं तत्किमर्थमिदं सूत्रमिति प्रश्नाशयः । उत्त
रपदस्यस्य समासेषत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्यर्थ इति तदेव समाधत्ते । पर
मसर्पिरिति । नित्यग्रहणन्तु नकर्तव्यं समासेइदुदुपधस्येतिनित्यं षत्व
सिद्धेरिति कैयटः। नित्य समास इत्यनेन निषेधापत्ते वैयर्थ्य माशंक्याह।
कस्कादिष्विति । ननु तत्रपाठसामर्थ्यादुत्तरपदस्यस्यापि षत्वमस्तुक
थमन्यार्थतेतिचेन्न । अनुत्तरपदस्यस्येतिग्रहणस्य तज्ज्ञापकभाष्यस्य
चासंगत्यापत्तेः । असमासं व्यपेक्षा विरहेपीति । तिष्ठतु सर्पिःकुंडिका
मानयेत्यादौ नित्यसमासे इसुसोरित्यनयोरप्रवृत्तेः षत्वं नस्यादिति
भावः । व्यपेक्षायामिति । सुंदरंसर्पिःकुण्डिकाया इत्यादौ इसुसोरि
तिविकल्पापत्तिरितिभावः । * इति विसर्गसन्धिः । * ननु यत्वस्यासि
द्धत्वादुत्वेकृतेपि तस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्युत्वं स्यादित्यत आह । य
त्वस्यापवाद इति । ननु पूर्वत्रासिद्धत्वेनोत्वेकर्तव्ये रुत्वमसिद्धमत आ
ह । नभवतीति । आश्रयासिद्धेरित्याह । सामर्थ्यादिति । ननु रोः सु
पीत्यस्यानन्तरम् अतउरतीत्येवास्तु सूत्रं, नैवम् । उत्वस्यासिद्धत्वेनाद्गु
ण प्रवृत्त्यनापत्तेरित्याहुः । अशिकिमिति । अशतिरिक्तेयादेशेपि भो
भगो खरवसानयोरुभयो खिपादीस्यत्वेपि पूर्वत्रप्रतिपरस्यासिद्धत्वा
द्विसर्गविधिं प्रतियत्वविधेरसिद्धत्वा द्विसर्गस्यैवलाजात्क्कुत्राप्यनिष्टं
मापद्येतेतिनार्थोऽश्ग्रहणेनेति पर्यनुयोक्तुराशयः॥ सत्यमिति तदा
शयमनूद्यसमाधत्ते । यद्यपीत्यादिना । स्थानिवद्भावेनेति । नचाति
देशं प्रतिविसर्गविधेर सिद्धत्व शंक्यम् । ननु ने इत्यत्र नेतियोगविभा
गेन प्रत्ययः परश्चेतिनिर्देशे क्वचित्त्रिपादी पूर्वंप्रतिनासिद्धेति ज्ञाप
नात् । ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्य स्थानीत्यलिवधित्वे
नस्थानिवद्भावोनस्यादित्यत आह । नह्ययमलिवधिरिति । व्याख्या

नाऽस्समुदायस्योकार विशिष्टरेफस्य स्वीकारादितिभावः । यथाऽग्र
हवृश्चपति स्थितेग्रहोलिटिदीर्घ इत्यनेनाकारस्य दीर्घतस्यस्थानि
वद्भावेनेटमाश्रित्येट ईटीतिसिज्लोपः क्रियते । तदुक्तं भाष्येविधि
प्रोश्लेषोऽनलमाश्रयते इटत्नासेति तस्मादत्रस्थानिवद्भावेन कृत्वा
द्यत्वं स्यादित्यश् ग्रहणं स्थितम् । ननुग्रहोलिटीत्यत्रदीर्घस्य स्थानिव
त्त्वेनेट एवनिर्देशोनत्वच इटइति श्रुत्याघष्ठेत्यस्याप्रवृत्तेः, अनियमेनि
यमकारिणीपरिभाषेति न्यायादितिकैयटः । इटइटीत्यत्रापीट्त्वेनै
वनिवेशइतिबाढमनल।श्रयणंतत्रज्ञाप्यकर्त्तुः । इहतुविसर्गेरेफस्यैव
स्थानिवत्त्वेनवैषम्यादजवद्वचनं दृष्टान्ततामभिप्रैति । अनल्विधावि
त्यस्यचस्थान्यलवृत्तिधर्माश्रयेस्थान्यलसम्बन्धालवृत्तिधर्माश्रयेचस्थानि,
वद्भावोन भवतीति भाष्यसम्मतार्थः । प्रकृतेचस्थान्यल्रेफवृत्तिरुत्वं
स्थानिवद्भावेनदुर्लभमल् विधित्वात् । तस्माद्यत्रविसर्गस्स्थानीसमु
दितोरुस्सम्भवति तादृशमुदाहार्यम् यथायशः सुपयसुइत्यादौ ।
इहरोः सुपीत्यनेनरोस्समुदायस्य विसर्गविधानेन रुवृत्तिरुत्वस्यालवि
धित्वाभावेनस्थानिवत्त्वाला भेनयत्वं स्यादित्यश् ग्रहणमिति चे
दसत्यम् । रोस्सुपीत्यत्रापिरो रीत्यतोरेफस्यानुवर्त्तना द्रेफस्यैववि
सर्गं विधानेनाल्विधित्वादुक्तो दाहरणे समत्वात् । नत्तूत्तरार्थम् ।
तदुक्तं भोभगोइत्यत्राष्टमे भाष्येउत्तरार्थन्तर्हि अश्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।
हलिसर्वेषांहल्यशीति यथास्यात् इहमाभूत् वृक्षवयतेर प्रत्ययः वृ
क्षव्करोतितिचेन्न । नपदान्ताहलोऽणः सन्तीतिलण् सूत्रभाष्यवास
हविरोधात् । किंचवृक्षवद्वसतीत्यत्रापिहलि सर्वेषामिति लोपेप्राप्ते
ईदृश प्रयोगस्यानभिधानस्यैव शरणीकरणीयत्वेन सर्वत्रेदृशानामन
भिधानमेव युज्यतेवक्तुम् ॥ किंचहलिसर्वेषामित्यत्र वकारानानुवृ
त्त्यापिगतार्थयितुं शक्यते । व्याख्यातंचभाष्यं कैयटेन । अत्राश्ग्रहणा
नुरोधेन चैतद्भाष्यकारेणो दाहृतंल ण्सूत्रेतुनपदान्ताहलोऽणस्सन्ती
त्युक्तमितिअतएवभगवद्भिरुदासीनैरुत्तरार्थंतर्हीत्युक्तम् । तस्माद
श्ग्रहणमदृष्टार्थंमूलंतुयथाश्रुतमेव।पदेकिमिति।गौरवात्प्रश्नः।तन्त्रयुत

मितितन्नन्तत्म् । एकारस्यायादेशः । उत्तरार्थमिति । तदुक्तमत्र
भाष्येपदइतिशक्यंनवक्तुंकस्मान्नभवतितन्नयुनम् । लक्षणप्रतिपदो
क्तयोरिति । उत्तरार्थंलहिंङमोह्रस्वादचिङमुण्नित्यमित्यादेर्माभूद्
विङ्नेति । छुवश्चमहाभाष्यात्तुनेरितिसूत्रेमहाभाष्यात्तिग्रहणेनोक्तपरिभा
षानित्या । यदित्विति वदतोमूलकृतोप्ययमेवस्वरसस्तेनपदग्रहणमि
हार्थंनपीतिकश्चित् । अजादेःपदस्यङमुडवेतिभाष्याक्षरार्थः।ह्रस्वात्प
रोयोङमन्तदन्तंयत्पदमित्यादिकंतत्सूत्रार्थेनुपरमदण्डिनावित्यादाव
न्तवर्तिविभक्त्यापदत्वान्नुट्स्यात्। ननूत्तरपदत्वेचेतिनिषेधइतिचेन्न
अपदादावितिपर्युदासेनपदान्तत्वनिमित्तकेविधौ प्रत्ययलक्षणंनेति
नलुमतेत्यत्रभाष्यसंमतार्थेनेहाप्रवृत्तेः।किंचयत्रोत्तरपदस्यकार्यंस्वं तत्रै
वतत्प्रवृत्तिः । अतएवनाथकुम्भवापेनेत्यादौ पदव्यवायेपीतिप्रतिषे
धसिद्धिरित्यधिकंनागेशीयेद्रष्टव्यमनेघंदंहलन्तनपुंसके । तस्मान्म
तडूकमुत्थोत्तरार्थंपदग्रहणमितिस्थितम् । अणःकिमिति । दीर्घश्रु
त्याचश्चेतिपरिभाषयाप्येवदीर्घोभविष्यतीतिप्रष्टुर्भावः । ढ्रलोपेढ
इति । ऊदित्वेनवेट्कत्वाद्यस्यविभाषेतिनेट्उत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ।
ऋकारोनाणन्तर्गतइतिदीर्घोनेतिभावः । अण्ग्रहणसामर्थ्यादेवा
त्राणपूर्वग्रणान्यथोक्तरीत्यैवसिद्धेः । अत्रापूर्वेणैवव्याख्यानादितितुन
युक्तम् । व्याख्यानस्यागतिकगतित्वादित्याहुः । ननुपूर्वस्येतिनकार्यं
सप्तमीश्रुत्यैवतस्मिन्नितिपरिभाषो पस्थानादतआह । पूर्वग्रहणमि
ति । अस्यसूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्य योरेवढरेफयोः
परतोदीर्घविधानंस्यादितिभावः । एवंचेदित्याह अजर्घाइति । गृ
धेर्यङ्लुकिठत्वेऽभ्यासस्यरुगागमेलङः सिपिशब्लुकिलघूपधगुणेर
परत्वेइतश्चेतीकारलोपेहल्ङ्यादिलोपेभस्भावेजश्त्वेदश्चेतिरुत्वेअज
र्घर्इतिस्थितेरोरीतिरेफलोपेऽनेनदीर्घइतिदिक्।मनस्रथइत्यादि।
हशिचेतिदेवोहसतीत्यादौसावकाशम् । रोरीतिपुनारमतइत्यादौल
ब्धावसरम् । उत्वमेवेति। सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेनविप्रतिषेधशूत्रा
प्रवृत्तौनिष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेवभवतीत्यर्थः । तदुक्तम् । पूर्वत्रासिद्धे

नास्तिविप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति । अको:किमिति । अकचसहित योऽशब्दान्तरत्वादेवतत्रनाऽतिप्रसंगःइतिप्रश्नः । एषकइति । अको रितिनिषेधएवतन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यते इतिपरिभाषाज्ञापय तीतिसमाधानम् । अनञ्समासइतिकिमिति । नञोऽभावार्थकत्वे नाभावेप्रतियोगिनोविशेषणत्वात्पूर्वपदार्थप्रधानेनो पसर्जनत्वात्त्यदा दीनासइत्यस्याप्रवृत्तौहल्ङ्यादिलोपएवभविष्यतीतिशंकितुराशयः। तत्रपूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽतौस्त्वइत्यत्र द्विवचनादि अत्वंभवतीत्यादौ पुरुषव्यवस्थादिचनसिध्येदित्याशयेनसमाधत्ते। असइति।एतद्ग्रहण मुत्तरपदार्थप्रधानतांनञ्समासेज्ञापयतीतिभावः। अतएवोत्तरपदार्थ प्रधानस्तत्पुरुषइतिप्रवादोपिसम्पद्यतइतिदिक् ॥ इतिपञ्चसन्धिः ॥ अथपाचकऔपगवइत्यादौप्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञापर्युदा सात्कृत्तद्धितयोर्ग्रहणमावश्यकं समासेस्वरसन्ध्युक्तरीत्यासमुदायस्या र्थवत्त्वादर्थवत्सूत्रे णैवसिद्धे व्यर्थंतद्ग्रहणमतआह । नियमार्थमिति। ननुराजपुरुषइत्यादावपिप्रत्ययान्तत्वेन निषेधाद्विध्यर्थमेवास्तुकथ मेतदितिचेन्न।प्रत्ययग्रहणेयस्मादितिपरिभाषयास्त्रीप्रत्ययेज्ञापयिष्य माणयावारणात् । तद्यथा । कृतेसमासेसुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति सुपोलुगर्थमपेक्षिताप्राति पदिकसंज्ञातत्रचपुरुषशब्दस्यप्रत्ययान्तत्वे पिराजपुरुषइतिसमुदायस्योक्तपरिभाषयाप्रत्ययान्तत्वाभावात् । ननु राजकुमारीत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेतिवाचनिक्याव्यङः संप्र सारणमितिसूत्रेभाष्योक्तपरिभाषाया अप्राप्तेर्दोषइतिचेन्न,अन्तरङ्गा नपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधत इतिहलन्तपुल्लिङ्गेज्ञापयिष्यमाणयाप रिभाषयान्तरङ्गहल्ङ्यादिलोपस्याप्रवृत्तेःश्रूयमाणएवसुपिसमासेन तत्रचाप्रत्ययान्तत्वेनप्रवृत्तायाः प्रातिपदि कसंज्ञायाएकदेशविकृत मनन्यवदिति परिभाषयानिर्जरशब्देवक्तव्याविभक्तिलुक्पिसुलभ त्वात् । ननुचार्थवत्त्वंशक्तिलक्षणाव्यञ्जनान्य तमसम्बन्धेनार्थबोधक त्वमितिस्वीकाराच्चशशशृङ्गमित्यादौ तदभावात्समासग्रहणंविध्यर्थ मिति चेन्मैवम् तत्रापिबौद्धशक्तिस्वीकारस्यान्यत्रप्रपञ्चितत्वात् ।

ननुवृत्तिमत्प्रातिपदिकमित्येवास्तुसूत्रमितिचेन्न भावाशब्दानामप्यव
यवशक्तिस्वीकारेण तत्रापिसंज्ञयासाधुतापत्तेस्तिङादावपिदोषापत्ते
श्च । नचकृदादिवृत्त्यभिप्रायेणलाघवंसूत्रमास्तामितिचेन्न अव्युत्पन्न
डित्यादावव्याप्तेः । सनाद्यन्तलुङ्गोपावाश्चेतिदिक् । ननुनाप्यकृदभि
हितप्रत्याहाराद्यन्तिप्रातिपदिकमिति न्यासस्वीकारेणसुप्तिङन्तभिन्न
प्रातिपदिकसंज्ञास्यादित्यर्थात्समासस्यापिस्यान्मास्तान्च नियमसूत्र
मितिचेन्न । प्रत्येकंवनमित्यादौयद्दशदाडिमानिषडपूपाइति समु
दायेषुचसंज्ञानिरासाय बहुपठवद्दत्याद्यर्थन्चार्थवत्सूत्रस्यावश्यकर
णीयत्वे नियमसूत्रस्यापि करणीयत्वात् । एतेनाहन्निरयत्रहन्तेर्लङिन
लोपवारणायाधातुग्रहणस्यावश्यकत्वे नियमसूत्रस्य लिट्धुगित्याद्यर्थं
कृद्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् । काण्डेकुण्डेइत्यादावतिव्याप्तेश्चोक्तन्यासो
नकार्यइति मन्दोक्तमपास्तम् । प्रत्ययलक्षणेनलुप्ततिङन्तसुबन्तत्वा
श्रयणेनैवेष्टसिद्धेः। सप्तम्यधिकरणेचेत्यादिनिर्देशैर्विभक्त्यादेशस्यान्त
वद्भावानभ्युपगमात्काण्डेइत्यादौदोषाभाव इतियथान्यासएवात्रापि
वक्तुंशक्यत्वादितिदिक् । नियमस्वरूपमाह यत्रेति । संघातेऽर्थवति
पदसमुदायेइत्यर्थः । समासस्यसजातीयएवनियमइत्याह पूर्वोभागः
पदमिति । चतुर्विधेपिसमासेपूर्वभागस्यपदत्वाव्यभिचारादितिभा
वः । ननुजन्मवानित्यादौस्वादिष्वसर्वनामेत्यनेन पूर्वभागस्यपदत्वा
त्संज्ञानापत्तिः । नचतद्धितान्तत्वात्सिद्धिः। तस्यौपगवमित्यादौ
यचिभमिति पूर्वभागस्यभत्वेननियमाप्राप्त्याचरितार्थत्वादितिचेन्न ।
पूर्वनियमेउत्तरस्तुप्रत्ययोनेशत्यंपूरणात् । एवमपिराजेयानित्यत्रपूर्व
भागस्यपदत्वेऽप्युत्तरस्यप्रत्ययत्वान्नियमाप्राप्तेस्समुदायस्य प्रातिपदि
कत्वंस्यादितिचेन्नैवम् पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययोनेतिव्याख्ययात्रा
तथात्वात् । नचोक्तरीत्यापिपूर्वोभागः पदमितिनियमांशंविनापि
समीहितसिद्धेस्तदंशोव्यर्थ इतिवाच्यम् । बहुपटवइत्याद्यर्थमावश्य
कत्वात्तथाहि बहुच्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वे नजसोलुकिसतिचितः
सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमित्यनेनप्रत्ययेसतिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तउदा

सं॰वाच्य इत्यर्थः केनपटुपदात्परोकारस्योदात्तत्वसिद्धिः अन्यथाजस
एवोदात्तत्वेऽनिष्टापत्तेः।नचतद्धितग्रहणस्य तद्धितविशिष्टपरत्वा
द्दोषइतिशंक्यम् । पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः । ननुवृषखवसुरीत्यत्र
वृषखवस्वश्वयोरिति सूत्रेणपूर्वंभागस्यभत्वान्नियमा प्राप्त्यासंज्ञानाप्राप्ति
रितिचेन्न। तस्यछान्दसत्वात्वृषण्वसुइत्यवस्थायामेव प्रातिपदि
कसंज्ञाप्राप्तेस्तदानीं चवसुशब्दपरत्वाभावेनैवभसंज्ञायाःप्रवृत्तेश्चेतिदि
क्। नियमफलमाह । वाक्यस्यनेति । गामानयशुक्लांदण्डेनेत्यादौस
तिप्रातिपदिकत्वेसुपो ऽश्रवणापत्तिरितिभावः। ननुकृद्ग्रहणेगतिकार
कपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषयासमासे कथयिष्यमाणयामूलकेना
पदंशंजुर्त्तं इत्यादिवाक्यस्यापदेव संज्ञा।नचभुजिक्रियायां मूलकेने
त्यस्य करणत्वेनान्वयादुपदशंकृदन्तं प्रतिकारकत्वमेवनास्तीतिभ्रमि
तव्यम् उपदंशमित्यत्रकर्मत्वेनाप्यन्वयस्यवक्तुंशक्यत्वात् तत्रचप्रधान
भुजि क्रियानिरूपितकरणत्वसंज्ञाप्रयुक्ततृतीयैवपष्ठ्यस्तु गोधावतीत्या
दाविवेतिस्पष्टमन्यत्रेतिचेन्नसमासकृतनियमेनपरत्वात्कृदन्तप्रयुक्तका
र्यबाधनस्याङ्गीकारादितिसंक्षेपः । अधिकारसूत्रेङ्याप्पोर्ग्रहणमाशित्व
त्याक्षिपति । लिङ्गविशिष्टस्यापीति । लिङ्गबोधक प्रत्ययविशिष्टस्या
पीतितदर्थः।इयंचपरिभाषायुवाखलतीत्यादिसूत्रेयुव ग्रहणादिभिर्ज्ञा
पितेति स्पष्टमाकरे । तद्धितोत्पत्तिरिति । अन्यथोभयत्रापिप्रत्ययत्वे
नोत्पत्तावनियमः स्यादिभावः । ङ्यावन्ताद्धितोत्पत्तौतु आर्यका
आर्यिकेतिरूपद्वयसिद्धिस्तथाहि प्रथममार्यपदादापितत: स्वार्थिके
कनिकेऽणइति ह्रस्वत्वेउदीचामातस्थानेयक पूर्वायाइत्याकारस्यानि
काकारस्येत्वविकल्पात् । अन्यथातु प्रत्ययस्थादित्यनेनोत्सर्गविधिना
नित्यमेवेत्वे आर्यिकेत्येकमेवरूपंसिध्येत्ङ्याब्ग्रहणंस्त्रीप्रत्ययमात्रो
पलक्षणम् तेनयुवतितरेत्यादौवयोवाचकेवै कल्पिकजातित्वस्य स्त्री
काराज्जातेश्चेति युवत्वनिषेधसिद्धिः।किंचतद्धितग्रहणंसमासान्तप्रत्य
याद्यतिरिक्तपरम् तेनयूनीतिरितिबहुगोमतिकेतिप्रयोगोनेतिबोध्य
म्।वस्तुगत्याङ्याब्ग्रहणंनकर्तव्यम्तथाहिघकालतनेषुकालनाम्नइत्या

दिप्रापनात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरितिपरमार्थः तत्रस्वार्थद्रव्यलिंगसंख्या कारकेति पञ्चविधप्रातिपदिकार्थं प्रयुक्तकार्याणांक्रमनियमः प्रथमंश ब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनजातिबोधः । ततोधर्मित्वेन प्रधानस्याल्लिङ्गा दिभिरपेक्षितत्वाद्व्यक्तिबोधः । ततस्वमात्रापेक्षत्वाल्लिङ्गबोधः त तोविजातीयक्रियापेक्षयाकारकापेक्षया सजातीयपदार्थपंक्तसंख्यायाः प्रथमसुपस्थितत्वात्संख्याबोधः । ततः कारकरूपविभक्त्यर्थापेक्षया कारकबोधः । तथाचलिङ्गकार्यान्तमेवतद्धितोत्पत्तेः पूर्वोक्तप्रयोगाणा मनुपपत्तिरिति वदन्ति । ननुरामाइत्यादौ दीर्घोनस्यात्सवर्णदीर्घंबा धकत्वादतो गुणस्येत्याशंक्यापवादविषयबाध्य विशेषचिन्तापन्नमूल न्यायेनसमाधत्ते पुरस्तादिति । अयञ्चन्यायोनादिचीती ङग्रहणेन ज्ञाप्यते तद्धिरामारामानित्यादौ निषेधाभावार्थं क्रियतेपररूपेणैव पूर्वसवर्णदीर्घं बाधनेष्टितद्ग्रहणंव्यर्थंमिति । एवंहिपाठक्रमः अतो गुणे, अकः सवर्णेदीर्घः, प्रथमयोः पूर्वइति, अत्रवक्तव्यमुक्तंस्वरस न्धौ,वक्ष्यतेच । हेरामेत्यादौ विप्रतिपत्तिन्निरस्यति । संबुध्याक्षिप्तस्ये ति । प्रत्ययविधावङ्गस्यापेक्षितत्वेनाङ्गाक्षेपस्यो चितत्वादितिभाव इ त्येके । संबुधेः प्रत्ययत्वेनयस्मात्सविहितस्ततादीत्यंश रूपस्याङ्गस्या क्षेपोनत्वङ्गस्येतिसूत्रस्येतिस्पष्टंभाष्यइत्यन्ये । एवञ्चमौलिकार्थस्यहे रामइत्यादिविषयोनत्वन्यइत्याहहेकतरदिति । इहप्रकृत्यकारस्यटि लोपेनापहाराद्ह्रस्वान्ताङ्गात्परहलोऽभावादित्याशयः । ननुयेनयदा क्षिप्यतेतत्तस्यैवविशेषण मितिन्यायस्यजात्याक्षिप्तव्यक्तौ व्यक्तत्वात्प्र कृतेपि संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यसम्बुद्धौ एवान्वयस्यो चितत्वेनाङ्गात्पर स्यास्संबुद्धेरवयवस्यहलोलोपइति सूत्रार्थंउचितस्ततश्चहेकतरदित्या दिसिद्धेर्मूलोक्तार्थोनयुक्तो उक्तन्यायविरोधादितिचेन्नैवमित्याहकुले ति । तथासती । तथासतीदन्नसिध्यतीत्यभिप्रायः । अत्रस्वमोर्नपुंस कइतिलोपात्परत्वादतोमि कृतेऽमि पूर्वरूपत्वेचहलन्ताङ्गात्परसं बुद्धेरभावान्सलोपोनस्यात्।नम्बेकादेशस्यपूर्वान्तवद्भावेनह्रस्वान्ताङ्गा त्परत्वमितिचेत्हन्तभोः परादिवद्भावंविनाऽमिसंबुद्धित्वस्यैवाभावा

त्। नचद्वयोराश्रयणमुभयतआश्रयणेनान्तादिवदितिनिषेधात्सत्यप्येवं
ह्रस्वसंवुद्ध्योःपौर्वापर्यव्यवहारासंभवापत्तेश्च। एवञ्चलक्ष्यानुरोधाद
न्यायसिद्धस्याप्यन्यत्रान्वयइतिस्वीकारेणाकुत्रचिदन्यायास्वीकार इतिभा
वः। नन्वेवमपिकथमत्रमकारलोपस्संवुद्धित्वस्यसकारमात्रनिष्ठत्वेन
स्थानिभूतालधर्मत्वादनल्विधावितिनिषेधेनस्थानिवद्भावाभावेनामः
संवुद्धित्वविरहात्मस्यसंवुद्ध्यवयवत्वाभावादितिचेन्न। सुसञ्ज्ञायामुका
रविशिष्टसत्त्वेनसुवपस्याप्युज्जायमानैकवचन संज्ञायाविशिष्टसत्त्वेसं
वुद्धिसञ्ज्ञायामित्सञ्ज्ञकोकार विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेनतस्यानल्विधित्वा
त्स्थानिवद्भावेनसंवुद्धित्वस्यसुलभत्वादितिनकश्चित्क्षुद्रोपद्रवः। एङ्ग्रहण
किमिति। हरे विष्णो इत्यादावङ्गाधिकारस्यात्परनिमित्तापेक्षाच्चगुणा
त्पूर्वंह्रस्वान्तत्वादेवसिद्धिः। सेप्रभृतीनांत्वनभिधानमेवसतिवाभिधा
ने एङ्ग्रहणेनैवसिद्धेःप्रत्याहारोव्यर्थइतिप्रष्टुराशयः। समाधत्ते हरेइ
ति। तत्सामर्थ्यादेवात्रसन्निपातपरिभाषानिवृत्तिः गुणात्संवुद्धेरितिव
क्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याच्चेतिदिक्। संनिपातपरिभाषयाप्रवृत्ते
रेवहेलक्ष्मिइत्यादौसंवुद्धिलोपइत्याहुः। सन्निपातेति। सन्निपातलक्ष
णोविधिरनिमित्तन्तद्विघातस्येतिपरिभाषाशरीरम्। सन्निपातःसंश्लेष
सलक्षणोनिमित्तंयस्यसतंसन्निपातंयोविहन्तिनिवर्तयतिसतद्विघातस्त
स्यनिमित्तं कारणान्नभवतीतितदर्थः एवञ्चेयम्परिभाषोपजीव्योपजीव
कभावविरोधमूलिका। उपजीवकविधिरुपजीव्यविधेर्विघातेकारणन्न
भवतीतिवार्त्तिकार्थः। ननुयञादित्वसापेक्षदीर्घस्यवहिरङ्गतयासिद्ध
त्वान्नेहसंनिपातविघातइतिचेन्न। आरोपितासिद्धत्वेपिवास्तविक
तद्विघातस्यजायमानत्वेनतत्प्रवृत्तेरितिदिक्। कष्टायेति। नचात्राकृ
त्सार्वधातुकयोरितिदीर्घोऽतःकथमस्यानित्यताज्ञापकत्वम्। तस्यापि
संनिपातपरिभाषयैवाप्राप्तेरित्याशयात्। विरोधाभावात्फलविशेषा
भावाच्चपरत्वेप्यकृदितिसूत्रमत्रनोपन्यस्तम्। नन्वकृत्सार्वेतिपर्युदासे
नतिङन्तएवास्यप्रवृत्तिरित्यपियुक्तम्। अंगवृत्तपरिभाषाचाज्ञापयितुं
ज्यादादीयसइतिसूत्रेह्रस्वमकारविधायज्यायानित्यत्रा कृत्सार्वेतिदी

र्घविदधतांज्ञाव्यक्तांविरोधापत्तेः । झलिकिमिति । रामाणामि
त्यादिकंसन्निपातपरिभाषयानदोषसहम् । ततोवृद्धिर्लुकिहलीत्य
नुवर्त्यहलिपरतएवएत्वविधादितिप्रश्नः । अतिरिच्यमानंझल्ग्रहण
मेत्वविधावुक्तपरिभाषायाअनित्यताऽज्ञापयतितेन सर्वेषामित्यासिद्ध
मित्युत्तरम् । स्यादेतत् । बहुवचनेझलीगित्यस्तुलाघवात्सूत्रम्, मैव
म् । आद्यन्तौटकितावितिकिवागमस्यान्तावयवत्वादिगन्तनपुंसकत्वे
नेकोचीतिसूत्रेणज्ञानयोरित्यादौनुमापत्तेः । नचाद्गुणोन्तरङ्गत्वात्प्रव
र्त्ततेतिवाच्यम् । वार्णादाङ्गमितिन्यायेननुमएवप्रवृत्तेः । नचसमाननि
मित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्वेएवायंन्याय इतिवाच्यम् । इयायइषेत्या
द्यसिद्धेः द्वित्वेकृतेअन्तरङ्गंसवर्णदीर्घन्यायेनैवबाधित्वावृद्धिप्रवृत्तौरूप
सिद्धिः । त्वदुक्तसमानाश्रयत्वाभावेनतदनङ्गतिःस्यादाङ्गवारणयोस्स
मानकार्यत्वेएवतत्प्रवृत्तिरित्यक्तेर्नदोषः । इहापीकारस्यनुम्स्यानि
त्वादाद्गुणइत्यस्यापि पूर्वपरयोरित्यादिनिर्देशेनेकारस्यस्यानित्वेन
समानाश्रयत्वात् । एतेनेहवार्णादाङ्गमित्यस्याप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वान्नु
मःपूर्वमेकादेशस्यैवप्रवृत्तिरितिमन्दोक्तमपास्तम् । ननुठकारोऽनु
बन्ध्यताम् । एवमपिसुबाद्यवयवत्वान्निर्जरेभ्यइत्यादौजरसादेशा
पत्तिरितिकेचित् । वस्तुगत्या एभ्यइत्यत्रनित्यत्वादिटिकृतेहलिलोपं
बाधित्वाऽनादेशापत्तेः । एतेनप्रतिपत्तिक्लेशवारणायतथान्यासोनकृ
तइतिमन्दोक्तमपास्तम् । ननुबहुवचनेस्म्येदितिन्यासोस्तुमैवम् । सुट्
तिथोरित्यादाविकारोच्चारणेननपुनरन्तरेणाचमित्युच्चैरिति सूत्रस्यज्ञा
प्येणचशास्त्राबाधिताजव्य वहितहलसमुदायस्यासाधुत्व बोधनात्
स्कोरित्यादिस्तुसौत्रप्रयोगइत्याहुः । यद्यपिपरइति । ननुइदंनसत्
नामीत्यस्यनित्यत्वात् कृतेपिसुपिचेतिदीर्घेपर्जन्यवल्लक्षण प्रवृत्त्याना
मीत्यस्यप्रवृत्तेरितिचेन्न । शब्दान्तरस्येतिन्यायेनानित्यत्वात् । नचै
कदेशविकृतेतिन्यायेनशब्दान्तरत्वाभावइतिवाच्यम् । शब्दान्तरस्येति
न्यायविषयएकादेशन्यायाप्रवृत्तेः । अन्यथोक्तन्यायस्यसर्वथावैयर्थ्या
पत्तेः । अतएवचिकीर्षतीत्यादावजझनगमामितिदीर्घेदीर्घस्यान्यथा

तु ह्रस्वस्येतिशब्दान्तरप्राप्त्याद्वित्वमनित्यमितिभाष्योक्तं संगच्छते। नच
नामशब्दसुच्चार्यविहितत्वेनप्रतिपदोक्तत्वात्नामीत्यस्यैवप्रथमंप्रवृत्ति
रितिवाच्यम्। प्रतिपदोक्तेपिनिरवकाशस्यबीजत्वेननामीत्यस्यनिरूप
यिष्यमाणावकाशत्वात् नाम्त्वसुटेवाश्रयणंनबहिरंगत्वंतूभयोस्समम्।
तस्मान्मूलोक्तं युक्तमेवेत्याहुः। परिभाषाविरोधादिति। अनित्यतस
र्वत्राभ्युपेयंत्यत्रमानाभावइत्याशयः। आरम्भसामर्थ्यादिति। सुपिचे
तितुरामाभ्यामित्यादौसावकाशमितिभावः। ननुषट्चतुर्भ्यइतिनुट्
कतीनामित्यत्रपरिभाषाप्रवृत्त्यभावान्नामीत्यपिचरितार्थम्। किञ्चस
रूपाणामित्यादिनिर्देशेनोक्त परिभाषायाअनित्यताभ्युपगमेपिरामा-
णामित्यादौपरत्वात्सुपिचेतिअस्यैवप्र वृत्ते रत्रनामीत्यस्योपन्यासोमो
घएव। नचचतुर्ग्रहणेनहलन्तषट्सञ्ज्ञकादेवनुट्नतुकतिशब्दादितिवा
च्यम्। द्विस्त्रिश्चतुरितिसूत्रेकृत्वोर्थग्रहणेनसाहचर्य्यस्यानित्यताश्रयणा
त्। यथाहलसञ्ज्ञकस्तथाऽम्सञ्ज्ञोपीत्यमन्तषट्सञ्ज्ञकादेवनुट्नतु
षकारान्तादितिषण्णामित्यत्रनुडनापत्तेश्च। तस्मात्कतीनामिहचरित
र्थ्यान्नामीत्यस्यकथंवैयर्थ्यमितिचेत् कतेर्नामीत्येवास्तुविशेषसूत्रम्नै
कमुदाहरणयोगारम्भम्प्रयोजयतीतिभाष्यकृदुक्तेः। योगारम्भमिति-
सामान्ययोगारम्भमित्यर्थस्तेनाग्नेय मित्यस्याग्नेढगतिप्रयोजकत्वम
व्याहतमितिभावोभाष्यकर्त्तुः। सामर्थ्यादित्यस्यसामान्यसूत्रारम्भसा
मर्थ्यादित्यर्थः। ननुह्रस्वनद्यापइत्यत्रनुतांतियोगंविभज्यसामान्येननु
ड्विधायनद्यापइतिदीर्घान्ताच्चेन्न द्यापएवेतिनियमाद्दीर्घान्तेषुदोषा
न्नहलन्ताच्चेत्षट् चतुर्भ्यएवेति. नियमाद्वाढुहमुहष्णुहस्निहामित्यादि
निर्देशाद्वाहलन्तेषूपपत्तिं प्रतिपाद्यह्रस्वग्रहण प्रत्याख्यायतंततश्चोक्त
परिभाषायाअप्राप्तेर्नामीतिनोपत्तीणामितिचेन्नैवम् नद्यापइत्यस्यस्त्री
लिंगाच्चेन्नद्यापएवेतिविपरीत नियमापत्तौमतीनामित्यादौनुडनाप-
त्तं रुक्तकल्पनावैफल्यात्। एतेनबहुश्रेयस्यादीनाम्पुंलिंगानामनदीत्व
दर्शनात्तिसृणामित्यत्रनामिदीर्घनिषेधाज्ज्ञापकाच्चस्त्रीलिंगाच्चेन्नद्याप
एवेतिनियमः कर्तुमशक्यः। दीर्घान्ताच्चेत्तिनद्यापएवेतितुसुकरएव।

आ।आविति प्रश्लेषेणसिद्धान्ते दीर्घाकारस्याग्रहणात् । तत्साहचर्यैण नदीसञ्ज्ञकानामपिदीर्घाणामेव ग्रहणादितिमन्दोक्तमपास्तम्।यतो नदीत्वस्यनित्यस्त्रीविषयत्वेनार्थान्नित्यमित्यस्यसिद्धत्वान्निवेशाद्वाति शब्दस्यचनियमानन्तर्गतत्वेनषट्चतुर्भ्यश्चेत्यत्रत्रेरित्यस्यानुवर्तनेनवा नुट्सिद्धोक्तज्ञापकसम्भवात्बहुश्रेयस्यादीनान्तुअर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वं विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादायतस्यार्थान्तर संक्रमेपिनदीत्वं वक्तव्य मित्यर्थकेन प्रथमेतिवार्त्तिकेनाभीष्टंतत् । वार्त्तिकाभावेपि यथोद्दे शपक्षे पूर्वप्रवृत्तांसञ्ज्ञांकार्यकालेप्यवयवगतामादायातिदिश्यते भा ष्येप्युक्तम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । अवयवोत्रस्त्रीविषयस्तदा श्रयानदीसञ्ज्ञाभविष्यतीति । तस्माद्बहुश्रेयस्याश्रयएवेहनुड्डितिपरिभाषा प्रवृत्तं नामीत्यारम्भ सामर्थ्यात्परिभाषाबाधतइत्युक्तम् । इयकोः किमिति । टाङसीत्यत्रसकारोच्चारणसामर्थ्यादेवदोषाभाव इतिप्र श्नः । तत्रसकारोच्चारणस्येयकोरित्यनुवृत्तावेवतास्त्वयंग्राहकत्वमन्यथा ऽमुष्येत्यादौषत्वंनस्यादित्युत्तरम् । विशेष्याभावात्सर्वाद्यन्तस्यसञ्ज्ञा नुपपत्तिरूमत्वातांसाधयितुंप्रतिजानीते। तदन्तस्यापीति । द्वन्द्वे चेति प्रथमार्थेसप्तमीयम् । द्वन्द्वस्सर्वनामसञ्ज्ञीनेत्यर्थः । नहितदन्तविधिं विनासमुदायेस्तिसञ्ज्ञाप्रसक्तियातेनपर्युदस्येतेतिभावः । नन्वङ्गाधिका रोक्ततदन्तविधिंविनैव परमसर्वस्मादित्यादौसिद्धेस्तदन्तसञ्ज्ञायाः किंफलमतआह।तेनेति । त्रलादौसञ्ज्ञाविधावितिनिषेधात्तदन्तवि ध्यज्ञावादित्याशयः।नन्विहावयवनिष्ठ सर्वनामत्वेनसुबुत्पत्तेः प्रागे वत्रलादयस्तैरस्यन्तीतिचेन्न। सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरितिसिद्धान्तात् सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्त्रलादयइतितत्सूत्रार्थेनपरमसर्वइति समु दायस्यैव सुबन्तत्वादितिदिक् । किंचप्रथमार्थेसप्तम्यन्तत्वादिदंसूत्रंस मुदायस्यैवसञ्ज्ञानिषेधकंपर्यवस्यति । अवयवानांनिषेधेतु वर्णाश्रमे तराणामित्यादौसर्वार्थवाचक सर्वाद्यन्तत्वेनसमुदायस्यसञ्ज्ञायांसुडा पत्तिः । अवयवस्यनिषेधेपिसर्वार्थवाचक सर्वादित्वानपायात् । अ तएववत्यतिसमुदायस्यायन्निषेधइति । नचावश्यवसर्वनामत्वेनाक

जापत्त्यातन्मध्यपतितन्यायेनशीभावस्स्यादितिवाच्यम्। विभाषाज
सीत्यत्रजसाधारेइत्याद्यर्थंवर्णकयत्नैवतद्धारणात्। एतेनवर्णाश्रमेत
रकाइत्यत्राकच्चिशीभावस्स्यादितिमन्दोक्तमपास्तम्। अवयवनिषेधे
फलाभावोपित्वच्छब्दस्यतान्तत्वेकाकचोर्विशेषस्तुनफलम् तस्यसर्वना
मत्वेदृढतरमानाभावात् बहुसंमतत्वाच्चेत्यधिकन्नागेशीये। वस्तुगत्या
येनविधीत्यत्राभाष्योक्ततदन्तस्य प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायामि
तिवार्तिकाद्विशेषशब्दस्वरूपस्य संभवाच्चविशेष्य विशेषणभावंनैवा
स्तान्तदन्तविधिः केवलानान्तुव्यपदेशिवद्भावेनसर्वादीनीत्यावर्तनेन
वासञ्ज्ञासिद्धिः। गौणेमहासञ्ज्ञयैवसञ्ज्ञाभावः। किञ्चद्वन्द्वे चेत्य
स्यज्ञापकत्वमेवनयुज्यते। द्वंद्वसमासेहिंचद्भूतावयवानुद्भूता वयवशे
द्रूपेसमूहोविशेष्यो घटकपदानिविशेषणानीति बहुव्रीहावियोपस
र्जनत्वंघटकपदानाम्। अतएवकुक्कुटमयूर्यावित्यादावुपसर्जनह्र
स्वत्वमाशंक्यद्वन्द्वे प्रतिषेधोवक्तव्य इतिवचनमवस्थापितंभाष्ये,कैयटे
चस्पष्टतरमिदम्। एतत्सर्वन्दर्शयिष्यतेसमासे एवञ्चेदमपिसूत्रन्नब
हुव्रीहावित्येतत्समानगतिकम्। तस्मादयमेवप्राकारश्चतुरचित्तेचम
त्कारचातुरींविधत्ताम्। नानुबन्धकृतमिति। इयञ्चानेकालित्य
त्रशिद्ग्रहणेनप्राप्यतइतितत्रसूत्रेउक्तम्। प्रागित्सञ्ज्ञाया इति। दृष्टा
न्तेतृइत्यत्रोपदेशएवोपदेशेऽजित्यनेन ऋकारस्येत्सञ्ज्ञेतिभवत्वन्त्या
देशः। इहतुतावत्सर्वादेशस्ततस्यानिबद्धावेन प्रत्ययत्वंततोलश
क्वितिप्रत्ययादित्वनिमित्तकत्सञ्ज्ञा ततशित्त्वंभवतीति दृष्टान्त
दार्ष्टान्तिकयोःसमतेत्याशयः। वस्तुगत्यानेकाल्सूत्रेइत्सञ्ज्ञायोग्यश
कारवत्त्वमेव शित्त्वंस्वीकृतमतोनशित्वादेवसर्वादेशःपरिभाषया अ
नेकाल्त्वाभावात्। तत्रहिअनुबन्धकृतमित्यस्यानुबन्धनयोग्यकृतमि
त्यर्थः। नचडाणलादौदोषः। डाआणल् इतिप्रश्लेषेणानेकाल्त्वात्स
र्वादेशसिद्धेः। एतेनेत्सञ्ज्ञायोग्यग्रहणेडाणलादीनांसर्वादेशताना
पत्तेरितिमन्दोक्तमपास्तम्। ध्वनितञ्चेदंलुटः प्रथमस्यानेकालिति
सूत्रयोर्भाष्येइत्यधिकं नागेशीये। अथोभादुदात्तोनित्यमुभस्य सर्व

नामत्वेकोर्थइतिभाष्यप्रयोगयोः प्रतिपित्सितद्वित्वार्थबोधकद्विवच
नान्ततयानुपपत्तिं सत्वास्वरूपाणामनुकरणे अस्मद्युत्तमइत्यादाव
नभिव्यक्तत्वादादेशाभाववदर्थे परस्यैवद्विवचनान्ततेति सूचयन्ना
ह। उभशब्दइति। उभश्चासौशब्दश्चेत्यर्थः। व्याप्यव्यापकयोर्मध्ये
व्याप्यस्यैवपूर्वनिपातोभीमभूपइत्यादावियतेन शब्दस्यविशेषणत्वा
त्पूर्वनिपातइतिनशंकनीयम् पञ्चकंप्रातिपदिकार्थइतिसिद्धान्तंव्य
वस्थापयति।द्वित्वेति। संख्याप्रकारक संख्येयविशेष्यकार्थाभिधायकइ
त्यर्थः। ननुप्रकृत्यैवसकलार्थबोधेविभक्तिरनर्थिका। किञ्चद्व्येकयो
र्द्विवचनैकवचने इत्यादिकमसंगतमित्याशंक्य द्योतकत्वेनैवविभक्तिः
सार्थिकासूत्राणितुनियमार्थान्येवेत्याह। अतएवेति।यतः प्राकृतयवा
र्थोऽस्मादेवहेतोरित्यर्थः। नित्यमित्यादि। द्विवचनान्तएवेत्यर्थः।
अनन्वितविभक्तेरपेक्षया अनुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वादितिभावः। ए
तत्सर्वंकारकेदर्शयिष्यते। ननुकिमर्थस्सर्वादिषूभशब्दपाठः। सर्व
नामकार्याणांस्मायादीनांद्विवचनेऽभात् नचसर्वनाम्नःतृतीयेतिसूत्रे
णषष्ठीतृतीयेतिपाठफलम्। निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायोदर्श
नमिति हेताविति सूत्रेभाष्योक्तवार्तिकेनैवतयोःसिद्धत्वादतआह।
तस्येहेति। ननुकप्रत्ययेनैवसामान्यतोविहितेनसमीहितरूपसिद्धेः
कृतमकजर्थपाठेन। नचकाकचोःस्वरेस्तिविशेषः। प्रत्ययस्वरचि
त्स्वराभ्यामन्तोदात्तस्यैवसत्वात्।नचसुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरितिमतेअ
कचितरप्रयुक्तमन्तोदात्तत्व मुभकाभ्यामित्यादौसुबन्तस्य भवतिकप्रत्य
येतुप्रकृतेरित्यस्तिविशेषः तद्धितविधौप्रातिपदिकादित्य स्यैवाधि
रात् प्रातिपदिकस्यैवप्रकृतित्वात्सचजायमानोन्यायात्सुबन्तात्परइत्य
प्यदेतत्। नचओकारसकारजकारादौसुपिसर्वनाम्न ष्टेःप्रागकजन्यत्र
तुसुबन्तस्येतिसुबन्तप्रकृतित्वन्तवमतेविरुद्धम्।वचनप्रामाण्यात्।नचा
कचितन्मध्यपतितन्यायेनतस्योभग्रहणेन ग्रहणेउभकाववयवौयस्येत्य
र्थेउभकशब्दादयचि उभकयइतिप्रयोगोभवतिकप्रत्ययेतुनेतिविशेषः।
ईदृशप्रयोगस्यानभिधानस्यवक्तुंशक्यत्वात्। कश्चेदानींकाकचोर्विशेष

इतिसर्वादिसूत्रभाष्यप्रामाण्यात् । तस्मात्कप्रत्ययेनैवसिद्धिरित्यभि
प्रेत्यपर्यनुयुंक्ते । नचकेति । उभशब्दस्यद्विवचनपरत्वमकचाननिहन्य
ते । टेःप्राग्जायमानत्वेनतन्मध्यपतितन्यायेनोभयग्रहणेनोभकग्रह
णात्कप्रत्ययेनतुद्विवचनपरत्वं विहन्यते । प्रातिपदिकात्परत्रजाय
मानत्वेनव्यवधायकत्वादित्याशयेनसमाधत्ते । द्विवचनेति । अयच्प्र
संगादिति । उभशब्दात्त्रतसोःपरतःस्वार्थेयथाऽयच्भवतितथाकप्र
त्ययेपिस्यादितिभावः । तथाहिउभादुदात्तोनित्यमितिसूत्रंविभज्य
ते । उभादुदात्तइत्येकोयोगः । द्वित्रिभ्यामितिसूत्राद्वेत्यस्यनानु
वृत्तिरस्वरितत्वात् । तेनावयववृत्तेःसंख्यावाचिनःउभशब्दादवयवि
न्यर्थेऽयपस्यात् उभयोमणिः । ततोनित्यम् । उभशब्दाद्वृत्तिविष
येनित्यमयच्स्यात्स्वार्थेउभयतउभयत्रेतिसिद्धिः नन्वेवमकचिकृतेप्य
यन्दुर्वारोवृत्तिविषयेस्वार्थेनित्यमयजितित्वयैवोक्तत्वात्,नैवम् । योग
विभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतयोभाभ्यामस्येति निर्देशेनचयत्रद्विवचनन्नश्रूय
तेतत्रैवायच्नतुवृत्तिविषयेइति व्याख्यानात् । ननुद्विवचनेनायजि
तिकिंराद्धामाणास्तितत्राशंक्यवार्त्तिकंप्रमाणयति । उभयोन्यत्रेति ।
उभयइतियःस्वार्थिकायजंतस्सोऽन्यत्र प्रयुज्यतेनतुद्विवचनंउभशब्दा
दुत्पन्नं द्विवचनंलुकानापहृतं यत्रततोन्यत्रायजिति विवक्षितार्थात् ।
तस्मादुभयशब्दपाठोऽकजर्थः सर्वादिगणइत्याहुः । भाष्येतूभशब्दपा
ठःप्रत्याख्यातः । तद्यथाकेप्यन्तरेणवचनंद्विवचनपरोभविष्यतिकथंस्वा
र्थिकप्रत्ययाःप्रकृतितोऽविशिष्टाभवंतीति । अयम्भावःयथाकच्यज्ञातो
प्रसर्जनेप्यवैजात्यार्थात्स्वार्थानुवादकद्विवचनपरत्वमस्तितथाकप्रत्य
यस्याप्यज्ञाताद्यर्थविशिष्टस्वार्थेविधानेन द्वित्वसंख्याप्रकारसंख्येयविशे
ष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वमिति । ननु कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमे
कार्यसंप्रत्यय इतिन्यायेनकृत्रिमस्यैवद्विवचनस्यवार्त्तिकेग्रहीतुमुचित
त्वम् अन्यथात्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वादितिचेन्न । उभयशब्देनोभश
ब्दग्रहणवद्वार्त्तिकेद्विवचनशब्देना कृतिमस्यापिग्रहणेदोषाभावात् ।
अतएवोभयोरुभावित्यादीनायच् । किन्त्वत्रतसिलादौविभक्त्यंतरस्या

र्थैर्विहिताविति तत्कारकशक्तिप्रधानावेवेति न तदुक्तद्विवचनमिति दिक्। उभयशब्दस्येति। उज्ञावयवैयस्येति उज्ञादुदात्तो नित्यमिति तयपोऽयच् उज्ञयोऽन्यत्रेति वार्त्तिकेतयप्समानार्थं कोप्ययचगृह्यते उभयोर्मणिरुभयेदेव मनुष्या इति भाष्य उदाहरणात् स्वार्थिकस्य च ग्रहणं तदुपक्रमेणवार्त्तिकप्रवृत्तेः एवञ्चावयवद्वयारब्धमणिद्वयविवक्षयांभूतावयवभेद विवक्षया चोभयशब्दस्य द्विवचनमसाधुः॥ अतएवोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेनाव्ययत्वं प्राप्तं परिगणनं क्रीयते इति सद्धितश्चासर्वेति सूत्रे कैयट आचष्ट तदाह। कैयट इति। अनभिधानाद्भाष्ये उभयोर्मणिरुज्ञयेदेव मनुष्या इत्यस्यैव दर्शनाच्चेति भावः। हरदत्त इति। अयमुपक्षोऽहेयः। उक्तभाष्यविरोधादिति। तत्रतयपोऽयजादेश इति मतं गृहीत्वाह। तस्मादिति। उभयशब्दादित्यर्थः। जसीति। अवयवारब्धसमुदायत्वविवक्षायामित्यर्थः। अन्तरङ्गत्वादिति। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गंबलवदिति न्यायादित्यर्थः। अयञ्चांमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं नक्षाप्यते तद्विशिवश्च आङ्हीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वाधातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिप्राप्तौ सत्यां परूपं यथा स्यादिति क्रियते यदि दीर्घ एव स्यात्तदा वृद्धिप्राप्तौ किं तेनेति समसारणाच्चेत्यत्र षष्ठे भाष्ये स्पष्टम्। ननु सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्यापेक्षितत्वेन नित्यसंज्ञाया एव बहिरङ्गत्वमिति चेन्न। तस्य प्रथमचरमेत्यस्याप्यपेक्षितत्वात् अन्यथोपसर्ज्जनादौ प्रवृत्तिस्स्यात्। ननु नोक्तपरिभाषाया इह विषयः युगपत्प्राप्त्यभावात् नित्यसञ्ज्ञाप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव प्रवर्त्तते। अतएवोभय इत्यत्र सर्वनाम्नो विहितत्वेन शीभावसिद्धिः। वैकल्पिकेतु जस् निमित्तं, किञ्चैवंन्यायेनैव सिद्धे वैकल्पिकीमाशंक्यायच्प्रत्ययान्तरेण साधयता भाष्यकृता सह विरोधापत्तिः। तद्यथोक्तं स्थानिवत्सूत्रे तयादेश उज्ञय प्रतिषेध उज्ञयेदेव मनुष्याः तयपो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि विभाषा प्राप्नोति नैष दोषः। अयच् प्रत्ययान्तरम् यद्येवमुभयीलिङ्गीश्न प्राप्नोति माभूदेवं कथंमाञ्जिति प्रत्याहारग्रहणम् मात्रशब्दात्प्रभृति अयच् चकारात् तर्हि कतीत्यत्रापि प्राप्नोति। अतइतिवर्तते एव

नपितैलमात्राअत्रापिप्राप्नोति सदृशस्याप्यसन्निविष्टस्यनभवति प्रत्या
हारग्रहणेनग्रहणमिति। किञ्चविभाषेतिव्यवस्थितविभाषाश्रयणेनापि
सिद्धम्। नचभाष्योक्तातिरिक्तविभाषाया व्यवस्थितत्वमिन्द्रेचेति सू
त्रेणाप्रामाणिकमित्युक्तमितिवाच्यम् । तथवादेशायजयधप्रत्ययान्त
रयोफलाभेदायास्याःव्यवस्थितत्वस्य ज्ञगवताध्ननादितिचेत्सत्यम्
नवीनानुरोधेनतथोक्तेरित्याहुः। सुप्तिङन्तमितिज्ञापकादिति । त
त्सूत्रेसुप्तिङतीत्युच्यमाने प्रातिपदिकादिनाविशेषणत्वेन येनविधि
रित्यनेनैवसिद्धेर्व्यर्था दन्तग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः। तेनप्रयोजनंसर्व
नामव्ययसञ्ज्ञायामिति येनविधिरित्यत्रभाष्योक्तवार्तिकेन डतरान्तं
गृह्यतेइतिभावः। नचपरमकतरशब्देकथमितिचेत् प्रत्ययग्रहणेतद
न्तग्रहणमितिपरिभाषणात् डतरान्तेतुव्यपदेशिवद्भावेनबोध्यम्। तत्रै
वमानान्तरमाह। केवलयोरिति। प्रयोजनाभावात्फलाभावादित्यर्थः।
प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरप्रयोगाभावादितिभावः। नचकेवलाप्रकृतिःप्र
योक्तव्यानचकेवलःप्रत्ययइतिसमयात्। अयञ्चपरश्चेतिसूत्रेणज्ञाप्यते
तस्यवैयर्थ्यमुक्तं तृतीयेप्रकृतेज्ञाप्येकिमर्थमिदमुच्यतेपरोयथास्यात्पूर्वो
माभूदिति बहुचिपुरस्ताद्ग्रहणेनबहुजेवपूर्वोनान्यइतिज्ञाप्यते,नध्येत
र्हिमाभूदितिमध्येपिअव्ययसर्वनाम्नामितिप्राक्टेर्ग्रहणेननञ्भविष्यति।
यइदानीमतोन्यःप्रत्ययःशेषस्सोन्तरेणवचनम्परएवभविष्यतिनार्थःप
रवचनेनेति । प्रत्ययविधौसर्वविभक्तेःपञ्चमीकल्पनेनपरः पूर्वोवेत्य
नियमेनाध्याहारेप्रसक्तेपरएवेति नियमार्थमिदंसूत्रंतच्चतस्मादित्युत्त
रस्येत्यनेनसिद्धमितिव्यर्थंसज्ज्ञापयतीति कैयटेविस्पष्टम्। प्रकृतित्व
ञ्चप्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तमत्वं,ननुलिट् इयानित्यादौदो
षइतिचेन्न। शास्त्राबोधितापतरप्रयोगविषये एवान्यस्यन्यायस्यप्र
वृत्तेरितिदिक्। एतन्न्यायमूलकमेवापदंन प्रयुञ्जीतेतिपठ्यते । अ
परिनिष्ठितमितितदर्थः । परिनिष्ठतत्वञ्चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यता
वच्छेदकानाक्रान्तत्वमितिदिक्। ननुबहुव्रीहावन्यपदार्थस्य प्रधान
त्वेनघटकपदार्थानां स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जन प्रति

षेधंनैवसञ्ज्ञाप्युदाससिद्धत्वाद्व्यर्थं सूत्रमित्याशंक्यबहुव्रीहाविति वि
षयसप्तमीत्वेनसमासात्पूर्वं सञ्ज्ञानिषेधार्थंतत्सार्थकमित्याशयेना
ह । त्वकमित्यादि । अज्ञातेकुत्सितेवाऽव्ययसर्वनाम्नामित्यकच्प्र
क्रियेति । अलौकिकविग्रहवाक्य इत्यर्थः । तत्त्वञ्चलोकेप्रयोगानर्ह
त्वम् तच्चयुष्मद्सुपितृसुइत्याद्याकारम् । नचालौकिकेसमासप्रवृत्त्यै
कार्थीभावस्यापि तत्रैवकल्पनादुपसर्जनादेव निषेधसिद्धौसूत्रस्यवैय
र्थ्यमेवेतिवाच्यम् । तत्रैकार्थीभावस्यारोपेप्युक्त रूपोपसर्जनत्वाभा
वेनातिभावकानित्यत्रेवप्राप्तस्याकचोऽभावार्थंसञ्ज्ञानिषेधइत्यत्रसूत्र
तात्पर्यात् । लौकिकेति । तत्त्वञ्चलोकेप्रयोगार्हत्वम् तदाकारस्तू
क्तएवत्वकंपितृकेत्यादिः । ननुतत्रापिनिषेधोस्तुमैवम् । लौकिकेस
मासस्यचिकीर्षितत्वाभावात् । नन्वास्तामकच्कोदोषस्तत्राह । श्रूये
तेति । नचाकृतव्यूहपरिभाषयाकचस्समासेनिवृत्तिः तस्यानित्यत्वा
त् । तत्रचज्ञापकञ्चेदंसूत्रम् । लौकिकवाक्यसमासयोर्दृष्टान्तावाह ।
अतिक्रान्तइत्यादिना । एवञ्चभाषार्थंसूत्रमितिवृत्तिकारमतम् । सि
द्धान्तमाह । भाष्यकारस्त्विति । अकच्स्वरौतुकर्तव्यौप्रत्यङ्गस्सुक्तसं
शयाविति भाष्योक्तिः । इकिपुत्रस्त्वकत्पितृकइत्याद्यनकारान्तेष्वक
च् विश्वप्रियइत्याद्यदन्तेषु स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तस्स्वरइ
तितदर्थः । ननुस्मृतिद्वयबलाद्विकल्पस्याप्रत्याख्यानं कथमतआ
ह यथोत्तरमिति । तथाचेदानींपातञ्जलोक्तव्यवस्थैवज्यायसीतिभा
वः । ननुअविशेषात्सर्वनामसञ्ज्ञायाविधानात्सर्वत्रस्यादतआह । नस
र्वादयइति । सर्वनामत्वाज्ञावेनसर्वादिपाठाज्ञावइत्यर्थः । अयम्भा.
वः सर्वनामेतिमहासंज्ञाकरणमन्वर्थं सञ्ज्ञाविज्ञानार्थंम् । सर्वेषांनामा
नीति । तद्बलात्सर्वाभिधानसामर्थ्यंविशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमी
यते । एवञ्चतथाभूतानांगणेनुकरणावश्यकतयाप्रकारान्तरीभूताना
मनुकरणंप्रमाणाभावेनैवविशेषेऽवस्थितानांसंज्ञाना मुपसर्जनानांच
सर्वादिपाठबहिर्भावः । एकद्रव्योपनिवेशिनीहिसंज्ञा । इतरविशेषणो
भार्थीपस्थापकस्वञ्चोपसर्जनत्व मित्युभयभूतानामन्वर्थसञ्ज्ञाननुरूप

त्वात्सर्वनामत्वन्नास्तीति तदाह । महासंज्ञेति । अन्यथाटिघुभा
दिवल्लघ्वक्षरसंज्ञैवक्रियेत । प्रातिपदिकसंज्ञातुआथर्वणश्रुत्यनुरोधा
दितिदिक्। एवञ्चप्रवृत्तिनिमित्तेनप्रयुक्तादितरं प्रत्यनुपसर्जनीभूताए
वेहसंज्ञिनः । ननुकृत्स्नसकलादिशब्दानामति प्रसंगेतआह ।गणेइ
ति । पञ्चत्रिंशात्मकइत्यर्थः । सन्निवेश इति । तदनुमानादित्यर्थः
अन्वर्थसंज्ञायाःफलमाह । अतइत्यादिसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमन्तर्ग
णकार्यन्तु अडडतरादिभ्यस्त्यदादीनामत्तदोस्सावित्यादिकमित्यर्थः
यत्रस्वरूपानाश्रयंकार्यं नतुगणपाठसंज्ञांवापेक्षतेतद्भवत्येव प्रकारान्त
रजुषाम् यथायुष्मदस्मद्भ्यांङसोश्इत्यादिकम् । युष्मद्युपपदेसमाना
धिकरणेइत्यादौतुनन्वमादिप्रसङ्गः । अभिव्यक्तपदार्थायेस्वतन्त्राइ
तिन्यायेनलोकप्रसिद्धार्थपरतायामेवत्वमादिप्रवृत्तेरितिदिक् । ननु
वार्तिकरीत्याएकसञ्ज्ञाधिकारे सर्वनामसञ्ज्ञानन्तरमेकद्रव्योपनिवेश
नीसञ्ज्ञेतिसञ्ज्ञायांसर्वनामसञ्ज्ञाबाधिष्यते । किञ्चपूर्वापरेतिगणसू
त्रेऽसंज्ञायामिति योगंविभज्यपूर्वोत्तरयोश्शेषोव्याख्येयः । पूर्वाद
योवक्ष्यमाणाः श्वादयश्चासञ्ज्ञायामिति । अपिच । संज्ञाव्यावृ
त्तिर्गौणमुख्यन्यायेनापि सेत्स्यति तथोपसर्जनव्यावृत्तिरप्यन्यथैव
तद्यथा अनुपसर्जनादितिसूत्रेऽनुपसर्जनेति लुप्तषष्ठीकंपदम् । अ
आदितिच्छेदः । अश्चआश्चतयोस्समाहारआत् । अकारादपरावअदि
त्यादेशौयत्रक्रियेते तत्रानुपसर्जनस्यग्रहणमितितदर्थः । तेनादङ्त्य
दाद्यत्वञ्चगौणेनभवतीति सर्वज्ञाख्यंस्पष्टम् तथाचमहासञ्ज्ञाविफलै
वेतिचेन्न । अतिसर्वायेत्यादिसाधनफलकत्वात् । ननुतदोसःसावि
तिसूत्रेऽदसएवदस्यनान्यस्येति नियमेद्वीयतेरप्रत्यये द्वइतिप्राप्नोति
स्वइतिचेष्यतेऽत्वसत्वयोर्गौणेत्रारणस्यसिद्धधान्तितत्वादितिचेन्न।न
स्येकदेशयुक्तित्वेनादोषात्। अन्यथाप्रकृतसूत्रस्यानेकभाष्यविरोधस्स्या
दितिसंक्षेपः।ननुजराशब्दस्यादेशविधानान्निर्जरशब्दस्यकथमतआह।
पदाङ्गेति । पदमङ्गंचविशेष्यंविशेषणेनतदन्तविधेर्लाभादितिभावः।
इदञ्चयेनविधिरितिसूत्रस्यप्रपञ्चभूतमेव नन्वपूर्ववचनंसोपपदस्यादे

ह । निर्दिश्यमानस्येति । षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रमावर्तते । तत्रद्विती
यस्यायमर्थः षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेवस्थानेन स्थाननिरूपितसम्बन्धेन
युज्यते नतुप्रतीयमानमितितेनेयंपरिभाषानिष्पन्ना । नचास्यरचावित्य
त्राकारस्यैवनिर्दिश्यमानत्वात्स्यालीभवतीत्यादा वादेशोनस्यादिति
वाच्यम् । तत्रजातिपक्षाश्रयणात् । नभूसुधियोरितिनिषेधसामर्थ्यंनग्र
हणकशास्त्रगृहीतानांनिर्दिश्यमानकार्यित्वबोधाच्च । नन्वियङुवङो
ङित्त्वंव्यर्थं,निर्दिश्यमानत्वेनैवान्त्यादेशस्यङित्त्वंविनाप्युप पत्तेरिति
चेन्न । धातोरपिनिर्दिष्टत्वादन्त्यादेशत्वार्थंतस्या वश्यकत्वात् । दीङ्
रिङोङित्त्वन्तुस्पष्टार्थमित्यधिकंनागेशीये । नन्वयंजरशब्दोनजराश
ब्दोऽतआह । एकदेशेति । एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायशरीर
म् । अनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः । तत्रान्यशब्दस्यनिषेधेऽन्यत्वाभा
वस्सुतराम् । अतएवतादृशादर्थबोधः । अन्यथाशक्ततावच्छेदकानुपू
र्व्यज्ञानात्ततोबोधएवनस्यादिति शब्दकौस्तुभगुणेविवेचितमस्माभिः ।
इदञ्चप्राग्दीव्यतइत्यत्रचतुर्थभाष्येस्पष्टम् तद्यथादीव्यतइति कोयंश
ब्दोदीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदम् किमर्थंविकृतनिर्दे
शः । एतदेवज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषा एकदेशविकृतमनन्य
वदिति यत्रत्वर्द्धंतदधिकंवाविकृतन्तत्रजातिव्यञ्जकत्वयो ऽवयवद
र्शनाभावेतत्वाप्रवृत्तौकार्यसिद्ध्यर्थं विकृतानलरूपावयव प्रतीत्यर्थ
ञ्चस्थानिवत्सूत्रमितिदिक् । परत्वाज्जरसिति । जरायाइतिसूत्रेण
जरसावित्यादौसावकाशम् । टाङसीत्यादिकन्तुरामेणेत्यादौसावका
शम् । इनादिविषयेविप्रतिषेधशास्त्रप्राबल्याज्जरसादेशएव । वृत्तिकृ
तेति । इतिकेचिदित्युक्तमित्यन्वयः । किमुक्तं तदाह । पूर्वविप्रतिषेधे
नेत्यादि । विप्रतिषेधसूत्रेपरशब्दःक्वचिदिष्टार्थवाची । इष्टश्चेनाद्यादेश
एव सचनादेशेविधातव्य इकारदीर्घोकारौक्वचिदपिस्वरूपश्रवणफ
लकौविधत्तस्सूत्रकृतस्सभाष्यकारस्त इतिसदभिमानः । तर्हिसन्निपातप
रिभाषयाकथंजरसित्यतआह । अनित्यत्वमिति । अत्रापीकारदीर्घा
नुकरणमेव ज्ञापकमित्यभिमानः । तदनुसारिभिरिति । येतुनिर्जरसिने

त्यादिव्याचक्षते तेषांमतानुयायिभिरित्यर्थः। षष्ठ्यें कमवचनेइति। एक
सूत्रोपात्तत्वात्स्यादेशविषयेपि पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणमितितद्भावः।
एतच्चभाष्यइति, इनातोरिकारदीर्घोच्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः।
जरायाइतिसूत्रेसप्तमेइष्टमेतत्संग्रहीतम् निर्जररितिजवितव्यंसन्निपा
तपरिभाषयेतिभाष्येतिचार्थः। इत्थंहिप्रत्याख्यातम्। टाङसीतिसू
त्रेनादेशोदादेशश्चास्तु। आङिचापइति सूत्रेआङिचेतियोगं विभज्य
बहुवचनेझलीत्यनएत्वमनुवर्त्याङिच परेएत्वंस्यादितिविभक्तेनसूत्रा
थेनसमीहितरूपसिद्धेः। नचनादेशेकृतेहलिलोप प्रवृत्यानेनेत्येतन्न
सिध्यतीतिवाच्यम् अनाप्यक इत्यत्राऽनापीतिच्छित्वा नपुंसकात्स्वो
लुकिनलोपेनापीस्सम।हारेसप्तम्येकवचनंनकारेपरतोविशिष्यानादेश
विधानसामर्थ्यंनहलिलोपा प्रव[illegible]ः नचङसेरदादेशेपररूपापत्तिः।
अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसम्भवादिति। अन्येतु अयंभाष्यविरोधो
निर्जसिनेत्यादिरूपांशेनतु पूर्वविप्रतिषेधांशेजरायाइति सूत्रेभाष्येज
रसादेशविभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात्। तद्यथाजरां
सीत्यत्रनुम् जरसोःप्राप्तयोर्विप्रतिषेधेनजरांसिति विभक्त्यादेशात्पूर्वं
जरसः प्रवृत्तौतुशिभावात्पूर्वञ्जरसिकृते तदासर्वनामस्थानत्वाभ।
वान्नुमाविप्रतिषेध विचारसङ्गतिः किञ्चटाङसीतिसूत्रेकैयटः भा
ष्यकारस्संनिपात परिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिज
रादिति भाष्यन्तु अतिजरसिनातिजरसादिति गौरवमुद्भावितवा
निति विभक्त्यादेशात्पूर्वञ्जरसादेशेतु इनाद्यप्राप्त्यासन्निपात परि
भाषया जरसादेश मनभ्युपयन्नित्यस्यासङ्गतिरितिदिक् तस्माद्भाष्ये
ष्टेनपूर्वविप्रतिषेधेन विभक्त्यादेशेकृते ततस्सन्निपातपरिभाषायाअत्र
भाष्येसंचारितयानजरसित्याहुः। तदपरेनहसन्तेविभक्तिसञ्ज्ञाद्यन
पेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जर सादेशंबाधित्वा शिभावेतस्यविप्रतिषेधवि
चारसंगतिः अतएवातिजरसंपश्येत्यत्र संनिपातपरिभाषयालुग्बा
रणंभाष्येसंगच्छते। व्याख्यातञ्चकैयटेन। परत्वान्नित्यत्वाच्चा
म् भावात्प्रागजरसिकृतेऽनदन्तत्वादमोप्राप्त्यालुकः [प्राप्तिरिति।

पदन्तुनसत् संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्यानाश्रयणाद् इतिदर्शयिष्यतेस्त्री प्रत्ययेऽभिभावस्यापिक्लीबत्वाद्याश्रयणाच्च । नन्वेकस्यैकैवसंज्ञेतिसूत्रबोधितेविशेषानवगतिस्तदाह।यापरेति।द्वयोस्सावकाशयोःपरैवैकस्यानिरवकाशत्वेतुनिरवकाशैवेत्यर्थः । ननुसञ्ज्ञयैवसञ्ज्ञाबाध्यतांपरत्वादिनाकृतंसूत्रेणेतिचेन्न। अधिकारातिरिक्तस्थलेतव्यदादौकृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञादीनांसमावेशदर्शनेनविरोधाभावाद्विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तेः । नन्वेवं विप्रतिषेध सूत्राप्रवृत्तौकथमत्रपरत्वादिवर्णनमितिचेन्नैवम्परत्वादेरन्यत्रप्रबलत्वेनदृष्टतयात्रापितादृशरीत्यैव व्यवस्थोपपत्तेः । नचराजन्य इत्यादौसुप्तिङन्त मित्यनेनपदत्वंस्यादेव परयाभसंज्ञयातुनबाध्येतपदसंज्ञाया अन्तरङ्गत्वादिति शंक्यम् । समानावधिकाया अन्तरंगाया अप्यनयाबाध्यसामान्यचिन्तयाऽपवादत्वेनैवबाधात्क्वचित्समानावधिकयोरपिसञ्ज्ञयोस्समावेशस्तुगमकबलादेवेतिदिक्।तेनेति। अनवकाशत्वेनेत्यर्थः पदसञ्ज्ञायास्सर्वनाम स्थानवर्जहलजादिविषयः । भसञ्ज्ञायास्त्वजादिरित्येत द्विषयेपिपदसंज्ञाप्रवृत्तौभसञ्ज्ञानिरवकाशैवेत्यभिप्रेत्याह । शसादावचीति । पूर्वस्मादिति । अचः परस्मिन्नित्यत्रपूर्वस्माद्विधिरितिपंचमीसमासस्याप्याश्रयणादयमर्थोलभ्यतेइति भावः। इतिपक्षेत्विति । तुनास्यपक्षस्यानित्यताबोध्यतेइत्यन्यत्रवक्तव्यम् । अड्व्यवायइत्येवेति।अट्कुप्वाङित्यनेनैवेत्यर्थः। एवकारस्साधकान्तराभावंव्यनक्ति । पूर्वत्रासिद्धमिति । इयञ्चपरिभाषान्यायसिद्धार्थानुवादिका । त्रिपाद्याअसिद्धत्वेनतत्रत्ये कर्तव्येऽचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः । एतत्फलन्त्विति देशान्तराणांवत्यर्थघटितानांत्रिपाद्याम प्रवृत्तिबोधनम् तेनामीढोरपेणेत्यादौ णीत्वणत्वेसिध्यतः । तत्रैकारस्यादस्संबन्धित्वं येइत्यस्यैकाज्उत्तरपदत्वज्ञान्तवद्भावाधीनम् तस्यदोषइति । इदंवाचनिकंनतु ज्ञापकसिद्धम् । ननुनेडित्यत्रनेतियोगविभागस्य भाष्येऽदर्शनेन तस्यज्ञापकत्वाभावादित्याहुः । तस्यपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यदोषोबाधस्तथाचस्यलत्वयेस्यानिवद्भावोवक्तव्यइति तदर्थः । ननुलाघवाच्छसादावितिव

क्तव्यं यत्राधिक्यं किमर्थमत आह प्रकारार्थमिति । प्रकारश्च सादृश्यं
तच्च साधारणधर्मसम्बन्धप्रयोज्यम् साधारणधर्मवत्त्वं चोपमानोपमेयो
भयवृत्तित्वम् । उपमानत्वं साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्व
मुपमेयत्वमपि साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वम्। तथा चस्वा
दौशसादौचोभयत्रापिसुप्त्वस्य साधारणधर्मस्यवृत्तित्वात्सुप्त्वेनैवसा
दृश्यम् तद्ध्वनयन्नाह। औङ्श्यामिति। तत्रैवमानमाह। भाष्येइति। त
त्रहिशसप्रभृतिष्वित्युच्यतेऽशसप्रभृतिष्वपिदृश्यते ककुद्दोषणीयाचते स
हादेव इत्युक्तम् अस्यभाष्यस्यापिसुप्त्वेनैव सादृश्यमित्यत्रैवस्वरसः ।
प्रायोज्यनञ्घटितेननञिवयुक्तमन्य सदृशाधिकरणे तथाह्यर्थावगतिरि
तिन्यायेनसदृशार्थावगमात् । तदुक्तं भाष्येऽब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्म
णसदृशमानयति नहिकश्चनलोष्टमानीयकृतीभवतीति । अन्यथान्य
त्रापिदृश्यत इत्युच्येतेति सर्वसंवादचिन्तामणौव्यक्तम् एवञ्चमांस्पच
न्याः पदंघ्रिः हृन्मानसमित्येतेषुनलुमताङ्स्येत्यस्यानित्यत्वेनस्वादि
परत्वंबोध्यम्। एतेनशब्दत्वेन प्रत्ययत्वेनवासादृश्यमितिकेषांचिदुक्तिर
पास्ता । वाशोकष्यञ्रोगेष्वित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः । अत्रसुप्रभृतिष्वितिवा
च्येशसप्रभृतिष्वित्युक्त्याऽन्यत्रक्वचिदेवप्रवृत्तिर्बोध्यते ऽतएवयत् हृन्नि
शांग्रहणंचरितार्थम्। तेषांद्विविधानामपिकोशसिद्धतया तत्रतुस्वतन्त्रो
ष्टुरित्यत्रैवव्यवस्थार्थतायाएववक्तव्यतयासुब्मात्रेप्रवृत्तौतस्या असंभ
वेन तद्वैयर्थ्यमेवस्यादितिदिक्। काशिकायाः प्रामादिकत्वमुक्तं ध्वन
यन्विवृणोति। आस्येभवमिति। शरीरावयवाद्यत्। तथा चश्रुतिः आस्नो
वृकस्यवर्तिकामित्यादि। तत्रवृकस्यआस्नोमुखादित्येवंनिरुक्तार्थात् ॥
अतएवेति । ककुद्दोषणीइति प्रयोगादेवेत्यर्थः। यद्यपिककुच्चदोषच्चेति
समाहारद्वन्द्वे एकशेषे चकृतेभाष्य मन्यथोपपन्नंदोषशब्दस्यनपुंसकत्वं
प्राप्नोति। तथापिककुच्छब्दस्यपृथक्पदत्वंयुक्तम् । अन्यथाबाहूद्वित्वे
ऽप्येषिककुदित्यस्यैकत्वं नलभ्येतेत्याशयः। तेनलमुपाद्रवदुद्यस्यदक्षिणां
दोर्निशाचरइतिरघुकाव्यमनुगृहीतंभवति । तत्रदक्षिणंदोर्बाहुमुद्यस्य
लक्ष्मणमुपाद्रवदितिसम्बन्धः। साहचर्यादिति । पुल्लिंगादिनिर्णायकंसा

ह्वचर्यादिक्रमपिस्व संकेतेनोक्तममरसिंहेन प्रायशोरूपभेदेनेत्यादिने
तिभावः । दोषमिति । दोषंतस्यतथाविधत्यजतश्चापस्य गृह्णन्‌गु
णामितिनैषधः । दोषंहस्तंदूषणांचभजतश्चापस्येतिसंबंधः।ननुदीर्घाज्ज
सीति सूत्रयतां, प्रथमयोःपूर्वसवर्ण इत्यनेनसिद्धेदीर्घाज्जस्येवपूर्व
सवर्णदीर्घ इत्यर्थकेनियमेनादिचीत्यत इचीत्यपकर्षणार्थश्चकारोनुव
र्त्तितनकारश्चनाश्रयणीयः । किंचशस्यप्यातोधातोरित्यस्यैवेह प्रवृत्ते
रत्रानुपयुक्तं चेदंसूत्रमितिध्वनयन्नाह।यद्यपीत्यादि । उक्तं नियमफ
लन्दर्शयति। गौर्य्यौगोर्य्यंइति । इत्याद्यर्थमिति । नियमत्वेनपूर्वस
वर्णदीर्घव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । न्याय्यत्वादिति । विश्वपाशब्दोपिशसि
प्रवृत्तियोग्यत्वादित्यर्थंइत्याहुः । यद्यपिक्कोल्यब् अभ्रशानवभ्रावित्या
दिसूत्रगतंसौत्रत्वादेवनिर्वोढुंशक्यते तथापिक्कोल्यब्जवतिअभ्रशानवभ
वतीतिव्याख्यान वाक्यस्यन्तत्साधयितुंवार्तिककृताद्यातो ऽनापइ
ति वक्तव्यमित्यारब्धंतच्चभाष्ये प्रत्याख्यातंयोगविभागेनतदाह आत
इति । एवञ्चभाष्यवार्तिक कृताएवनिर्णयोक्त आकारस्सर्वोपिलो
पविषयइति स्वरसः । तर्हिधातुग्रहणंव्यर्थमातइतीयतैव सिद्धेरिति
चेन्न आबन्तव्यावृत्तिफलकत्वात् । एवञ्चधातोः किंहाहान् अव्युत्
पन्नमिदम् । यदिहेतिकष्टेजहातीति क्रियाशब्दस्तदा अकारोवासुदे
वस्तेनसहवर्ततेसास्तान् सानित्यत्रलोपस्स्यादतो धातुग्रहणमित्यु
क्तिरसमाजग्रस्ता अव्युत्पन्नहाहाशब्दाद्धौप्रमाणीभूताभिधाने साश
ब्दाद्धौवालोपस्य भाष्यवार्तिकयोरिष्टत्वात् । एतेनाचारक्विबन्तात्क
र्तृक्विपैतेप्रयोगानिर्वाह्याइत्यपास्तम् । आचारक्विबन्तस्यजाष्येकाप्यनु
पन्यासेनादन्तेभ्यः कर्तृक्विपोनभिधानस्यैवलाभाच्चेतिदिक् । शेषःकि
मिति । पूर्ववर्तिनायूस्त्र्याख्यावित्यनेन नित्यस्त्रीलिङ्गयो दीर्घेदूदन्त
योर्नदीसञ्ज्ञाविधानात् ङितिह्रस्वश्चेत्यनेनचदीर्घेदूदन्तयोस्त्रीलिङ्ग
योर्ह्रस्वेदुदन्तयो र्विकल्पेननदीसञ्ज्ञाविधानात् । ऽयसखीत्यपियूह्र
स्वपदेअनुवर्त्य तत्रैवसामान्यतोघिसंज्ञाविधानेन समीहितरूपसि
द्धेः शेषपदंव्यर्थमितिप्रष्टुरभिप्रायः । मत्यैइति । नंदीत्वपक्षेपि

घित्वे सत्यांयानद्या इत्याडागमे घेर्ङितीति गुणोऽवादेशेचमतये इत्य
निष्टमापद्येतेत्युत्तरयितुर्भावः । वस्तुतः पुन्नपुंसकयोः प्राप्तौसावकाशां
घिसञ्ज्ञां बाधित्वा मत्यैइत्यत्रानवकाशत्वान्नदीसञ्ज्ञैवभविष्यतीति
व्यर्थशेषग्रहणमित्याशयेनाह एकेति। अधिकारादिति । कडाराःकर्म
धारयइत्येतत्प र्यन्तमधिकारस्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । नन्वेवंपुरुषपर
स्मैपदसञ्ज्ञयोरेकत्रसमावेशःकथम् । कथञ्चगुरुनदीत्वयोर्लघुघिसञ्ज्ञ
योरितिचेन्न । णलुत्तमोवेतिज्ञापकादेवसमाधानात् । अंत्येचगु
रुलघुसंज्ञेवर्णस्य नदीघिसंज्ञे तदन्तस्येति भिन्नावधिकत्वात्सम।वे
शादितिदिक् । स्पष्टार्थमिति । स्पष्टतयातदन्तविधिलाभार्थमिति
भावः । यूक्किमिति । ह्रस्वइत्यनुवृत्त्यानिर्देशज्ञापकादिनेष्टप्रति
पत्तावपिविशेष्येणेदुतोरप्यनुवृत्तौकिंफलमितिप्रश्नः । मावेइति ।
अत्रघित्वेघेर्ङितीतिगुणःस्यादिति घित्वनिवृत्तिःफलम् । ननुअतो
ङीतिगुणेनव्यर्थेन ऋदन्तेघिसंज्ञाभाव ज्ञापनेनात्रदोषाभावस्तस्मा
त्परिच्छेतृवाचिनोमातृशब्दस्य टाविभक्तौघित्वेसति आङोनेतिना
त्वापत्त्यामात्रेतिप्रत्युदाहर्त व्यमितिचेन्न । अतोङीत्यस्ययूइत्यनुवृ
त्तावेवतात्पर्य ग्रहफलकत्वान्मुक्तेर्युक्तत्वात् ननुयूस्त्र्याख्यावित्यत्रैव
यूग्रहणन्नकर्त व्यंङेराम्नद्याम् ह्रस्वनद्यापइति ज्ञापकेननेयङुवङ्स्था
नेतिनदीत्वनिषेधे इयङुवङ्स्थानत्वेनाचिश्नुइत्यत्रयोरेव प्रसिद्धत्वे
नचेदूदन्तेरेवस्त्र्याख्यन्नदीत्ये तावतासूत्रेणसिद्धेस्तत्कथमत्रानुवृत्ति
रितिचेन्न । अनेकगौरवापत्तेः । ननुदीर्घयोर्यूइतिनिर्देशासंगत्याह्र
स्वयोर्ग्रहणमस्तुदीर्घयोस्तु ग्राहकत्वात्सिद्धेः । नचाणुदित्यत्रा
शब्दसंज्ञे त्यनुवृत्तिरन्यथोकालसूत्रेग्राहकतापत्तिः । नेयङुवङित्यत्र
निषेधपर्युदासाभ्यांसवर्ण ग्रहणस्यज्ञापनात् । तदुक्तं भाष्ये ऽविशेष
णनदीसंज्ञाउत्सर्गस्तस्या ह्रस्वयोर्घिसंज्ञापवादइति स्त्र्याख्यस्यह्रस्व
दीर्घैसञ्ज्ञातुवाध्यत्वलक्षणसादृश्यादुत्सर्गइतिव्यवहार इतिचेन्न ।
अनेकक्लृप्तशक्त्यपनापेक्षया दीर्घयोरेवनिर्देशइति पक्षस्यैवसुकरत्वात्
छन्दोवत्सूत्राणीतिभाष्योक्ते र्निर्देशोपपत्तिः । ननुयूइतिकिमर्थमित्या

शंक्यमात्रेमातुरित्यादावाण्नद्याहत्याट् प्रसज्येतेति भाष्योक्तमसंगतंन
द्युतश्चेति ऋग्रहणेनऋदन्तानांनदीत्वाभाव बोधनादितिचेन्नैवम् ।
अल्प्ययैवबहुपितृकइत्यादौ कप्फलत्वादित्याहुः । ननुचेङीत्येवास्तु ।
यस्मिन्विधिस्तदादाविति परिभाषया ङकारादौसुपीत्यर्थेन सकल
लक्ष्यनिर्वाधत्वात् । नचाङ्याजयागमुपसंख्यानमिति वार्तिकेना
ङादेशेङादित्वाभावेन गुणाप्रवृत्तेःप्रवाह्वंतिरूपासिद्धिरितिवाच्यम्
तत्रापिङादेशस्यैव विधेयत्वादितिचेन्नैवम् । आण्नद्याइत्यत्रापि
ङीत्यस्यानुवृत्तावल्विधित्वेनस्थानिवद्भावा प्रवृत्त्यामत्यामित्यादावा
डागमानापत्तेः । इङ्ग्रहणेतुअनुवन्धकार्यत्वात्स्थानिवद्भावः सुलभ
इतिस्त्रीप्रत्ययेस्फुटीभविष्यति । ननुसुतरांसखेतिविग्रहीतेराजाहः स
खिभ्यइतिटचाभाव्यमित्याशंक्यनपूजनादिति निषेधप्रवृत्तये विवृणोति
शोभनःसखासुसखेति । एवमतिशयितसखेत्यत्रापिबोध्यम् । ननुसखि
शब्दस्यविहितंकार्यंकथमत्रस्यादतआह ,अङ्गत्वादिति । तत्तत्कार्य
स्याङ्गाधिकारस्यत्वेनाधिकृतमंगं प्रतिसख्युर्विशेषणाद्येनविधिरिति
प्रवृत्तेस्तदन्तलाभादितिभावः । सखेत्यादौव्यपदेशिवद्भावेनबोध्यम्
शेषोध्यसखीत्यत्रनञ्नप्रसज्य प्रतिषेधकोऽसमर्थसमासादितिदोषात्
किन्तुपर्युदासकःसचसदृशग्राही । सखीसदृशश्चसमुदायोनास्तीत्यभि
प्रेत्याह समुदायस्येति । ननुपर्युदस्समानसमर्पकसखिसव्देत दन्तग्रहे
समुदायस्यापि सखिशब्दान्तभिन्नत्वाभावेनकथमत्रनिषेधाभावइतिचे
न्नैवम्विशेष्यासन्निधानेन येनविधिरित्यस्याप्रवृत्तेस्तदन्तलाभात् ।
सत्यपिविशेष्येसखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येवार्थोनतु सख्यन्तभिन्नस्येति ।
नञैकार्थीभावापन्नस्यसखिशब्दस्यान्यत्रान्वयायोगात् । यस्येतिचेति
सूत्रेभाष्यकारस्त्वत्रापिअसखीतिघिसञ्ज्ञानिषेधमभिप्रैति।तद्यथा।इव
र्णस्यकिमुदाहरणमतिसखेरागच्छति । यद्यत्रलोपोनस्यात्तदाप्रकृतीका
रस्यङीपाश्चदीर्घेपूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वादुपसर्जनह्रस्वत्वेकृते
पिघिसञ्ज्ञानस्यात् लोपेतुलक्षणप्रतिदोक्त परिभाषयानदोषोभवती
ति । सखिशब्दस्यतदवयवेलक्षणा ततश्चसख्यवयवभिन्नयोरिदुतो

रितिवर्णसञ्ज्ञापक्षेतरसूत्रार्थः । इद्वर्णान्तसञ्ज्ञापक्षेप्यसखीतिवो रेवविशेषणं ततस्तदन्तविधिः । ललग्रसख्यन्यवज्जितेवर्णो वर्णान्त मितितदर्थः । एवञ्चप्रकृतेनचिसञ्ज्ञेतिभावोभाष्यकृतः । पूर्वरी त्यातुविशिष्टस्यसखिभिन्नत्वेन घिसञ्ज्ञानिर्बाधैवेति भाष्यासंगतिरे वेतिदिगित्याहुरन्ये । एतेनशेषःइयसखिपती पतिसखी समासएवे तिवासूत्र्यतामितिपरास्तम् । उक्तन्याय्यरीत्यासुसख्येत्यादीष्टासि ध्यातथान्यासस्यकर्तुमशक्यत्वात् । इहपतिनासखिनेत्यादिपुराणा दौदृष्टत्वसाध्वेवैतद्व्याकरणानिष्पन्नत्वात् । ननुपरमश्वासौसखाचेति विग्रहेनपूजनादित्यस्या प्रवृत्तेष्टस्यादित्यतआह यस्येतिविग्रहइ ति । नन्वेवंसत्युपर्ज्जनत्वंतच्चेतरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वमित्यु क्तंतरकथंतत्कार्यमित्याशंक्यबाधकवचनाभावाद्विशेषणञ्चविन्यतीत्या ह । गौणत्वेपीति । उपसर्जनत्वेप्यस्थ्याद्यनङ्वदित्यर्थः । नचगौ णमुख्ययोरितिबाधकम् अत्रगौणत्वाभावात् अप्रसिद्धलाक्षणिकत्वा न्यतररूपत्वस्यैवतत्त्वात् गौणोपसर्ज्जनयोःपर्यायत्वेपिन्यायेनैवसिद्धे उपसर्जनानांसर्वनामत्वनिषेधपरवार्तिक भाष्यादयोविरुद्ध्येरन् न्याय स्यपदकार्यप्रवृत्तश्चेतिदिक् । सखीशब्दे सख्यशिश्वीतिभाषामिति ङी षन्तेपिलिङ्गविशिष्टपरिभाषया सखिकार्यमाशंक्याह । अनित्यत्वा दिति । शक्तिलांगलांकुशेतिवार्तिकेघटघटीग्रहणमत्रलिङ्गम् । उप सर्जनेप्युक्तंकार्यमाशंक्याह । इहेति । लाक्षणिकत्वादिति । लाक्ष णिकस्यानुमीयमानरूपत्वात्प्रतिपदोक्तस्य प्रत्यक्षत्वादितिपरिभाषा बीजम् । ननुबाधकाभावादविशेषा दुपसर्जनेप्ययादेशःस्यादतआह । गौणत्वेतुनेतीति । उपसर्जनेतुनेत्यर्थोयथानन्तरोक्तस्याभिसर्वनाम्न इत्यस्यानुपसर्जनेएव प्रवृत्तिस्तद्वत्तत्साहचर्यादस्यापीतिभावः । केचि दिति । अत्ररुचिबीजन्तुसाहचर्यस्या सार्वत्रिकत्वंसूत्रान्तरस्यतदा श्रयणेदृढतरप्रमाणाभावश्चेति अतएवाहवस्तुतइति । गौणमुख्य न्यायस्यात्रप्रवृत्तौसमनन्तरोक्तसमाधिरनुसंधेयः । षड्भ्योलुक् षट् चतुर्भ्यश्चेतिवदर्थप्राधान्यबोधक बहुवचनस्यात्राभावाद्गौणेपि त्रया

देशोन्याय्यइत्यादिकंसंगतमितिहलंतेवक्ष्यते । ननुसूत्रेऽयङ्इत्येवा
स्तुमैवम् । अयङ्यीत्यादाविवोच्चारणार्थत्वशंकावारणफलकत्वात् ।
एतेनतरकरोतीतिणिचिप्रकृत्यैकाजिति टिलोपाभावेतुकिन्नित् तस्य
त्रयाणामितिसाधनार्थंत्रयादेशः । नचतुकिन्निशब्दोनास्ति नचयदा
गमाइत्यस्यप्रासिद्धं स्वमात्रस्यागमत्वादितिवाच्यम् । अवयवावयवो
पिसमुदायावयवइति स्वीकारादिति मन्दोक्तमपास्तम् । सत्यभिधा
नेनिर्दिश्यमानपरिभाषयात्वदुक्तरूपस्यैवासंगतेः । यदागमाइतिलस्य
स्यार्थस्यस्यानित्याभावोयंनविधेरिति बोधिततदन्तस्यचनिर्दिश्यमान
परिभाषयाक्रियते तेनउदस्स्यादित्यत्रपूर्वसवर्णोनसुपदइत्यादौपादइ
त्यस्यपदादेशइतिसिद्धान्तात् । किञ्चात्रतुकियदागमाइत्यस्यकुतोनप्र
वृत्तिः प्रणिदापयतीत्यादौदापेःकथंघुत्वमित्याशंक्ययदागमाइत्यनेन
भविष्यतीतिदाधेतिसूत्रेभाष्योक्तेस्तत्रापितुल्यत्वात्।प्रनिदारयतीत्य
त्ररेफादाग्रहणेनगृह्यते आकारस्यतदागमित्वेपिदाइत्यस्यतत्त्वाभा
वादितिस्पष्टमाकरे । अवयवावयवःसमुदायावयवोपीतित्वपसिद्धा-
न्तः तत्साध्यार्थस्यान्यथैवोपपत्तेरितिदिक् । यद्यपिनिजांत्रयाणामि
तिनिर्देशेनत्रयादेशस्यसान्तत्वाभाववदुच्चारणार्थत्वशंकाभावोपिशक्यते
वक्तुन्तथापिलाघवाभावात्त्रेरयङ्नकृतइतितत्त्वम् । द्विपर्यन्तानां
किमिति । युष्मदस्मदोरात्वलोपैर्विशेषविहितैरत्वस्यबाधात्किमः
कादेशविधानाच्चनदोषइतिप्रश्नः।भवानिति । भवत्सुइतिस्थिते तका
रस्यात्वेअतोगुणेइतिपररूपेउगिदचामितिनुमिसर्वनामस्थानइतिदी
र्घेसुलोपेनलोपेचभवाइतिस्यादितिभावः। उत्तरेदत्तेपिदाक्यांयपुनरा
हभवन्तावितिपूर्ववदत्वेपररूपेनुमिदीर्घेचभवानावितिस्यादितिभा
वः।नद्यैरामाणामित्यवकाशयो राट्नुटोर्युगपद्बहुश्रेयसामित्यत्रप्राप्तौ
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तेराडाइहपरत्वादिति।ननुतावदाडामोःप्राप्तावन
वकाशत्वादाटंबाधित्वास्भवति। नचागमादेशयोर्बाध्यबाधकाभावोन
दृष्टचरः । दीर्घोऽकितइत्यत्रापवादोनुग्दीर्घत्वस्येति भाष्योक्तेर्दृष्ट
त्वात् । एवञ्चबाधितत्वेनपुनरप्रवृत्तेराटः कथंनुटाविप्रतिषेधविचा

रष्टुतिचेन्नैवम् । अपवादेनविनिर्मुक्तो पुनरुत्सर्गःप्रवर्तत इत्यदोषात्
तौसदित्यादिनिर्देशात् अतएवचगणइतिसूत्रेणे त्वन्तापवादत्वाद्वला
दिशेषंबाधते किंतर्ह्यनवकाशत्वादितिगुणोयङ्लुकोरित्यत्रोक्तंभा
ष्ये । नन्वेवमपिशब्दान्तरस्यप्राप्नुवन्विधिरनित्य इत्यनित्ययोराड्या
मोःपरत्वादाम्निपाद् पदित्यत्रभाष्योक्तं विरुध्येतेतिचेन्न । तस्यै
कदेशित्वोक्तेः परत्वादुत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थेनादोषाच्च । आ
टानुड्विति । ननुङेराम्नीलावणिकत्वान्नुटोरप्राप्तिरेवेतिचेन्न । अत्र
नुट्प्रवर्तकभाष्यप्रामाण्येनतदनाश्रयणात् ननुतर्हिषष्ठीबहुवचनस्या
नोग्रहणमिति ह्रस्वनद्याप इत्यत्रसामर्थिकभाष्योक्तिरेवकथमितिचेत् ।
इत्थम् । आटामिनुटोबाधितत्वेन तदर्थैवामःपर्यवसानात् । नचाटि
कृतेपिपुनर्नुट्प्रवर्तताम् । सकृद्गतिन्यायस्याप्रलद्यानुरोधेनाश्रयणा
त् । नन्वाणनद्याइतिसूत्रेऽटइत्येवास्तु च्याटश्चेत्यत्रापिनमाङ्योगे
इतिसूत्रभाष्येऽटश्चेत्येवसूत्रित माङ्माङ्गीनाम्नित्यपिसूत्रमनादे यम
टैर्विसिद्धत्वादित्यपरमनुकूलम् । नचाटिकृतेअतोगुणे इतिपररूपा
पत्तिः विधानसामर्थ्यादितिचेन्न । अटश्चेतिन्यासेदोषाज्ञावेप्यत्रत्व
ट्करणेऽटश्चेतिवृच्यनापत्तेः । अस्वपोहसन्नित्यत्रवृद्धिनिवारणाय
तत्रउपसर्गाद्वृतीत्यतीधातावित्यपकर्षादितिस्पष्टं नमाङ्योगइत्यत्र
षष्ठेभाष्ये । नचवृद्धिरेचीतिवृद्ध्याविष्टसिद्धिः । बहुश्रेयसीयएइ
त्यादिस्थितेपररूपापत्तेः।नचविधानसामर्थ्यम् बहुश्रेयस्यामित्यादौनु
टोनिवारणेनचारिताथ्र्यात् । ननुह्रस्वनद्याप इत्यनन्तरंङेर्नैतिसूत्रयि
त्वामीत्यनुवर्त्यङेराम्नोनुड्नेत्यर्थान्नदोषइतिचेन्न । वचनारंभेगौर
वादनाकराच्च । एतेनश्रियैश्रियाइत्यादौ सावेकाचस्तृतीयादिर्वि
भक्तिरित्यनेन विभक्तेरुदात्तत्वंमाभूदागमानुदात्तत्वं यथास्यादि
त्यड्विधानस्यचरितार्थत्वात्पररूपंस्यादेवेति मन्दोक्तमपास्तम् । आ
टिसत्यप्येकादेशेन विभक्तेरेवोदात्तत्वस्यजायमानत्वा दड्भावपक्षेण
तुल्यत्वात् । किन्त्वयथान्यासेप्याटोनुदात्तत्वेनफलम्।आगमाअविद्य
मानवद्भवन्तीत्यविद्यमानवत्वेन सावेकाचइतिकृते एकादेशेनोदात्त

त्वस्यैवश्रुतेः । अनेकाच्शब्देसुस्तेनाद्युदात्तश्चेति बाधित्वाविभक्तेरे
वानुदात्तत्वश्रुतेश्च । अतएवागमाअनुदात्ताभवन्तीत्युक्त्वाकेपुनराग
माअनुदात्ताइतिप्रश्ने आडनुदात्तोक्तोभगवतानचव्याख्यातृभिरुपात्तः
स्पष्टंचेदमाद्युदात्तश्चेत्यत्रतृतीयेभाष्येइतिदिक् । तस्मादनेकक्लेशकल्प
नागौरवापेक्षयायथान्यासमेवयुक्तमित्यलमियता । यद्विगतिकारकपू
र्वस्ययणिस्युरित्येतदाकुमार्यावित्यादावव्याप्तिरतोभाष्येगतिकारपूर्व
स्यैवेति नियमघटितंपठितंतेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्ययणितिफल
तितद्भिन्नंचतत्सदृशंपूर्वपदमेवेत्युक्तेर्नाव्याप्तिः यत्किंचित्पूर्वस्यचेत्त
दागतिकारकपूर्वस्यैवेत्यत्रतुनियमानन्तर्गतत्वाद्भवत्येवेतिफलितार्थो
त्तदाह । गतीति । कारकाणिकर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकर
णरूपाणिषट् । क्रियाजनकत्वंचकारकत्वं, विभक्तिर्द्विधाकारकविभ
क्तिरुपपदविभक्तिश्चेति । आद्याक्रियायोगएव । अन्त्यातदभावे
पि । तथाचप्रथमान्तस्यक्रियानपेक्षत्वान्नकारकत्वमित्यभिमानेना
ह । शुद्धधियावित्यादि । शुद्धाधीर्ययोः परमाधीर्ययोरितिविग्र
हः । शुद्धंध्यायतीत्यर्थेतुयणेवेतिभावः । वस्तुगत्याऽस्तिर्भवतिप
रोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिभाष्योक्तेरस्तिक्रियायाःसर्वत्रसत्त्वात्प्रथमाया
अपिकारकविभक्तित्वमायाति,प्रकृतेत्वयंपरिहारः । यद्यपिसत्त्वभूता
र्थंकधीशब्दस्यविशेषणत्वाच्छुद्धस्यासत्त्वभूतक्रियाविरहाच्चेत्कारकत्वं
नास्तितथापिप्रतीयमानामस्तिक्रियामपेक्ष्यतत्त्वमस्त्येवेतरथासुबेवन
स्यात् अतएवदध्योदनादावुपसेचनक्रियामन्तर्भूतामूरीकृत्यकृतःसमा
सः कैयटादिभिः । अत्रयण्नुमशंकनीयः । दुर्धियइत्यादावपिप्रत्या
सत्त्यायांक्रियामाश्रित्यसुबुत्पत्तिस्तांप्रत्येवकारकत्वमिति विवेचनादि
ति । एवञ्चसत्त्वभूतार्थकधीशब्दविशेषणत्वाच्छुद्धस्यकथमपिनकारक
त्वमितिभट्टोक्तेरभिमानएवेतिसर्वसंवादचिन्तामणौविस्तरेणनिरूपि
तमस्माभिः । दुर्ध्यायति, दुष्टाधीर्ध्यानंयेषां,वृश्चिकाद्गीयैषामितिविग्र
हमभिप्रेत्यपर्यनुयुंक्ते । कथंतर्हीति । दुःस्थितेति । प्रादिभ्योधातुज
स्यवाच्योवाचोत्तरपदलोपश्चेतिवार्तिकेनस्थितपदादेर्लोपः । दुःशब्दो

पात्तदुष्टत्वस्यस्थितिक्रियाविशेषणत्वमितिभावः । नन्वेवंरीत्याप्रध्य
मित्यादौभाष्योक्तंयणापत्तिर्नैवम् । प्रकर्षःप्रशब्दार्थोऽधीशब्दोपात्त
धात्वर्थैविशेषणमित्याशयात् । यत्क्रियेति । याचासौक्रियाचेतिवि
ग्रहः । तंप्रतीति । तद्वाचकंधातुंप्रतीत्यर्थः । इदंतत्रतत्रस्पष्टंभाष्ये
इत्युक्तंप्राक् । किंचभाष्यकृतापादानविषये तत्तद्धातूनांस्वार्थपूर्वकबौद्ध
विश्लेषजनकनिवृत्तिलक्षणयाध्रुवमपायइति सूत्रेणैवसिद्धिमाशङ्क्यभी
त्रार्थानामित्यादीनिप्रत्याख्यातानीत्याशयेनाह । बुद्धिकृतमिति ।
विवक्षितमिति । विवक्षातएवकारकविभक्तयोभवन्तीतिभाष्यसिद्धां
तादितिभावः । ततश्चसंबंधसामान्येषष्ठ्यैवसमासइतिनाऽकारकपूर्व
कत्वमित्याशयः । उपायस्योपायान्तरादूषकत्वेनाह । वृश्चिकसंबंधिनी
ति । साचासौभीश्चेतिविग्रहेपूर्वपदांतर्गतस्योत्तरपदस्य शाकपार्थिवा
दित्वाल्लोपप्रवृत्तेराह । उत्तरेति । अल्लोपयलोपाविति । अतोलोपोलो
पोव्योर्वलीतिसूत्राभ्यामित्यर्थः । नचयलोपेऽल्लोपस्यस्थानिवत्त्वम् । य
लोपेतन्निषेधात् । नचपूर्वैवेरपृक्तइतिक्विल्लोपेवल्परत्वाभावात्कथं
यलोपः । वेरपृक्तलोपात्पूर्वंवलिलोपइष्यतइत्युक्तेः । स्थानिवत्त्वादि
ति । एवंसतिएरनेकाचइतियणादेशेयलोपेसख्यइतिस्यादितिभावः ।
ननु अन्तर्वर्तिनींविभक्तिमाश्रित्यसखीशब्दस्यपदत्वान्नपदान्तेतिनिषे
धइतिचेन्नैवम् । नःक्येइतिसामान्यापेक्षनियमेनास्यापवादत्वात् ।
परपदस्याजादेशस्यैवतेनस्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेतिवक्ष्यते । नचान्तरंगे
यणिकर्त्तव्ये क्विबपेक्षत्वेनबहिरंगस्यक्यच्संबंधियलोपस्यासिद्धत्वम् ।
परिभाषायाअनित्यत्वात् । तन्मूलंवक्ष्यतेअतएवाह । क्ताविति । लु
प्तमित्यत्रभावेक्तोलोपइत्यर्थः ॥ गौमन्तमिच्छतीतिततःक्विपिगोमानिति
भाष्योक्तेरिदमपिक्लृप्तिस्वीकर्त्तव्यमितिभावः । सार्वत्रिकंतुक्तौवि-
धिंप्रतिनस्थानिवदित्येवेतिदिक् । एकदेशेति । नचदीर्घस्यकथंवि
कृतत्वम्, स्वरूपभंगस्यैवविकारपदार्थत्वादितिभावः । अनङिति ।
अभिव्यक्तपदार्थायेइतिन्यायस्यात्रनविषयतागौणमुख्यन्यायवत्पदका
र्यविषयत्वादित्याहुः । ननुव्युत्पत्तिपक्षेतृजन्तत्वातृजन्तत्वाद्वादीर्घे

सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमत आह । नियमार्थमिति । उणादिव्युत्प
न्नानां संज्ञाशब्दानां दीर्घश्चेन्नप्त्रादीनामेव नान्येषाम् भवन्ति हि नप्त्राद
य औणादिका इति दीर्घभाजनो भवन्ति चेतरे पितृज्ञात्रादय औणादिका
इति न दीर्घभाजः । धातृकर्तृ यन्त्रादयस्तु नोणादिव्युत्पन्ना इति नियमान
न्तर्गतत्वाद्दीर्घभाज एवेति भावः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं विध्य
र्थमिति स्पष्टमेव । पितृभ्रात्रादीनामप्यत्र पक्षेऽप्तृन्निति सूत्रे पाठाभा
वादेव न दीर्घशंकालेश इति दिक् । तृतीये भाष्ये तु ण्वुल्तृचाविति सूत्रे कि
मर्थं चकारः । असृतृन्तृच इतिशेषणार्थः । तृच इत्युच्यमाने मातरौ पित
रावित्यादावपि प्राप्नोति । नप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति योनिसंबंधवा
चिनां चेदस्यैव नान्येषां योनिसंबन्धवाचिनामिति तृचश्चकारो व्यर्थ इति ।
एवञ्च पित्रादयोपि निरनुबंधकतृप्रत्ययान्ता एवेति लभ्यते । तृन्निति सूत्रे
नेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतॄणां तृन्नंतत्वस्य प्रशास्तृशब्दस्यापि तृन्नंतत्वस्य भाष्य
वार्त्तिकयोरुक्तत्वेन तेषां ग्रहणम दृष्टार्थं प्रपंचार्थमेव वा तथा च यथान्यासे
नियमफलं चिन्तनीयमिति प्राहुः । यद्यपि तृन्प्रत्ययान्तस्य क्रोष्टृन्नित्यादि
सिद्ध्यति तथापि शृगालवाचिनोस्तुन्तृजन्तयोः क्रोष्टुक्रोष्टृशब्दयोरुभयो
रप्यविशेषणप्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव तृतीयाद
वच्युभयमन्यत्र तुन्नंतमेवेति नियमार्थो तृज्वत् क्रोष्टुः स्त्रियां च विभाषा तृ
तीयादिष्वचीति त्रिसूत्री आरभ्यते तत्र पक्षे प्रसक्तदोषं प्रतिपादयितुमा
ह परत्वादिति । न च कृताकृतप्रसंगित्वेन नुटो नित्यत्वात् परस्मादपि नित्य
स्य प्रबलत्वान्नुडेव बलवत्स्यादिति वाच्यम् सति तृज्वद्भावे सन्निपातप
रिभाषया नुटोऽप्रसक्त्या नित्यत्वालाभात् नु मचिरेति वारीणामित्यादा
विकोचीति नु मिषति नामीति दीर्घो नस्यादिति सफलम् तिसृणामित्य
त्राचिरङ्क्तनइतिर आदेशे रूपासंगतिः प्रकृतेपि रूपासंगतिरेव । न चाचिरऋ
त इत्यपवादसूत्रं बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेन स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्या
पि बाधकम् अत एव गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति वक्ष्यतीति तृज्वत्सू
त्रे स्पष्टं भाष्ये एवं चाविशेषादनेन बाधिष्यते नुडित्युत्सर्गापवादयोरस
मबलत्वात् कथमिह विप्रतिषेधसंगतिरिति वाच्यम् तृज्वत्सूत्रे न तिसृ

तिज्ञापकेननुड्नतुविप्रतिषेधेनेतिभाष्योक्तेः । दीर्घऋकारांतस्यॠ
कारांतस्यचप्रायः प्रयोगाभावादनुकरणशब्दंनिरूपयतिकॄन् इत्यादि
ना । प्रकृतिवदिति । अनुकरणस्यशब्दमात्रोच्चारणतात्पर्यविषयत्वेना
नुकार्यशब्दस्वरूपमात्रबोधकंतन्, प्रकृतिरनुकार्यंतेनतुल्यंवर्ततेइतितद
र्थः अनुकार्यंचानुकरणाद्भिन्नमेवेतिमतौइत्यत्रस्पष्टंभाष्ये । अयंचाति
देशोयद्गदेतेस्मइत्यत्रानुकरणेत्यदाद्यत्वकरणेन ज्ञाप्यते, एकशेषाकरणे
नक्षियइत्यादौधात्वनुकरणेविभक्तिकरणेनचास्यवैकल्पिकत्वमपिज्ञा
प्यतइत्याह वैकल्पिकेति । अनुकरणस्यानुकार्यशब्दरूपमर्थइत्यर्थव
त्वात्प्रातिपदिकत्वंततः सुबुत्पत्तिः । नचैवंभूसत्तायामित्यादावपिस्या
त् अतएवनिर्देशादनुकरणाद्विभक्त्यभावोपिक्वचित्, गवित्ययमाहेत्य
त्रवांतस्यैवानुकरणमनुकार्यशब्दभंगभियावलोपश्च नक्लाजसित्यादौ
जस्त्वाभाववदित्यपिप्राहुः । इत्वइति । ऋतइद्धातोरित्यनेनेतिभावः । न
चधातोरुच्यमानंकार्यंतत्प्रत्ययेऽसतीतिन्यायात्कथमत्रेत्वम् किरश्चपं
चभ्यइत्येतत्सूत्रनिर्देशादेवलब्धप्रवृत्तेः । कीरिति । कृधातुरित्यर्थः । ननुच
नाश्रियासहवर्तते इतिविग्रहेतेनसहेतितुल्ययोगेइतिबहुव्रीहौवोपस
र्जनस्येति सहस्यसभावेअगुणेकृतेसेइत्यादिसिद्धौ लत्रैकादेशस्यपूर्वा
न्तवद्भावेनाव्ययत्वात्सुलुगितिचेन्न । लिंगाद्यन्वयार्थप्रतिपादिकत्वा
दव्ययमिति महासंज्ञायाअन्वर्थत्वेनास्याव्ययत्वाभावात् । नचसादे
शात्पूर्वमन्तरंगत्वादागुणे ततस्सहे त्यस्यसादेशेऽदन्तएवनत्वेकारा
न्तइतिवाच्यम् । नेन्द्रस्यपरस्येत्युत्तरपदवृद्धिविप्रतिषेधेनपूर्वपदनिमि
त्तककार्यात्तरमेकादेशइतिसामान्येनज्ञापनात् । ननुस्वादिष्विति योगं
विभज्यस्वादिषुपूर्वंपदमितितदर्थः । ततोऽसर्वनामस्थानेयचीति ।
तत्रायचीतिच्छित्वाप्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्ययजादौ सर्वनामस्थानेपूर्वं
पदंनमध्येचेत्सुक्तंतद्पिपदम्नेत्युक्तंभाष्ये तथाचसावपिपदत्वसत्त्वा
त्सेइत्यादिशब्दस्वीकारे नान्तःपादमित्यत्रनचेङःपदान्तात्परोऽस्ती
तिभाष्योक्तिव्याहन्येतेतिचेन्न । योगविभागसिद्धस्यसौपदत्वस्यक्वाचि
त्कत्वेनादोषात् । नचसयइत्यादावन्तर्वर्त्तिविभक्त्यापदत्वादेङः पदा

न्तादतीतिपूर्वरूपेणभाव्यमितिवाच्यम् । उक्तरीत्यापदत्वाभावात् । उ
त्तरपदत्वेचेतिप्र त्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च । नन्वौतोम्शसोरित्यत्राम् श
सोस्तद्धितयोरपिसंभवात्सुबन्तर्गतयोरेवेति कथंविशेषावगतिरित्या
शंक्याचीत्यधिकारादजादिश्शस्सुबेवसंभवतिनतुतद्धितइति निश्चि
त्याह । साहचर्यादिति । नचगासिरयत्रपरत्वादचोञ्णितीतिवृद्धिः,
अनवकाशत्वादात्वस्यापवादत्वेनवृद्धेर्बाधकत्वात्तदाह । ओतोणि
दिति । सूत्रेतपरकरणाद्धकारोनविवक्षितइत्याशयः । तेनौकारान्ताभा
वादत्रिधौस्यानिवत्त्वान्नावाच्चित्रगुरित्यादौनदोषः । अन्यथांगा
धिकारेतदन्तविधिलाभात्स्थानिवत्त्वेनगोन्तत्वात् स्यादेवदोषः । न
न्वोतइतिपंचम्यंतत्वात्परत्वलाभेनहेभानो इत्यादौप्रत्ययलक्षणेनसंबु
द्धिपरत्वात् णिद्वद्भावेवृद्धिप्रसंगइत्यतआह। विहितमिति । यदिवर्ण
ग्रहणेपिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्त्ततेइतिमन्यते तदाविहितवि
शेषणमितिनारब्धव्यम्। किंचगोतोणिदित्यत्रतपरकरणंप्रत्याख्यायचि
त्रगुरित्यादौगोपूर्वस्यणित्वात्वस्वरेषुस्थानिवत्वप्रतिषेधइत्यनेनातिप्र
संगंसमाधायहेचित्रगोइत्यादौलाक्षणिकत्वान्नदोषइति तत्रैवस्पष्टंभा
ष्ये,द्योःसर्वनामस्थानेणित्वं वक्तव्यमित्यौतोम् शसोरित्यत्रोक्तंभाष्ये,
पूर्वोत्तरमतयोरुभयोरपि भाष्यवार्त्तिकस्थयोर्युक्तत्वायुक्तत्वेविभाव
नीयेइत्याहुः । इतिफक्किकाप्रकाशेऽजन्ताः पुल्लिंगाः ॥ • ॥

ननुरमततेः पचाद्यचिटाप्येकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनप्रातिपदिकत्वा
त्सुपिसम्बोधनेहल्ङ्यादिलोपेपिसंबुद्धौचेति विषयसप्तमीत्वात्प्रत्यय
लक्षणेनवासंबुद्धिगुणेसिद्धमिष्टमित्येङ्ग्रहणंतत्रविफल मित्याशंक्या
ह।एङ्ह्रस्वादिति। संबुद्धौप्रतिपदोक्तत्वेनशीघ्रोपस्थितिकयाहल्ङ्या
दिलोपात्प्रथममेत्वेसत्यमेनैवलोपसिद्धिरितिभावः । अतएवसन्निपा
तपरिभाषानप्रवर्तते । ननुरमाभिरित्यादौएकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन
ग्रहणादतोभिसऐस्स्यात्अतएवाबन्तस्यसर्वादिगणेपाटाभावेनसर्वना
मत्वाभावमाशंक्यैकादेशस्येत्यादिसमनन्तरंवक्ष्यति। नचतपरत्वसाम
र्थ्यान्नैस् । अकृतैकादेशेविश्वपाभिरित्यादौकृतार्थत्वादितिवेन । व

र्थमात्रवृत्तिधर्मस्यतेनातिदेशाभावात् । अतएवषत्वेतुकिचएकादेशो सिद्ध इत्यर्थकस्यषत्वतुकोरसिद्ध इतिसूत्रस्यचारितार्थ्यम् । अन्यथा धीत्येत्यादावनेनादिवद्भावेसति ह्रस्वस्यपितीतिह्रस्वप्रयुक्ततुक्सिद्धौ तद्वैयर्थ्यमेवस्यात् । नन्वस्त्वेवंवक्ष्यमाणेसर्वासामित्यादौ पूर्वान्तव त्त्वेनसर्वनामत्वेप्याबन्तत्वंकथम् । नचपरादिवद्भावेनलभ्यंतत् उभयत आश्रयणेनान्तादिवदितिचेन्न । उभयतइत्यस्यभाष्यैकदेशिनोक्तेः । यद्वालिंगविशिष्टपरिभाषयाबन्तस्य सर्वनामत्वमाबन्तत्वन्तुपरादि वद्भावेनेतिमूलोक्तंतुनयुक्तमितिप्राहुः । सर्वस्यामित्यादौस्याड्विधे राबन्तसर्वनाम्नोरपेक्षितत्वेनाबन्तत्वदुक्तिरेव, मूलस्यतुस्त्रुड्विधेःसर्वना मत्वस्यापेक्षितत्वेनपूर्वान्तवद्भावस्यैवेहोपयोगात् प्रवृत्तेनायुक्तेतिव स्तुगतिः । केचिदिति । निर्जरसिनेत्यादिपरिक्तारइत्यर्थः । त न्निर्मूलमिति । पूर्ववत्सन्निपातपरिभाषाप्रवर्तकपरभाष्यादिविरो धेनस्वोत्प्रेक्षितमूलस्याप्रमाणत्वादितिभावः । नवीनानुरोधेनवि भक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरसित्यत्रापिपक्षेदोषमुद्भावयति । यद्यपी ति । ननुजरसादेशःनुट्शीन्नावयोरपेक्षयापरत्वादास्तांजरस् एत्वया ड्आंतुजरसपेक्षयापरत्वात्तेएवजरसंबाधित्वासंपद्येरन्नैवम् । एत्वे कृतेप्येकदेशविकृतन्यायेनजरसादेशप्रसक्त्यानित्यत्वेनजरसएवप्रवृत्तेः नचैत्वमपिनित्यम् । जरसादेशेकृतेपिस्यानिवत्त्वेनतत्प्रसक्तेरितिशं क्यम् प्रश्लेषस्यवक्तव्यत्वेनस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः।याटमपिबाधतेजरसंत्वं तरंगत्वात् । आकाररूपापः परस्यङितः सुपोविहितस्ययाटोबहुपेक्ष त्वेनबहिरंगत्वात् । आमपिबाधतेजरसनित्यत्वात् । नचाकाररूपाबा न्तात्परस्यामिकृतेसंनिपातपरिभाषयाजरसोऽप्रवृत्तौमतस्यनित्यता तस्याः परिभाषायाअनाश्रयणादिति सर्वथाप्रथमजरसादेशमेवेतिभा वद्वत्याहुः । उक्तरीतिमन्यत्राप्यतिदिशति । एवञ्चेति । अवि धित्वंव्याचष्टे । आकाररूपस्यैवेति । स्थानिनआपआकारमात्राश्रयणे तथात्वमितिभावः । अन्येत्वाहुः । एत्वशीनुड्याडामांनित्यत्वात्प्रथम मेतेषुकृतेषु क्वचिदजादित्वाभावात्क्वचित्संनिपात परिभाषयाजरसो

ऽनापत्तिरेव। यत्तु याटो बहिरङ्गत्वमाश्रित्यानित्यत्वं चोक्तं तत्तु बहिरंगप
दस्य शब्दमर्यादया लक्ष्ये तत्त्वालाभाल्लाभ्यानुक्तत्वाच्चजरसादेशविषये वि
शिष्यसंनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रयतो भाष्यकृतो विरोधाच्चुपे
क्ष्यम्। पूर्वप्रतिषेधे नजरसादेशाद्विभक्त्यादेश एवेष्टो भाष्यइत्युक्तमेव। त
स्मात्पूर्वोक्तपंचविधिषु कृतेषु ततो नुड्याटोरजादित्वाज्जसादिलक्षसं
निपातपरिभाषया जरसो ऽप्राप्तौ सर्वदोषोद्धारा। जरानासिकादिशब्दे
आकारप्रश्लेषस्य न फलं नापि मानमिति। अत एवानुपपत्तेरन्यच्छब्ददेफलं द
र्शयितुमुक्तरीतिमाह एवमिति। प्रत्याख्येयमिति। दीर्घग्रहणं हि अ
तिखट्वो निकौशांबिरित्यादौ स्थानिवद्भावेन ङ्यापत्वमाश्रित्य लोपप्रा
प्तेर्वारणार्थम्। प्रश्लेषे तु ङ्यापोः स्थानिनोराकारैकारमात्राश्रयणे ऽति
खट्वादौ स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेर्लोपाप्राप्तौ व्यर्थत्वात्तस्येति भावः। याडाप
इत्यादौ प्रश्लेषफलं दर्शयितुं चोदयति नचेति। स्वाश्रयमिति। स्वः श्रूय
माणआकारः सआश्रयोधिष्ठानंयस्यतत् धर्मधर्मिणोरैक्याधिकरणत्वा
त्तदाकारत्वमिति। यत्तु यजादिसुब्निमित्तकमित्यर्थ इति तत्त्वाका
रस्य तथात्वेप्याकारत्वस्य तदभावादुपेक्ष्यम्, यद्वा यथा घटोऽस्तीत्युक्ते घ
टत्वस्य पृथक्सत्त्वोल्लेखाभावात्समनियतत्वेन धर्मधर्मिणोः तथेहाप्या
त्तामित्यन्यत्र विस्तरः। स्थानिवद्भावेनाप्त्वमिति। नच ङ्यापस्थानिको
ऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदित्यर्थकेन ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घ आदेशो न स्था
निवदिति वार्त्तिकेन ह्रस्वे आप्त्वस्य विच्छेदः। एकपदे दीर्घे स्थानिवत्त्वेनाप्त्व
लाभ इति वाच्यम्। याडाप इत्यादिषु प्रश्लेषमनाश्रित्य स्थानिवत्त्वनिषेध
प्रत्याख्यानभाष्यमते शंकाऽसत्त्वेनादोषात्। इदं च भाष्य एव स्पष्टं याडा
प इति सूत्रे, तद्यथातिखट्वायेत्यत्र स्थानिवत्त्वाद्याट् प्राप्नोति तस्य प्रतिषे
धो वक्तव्यो न वक्तव्यः ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधादिति।
याट् स्यादिति। नचाकारस्य लाक्षणिकत्वान्न स्यादिति वाच्यम्। अति
देशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तावतिदेशवैयर्थ्यापत्ते
रत आह आबन्तं यदंगमिति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्त
दन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया तिट्वेति यदंगं न तदाबन्तं यच्चाबन्तं खट्व

तिनतदङ्गमितिनयाडागमप्रसक्तिरितिभावः । ननूक्तपरिभाषयाग्र
न्तग्रहणेऽङ्गंप्रत्याबन्तस्य विशेषणादाबन्तान्तंयदङ्गमित्यर्थादतिखट्वा
यैत्यादावाबन्तान्तंयदङ्गमित्यर्थाद्याट्स्यादेव,नचाङ्गेनैवाबन्तंविशिष्या
ङ्गसंज्ञकंयदाबन्तंतस्माद्याडित्यर्थान्नदोषेतिवाच्यम् । अङ्गस्यविशेष
णत्वेद्रुढतरमानाभावात् पदाङ्गाधिकारेइतिवार्त्तिकेनाङ्गस्यविशेष्य
ताया एवलाभाच्च । खट्वाया अद्धं ऽर्द्धं खट्वायामित्यादावुक्तार्थेसति
याडनापत्तेश्चेतिदिक् । किंचश्रुतमाकारंसमृतमनुबधंचादायास्त्वानुसं
धानात्स्यादेवयाडितिचेन्न भाष्येऽस्याकारस्यलाक्षणिकत्वान्नयाडित्यु
क्तेः । नचैवंसतिखट्वायैइत्यत्रयाडनापत्तिः सूत्रंतुनिशायैइत्यादौ
चरितार्थमितिवाच्यम् । यस्यरूपस्यलक्षणप्रवृत्तिमन्तरेणासंभवस्त
स्यैवलाक्षणिकस्यतत्परिभाषाविषयत्वेनात्रचैकादेशात् प्रागपिआत्व
सत्वेनतद्रूपत्वात्परिभाषायाअप्रवृत्तेः । ननुलाक्षणिकत्वादाकारस्ये
तिकथमत्रसमाधानम् वर्णग्रहणेउक्तपरिभाषायाअप्रवृत्तेः,अन्यथाहर
येइत्यत्रैकारस्यलाक्षणिकत्वादेचोयवायेतिनस्यादितिचेन्न । अमदः
अदःअभवत् अदोभवदित्यत्रप्राप्तासोदिति सूत्रेणप्रगृह्यसंज्ञांनिवा
रयितुंलक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवंनभविष्यतीतिभाष्यो
क्तेस्तत्रापिपरिभाषायाःप्रवृत्तेः अत्रैवलाक्षणिकत्वान्नयाडितिभाष्यो
क्तेश्च,अतिप्रसङ्गस्तूक्तस्यानित्यत्वाद्वारणीयइत्यधिकंनागेशीये। अंग
स्येत्यधिकारेणलाभेसाक्षाच्छ्रुतत्वात्स्त्रियामिति त्रिचतुरोरेवविशेषणं
नत्वङ्गस्येत्यभिप्रेत्याह।स्त्रियामिति। तेनस्त्रीनिष्ठसंख्यायांवर्तमानयो
रित्यर्थःसंपद्यते।तेनेहेति। त्रिशब्दस्यपुन्नपुंसकवृत्तित्वेपिसमुदायस्य
स्त्रियांवृत्तेरङ्गविशेषणत्वेत्वादेशःस्यादिभावः। प्रियतिसेति।अंगविशे
षणत्वेत्वत्राव्याप्तिःस्यादितिभावः । प्रियाजस्त्रिजसइतिस्थितेअन्तरं
गानपीतिन्यायेनसुब्लुकिपुनः सुपितदन्तविधिनानिर्दिश्यमानपरि
भाषयात्रिशब्दस्यादेशः।नद्यृतश्चेतिकप्तुनसमासार्थालौकिकवाक्येन्त
दंतोत्तरपदत्वाभावात् ऋदुशनेत्यनङ् । अनित्यत्वादिति । इकोची
त्यज्ग्रहणमिहज्ञापकम्। तद्यथा । भ्यामादौनुमिसतिनलोपःप्रातिप

दिकान्तेतिलोपएव।नचनङिसंबुद्ध्योरितिनिषेधात्संबुद्धौनलोपोनभव
तीति तन्न।निष्ठवाक्शायाचीत्यावश्यकम्।संबुद्धिश्चलुकालुप्तेतिप्रत्यय
लक्षणेननुमः प्राप्तिर्वाच्या।प्रत्ययलक्षणञ्चनलुमतेतिनिषेधस्यानित्यतां
विनादुर्लभमित्यवग्रहणंव्यर्थं सत्ज्ञापकंसामान्यापेक्षमित्याकरेस्फुट
म्।ननुकथंज्ञापकत्वम् वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्योनुम्पूर्वविप्रतिषेधेने
तिवचनात्प्रथमंनुमिकृतेराम्।मित्यादौनलोपेसत्यपितस्यासिद्धत्वेन
नुनाव्यवधानाद्रायोहलीत्यात्वंनस्यात् पदाङ्गाधिकारान्नुमाङ्गस्यव्य
वधानाभावेपिनुमएवात्वेपूर्वस्ययणरूपासंगतेर्वेतिचेन्न।तत्रहिवृद्धि
शब्देनविहितवृद्धेरेवग्रहणादत्रात्वस्यतथात्वाभावात्।ननुशुचीनामि
त्यादौनुटिनुमिचसतीनहन्तिनियमाद्दीर्घोनस्यादितिचेन्न।नुमचिरे
तिपूर्वविप्रतिषेधेननुमंबाधित्वानुटिसकृद्गतिन्यायेननुमोऽप्रवृत्तेः।ल
क्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयात्रनियमाप्रवृत्तेश्च।नचपञ्चत्रपुभ्यइत्यादौनु
मिसतीगन्तोत्तरपदद्विगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनस्यादिति वाच्य
म्। समुदायस्यभक्तत्वेनावयवस्येगंतत्वाविघातात् अनिमित्तकत्वे
नान्तरंगत्वात्प्रथमंस्वरस्यैवप्रवृत्तेश्च। बहुभिःकुलैरित्यत्रनुमिषट्संज्ञ
कत्वेनझल्युपोत्तममिति प्राप्त्यातदभावेपिबहुशब्दस्यान्तोदात्तनयान
स्वरेविशेषः। नचअस्थिदधीत्युत्तरार्थमञ्ग्रहणम्तत्रैवकर्त्तुमुचितत्वा
त्।कृतंचात्रतदनित्यत्वज्ञापकमितिस्पष्टम्भाष्ये॥ ह्रस्वत्वेसत्याम्नि।
विभक्तिसन्निपातकृतमपित्यदाद्यत्वंटापोनिमित्तंभवत्येव।नयासयो
रितिनिर्देशेनतस्याःपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनात्।नचानिमित्तकत्वे
नटापोन्तरङ्गत्वात्तत्रकर्त्तव्येऽत्वस्यासिद्धत्वम् उक्तनिर्देशेनास्याअपि
अनित्यत्वज्ञापनात्।नह्येकंनैकमेवज्ञाप्यमिति राज्ञामाज्ञास्तिकि
न्तुयावतांविनास्वस्यानुपपत्तिस्तस्यसर्वस्यापि ज्ञापनात्। सख्यशि
श्वीतिङीषियस्येतिचेतीकारलोपेसखीशब्देपि सखिशब्दोक्तंकार्यमुद्भा
वयति प्रातिपदिकेति। विभक्ताविति। विभक्त्याश्रयेकार्ये क्रियमा
णेलिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेष्यतइत्यर्थः। इदंचङ्याप्प्रातिपदिकादि
त्यादौभाष्येपठितम्।प्रातिपदिकेतिपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य

दूषितंचतदितिदिक् । ङितिह्रस्वश्चेत्यत्रास्तिवाक्यद्वयम् । एकत्रयूइ
तिस्त्र्याख्याविति अस्त्रीइतिइयङुवङ्स्थानाविति वेतिचानुवर्त्तते ।
अपरत्रतुयूइतिस्त्रीवाचकाविल्येतन्मात्रार्थकंस्त्र्याख्याविति । तत्राद्ये
इयङुवङ्स्थानौस्त्रीशब्दभिन्नौनित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्वीदूतौविशे
षणंह्रस्वयोस्तुस्त्रियामिति तथाचातिस्त्रिशब्दे पूर्ववाक्यस्याप्राप्तिरि
त्याशयेनाह । ङितिह्रस्वश्चेति । ननुनित्यस्त्रीलिङ्गाविति ह्रस्वयोर्वि
शेषणंमास्तु । अन्यथाऽश्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां मृदुपटुप्रभृती
नांसर्वलिङ्गानांस्त्रीत्वेपिनदीत्वंनस्यात् । वक्ष्यमाणकैयटमतेनित्य
स्त्रीत्वाभावात् । मतान्तरेपिह्रस्वांशेनित्यग्रहणव्यावर्त्त्यालाभाच्चेति
अस्त्रीतिह्रस्वयोर्विशेषणंस्यादेव ततश्चस्त्रीशब्दाद्यत्रभिन्नह्रस्वेवर्णा
न्तादित्यर्थेन कथमत्रविकल्पप्राप्तिरित्यतआह । अस्त्रीति । तत्र
हेतुमाह । तत्सम्बद्धस्यैवेति । इयङुवङ्स्थानावित्यत्रविशेषणी
भूतस्यैवास्त्रीत्यस्यङितिह्रस्वश्चेत्यत्रानुवृत्तेरित्यर्थः । एकत्रविशे
षणतयान्वितस्यापरत्रह्रस्वांशेविशेषणतयैवान्वयायोगादितिभावः ।
नन्वियङुवङ्स्थानावित्यनेनापि ह्रस्वस्यनिषेधःकिंनस्यादतआह ।
दीर्घस्यायमिति । तत्रह्रस्वपदाभावादितिभावः । तदाह । ननुह्रस्वश्चे
ति । एवञ्चेति । स्त्रिशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेनेयङ्स्थानत्वेपिह्रस्वा
त्मप्रयुक्तएवविकल्पइति फलितम् । प्रधीशब्दस्येति । प्रकृष्टंध्यायती
त्यर्थकस्येत्यर्थः । वृत्तिकारादीनामिति । तेषामयम्भावः । आध्यै प्र
ध्यैइत्यादावयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात्तस्येयङुवङ्स्थानाविति नदीत्व
निषेधः प्राप्नोतिसिद्धत्वंगग्रहणात् । यथाङ्गस्येयुवौभवतस्तस्येदंग्रह
णं,नचैतस्याङ्गस्येयुवौभवतइत्युक्तं भाष्ये तत्रनबहुव्रीहिः कबापत्तेः
किन्तुप्रकृष्टंध्यायतीत्याद्यर्थकत्वात् । तत्रकैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावेन
नदीत्वाप्राप्त्याभाष्यासंगतिः । अतोयूस्त्र्याख्याविति सूत्रेस्त्रीविषया
वेवयौयूनित्यमिति भाष्योक्तोएवकारोभिन्नक्रमः । नित्यमेवयौस्त्री
विषयावित्यर्थः । नित्यमेवेत्यस्यपदान्तरंविनापीत्यर्थः । खलपूकट
प्रूग्रामण्यादीनांक्रियाशब्दतयापुल्लिङ्गेमुख्यावृत्तिः । पुंसःखल्वयमु

चितोधर्मप्रशक्तत्वाद्व्ययरहितत्वाच्च । अतस्तेषांपदान्तरं विनास्त्रीत्व
मित्वम् । ध्यानादिकन्तु स्त्रीपुंससाधारणमिति । कैयटमतइति ।
अस्यायंभावः । पूर्वोक्तंनियतस्त्रीत्वंत्वसंगतंसूत्रभाष्याद्यवरमर्यादयो
क्तार्थालाभात् भाष्योदाहृतेकवपिन नद्यृतश्चेत्यत्रऋकारसाहचर्ये
णायस्यवृत्तेः प्राग्नदीत्वंतदुत्तरपदकेएवतत्प्रवृत्तेः । धीशब्दस्यचेयङ्
स्थानवत्वेनप्राङ्नदीत्वनिषेधात् । गतिपूर्वकत्वाद्यणपिसुलभः । त
स्मात्सूत्रभाष्याद्यवरानुगृहीतंलिङ्गान्तरेतिमदुक्तमेवयुक्तमिति । अ
न्येतुप्रवृत्तिनिमित्तैक्येलिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वंतदित्याहुः ।
ननुनेयङुवङ्सूत्रेस्थानशब्दोभावल्युडन्तइयङुवङोस्थितिर्ययोरितिब
हुव्रीहिस्तत्रचंबुद्धिविषयंतत्स्थितेरभावेन नदीत्वनिषेधाभावात्ह्रस्व
प्राप्तावपितद्धारणायतत्स्थितेरुपलक्षणतयाव्याख्यानंनेयङादिविषयेत
त्सत्वादिति समाधानेपिनेयङितिसूत्रमवयवस्यैवनदीत्वनिषेधकम्
तदुक्तंभाष्ये । अवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वान्नदीत्वप्रतिषेधः प्राप्नोती
तितयाचसुभ्रुशब्देह्रस्वः स्यादेवेत्याशंक्याग्रेभाष्ये सिद्धत्वञ्चरूपग्रह
णात्समाङ्गस्येयुवौभवतस्तस्येदंग्रहणमित्युक्तम् । यत्रनदीकार्याश्रये
ङ्गेवाधिकावाधितेयङादिः स्थितिःक्वचिद्दृष्टातत्रतदवयवस्यनिषेध
इति फलितार्थोभाष्येइति व्याख्यातारः । एवन्नदीत्वनिषेधाद्ह्रस्वा
र्थंनद्योरितिनह्रस्वइत्यभिप्रेत्याशंक्यते कथंतर्हीति । ज्ञापितःक्वचि
हेसुभ्रुवक्तुंवंविललापसः । विधिनात्वयाज्ञापितस्त्वाजितरसरामोहे
सुभ्रुकासीति एवंबहुविललापेतितदर्थः । रावणेनसीतापहरणोत्तरं
रामविलापपरम् । प्रमादइति । विरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणो
ऽप्रमादः सचविरहपोषकत्वात्काव्येगुणः । तादृशशब्दस्तुव्याकरण
विरुद्धएवकेचनसामान्येनपुंसकादिनासमादधुरित्याह । बहवइति ।
ननुवाभावकरणयोरित्यतोवेत्यनुवर्ततेतेन प्रातिपदिकान्तेत्यनेनवैक
ल्पिकणत्वप्राप्तावपितद्धारणायरषाभ्यांनोण इत्यस्मात्सकारानुवर्तने
नसिद्धाविहत्यणग्रहणं नित्यार्थंमावश्यकमित्यतआह आरम्भसाम
र्थ्यादिति । वैकल्पिकस्यैवात्रणत्वस्यसमीहितत्वेतुपूर्वेणैवतत्सिद्धावे

तत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः । एवंचान्यथैवनित्यत्वलाभेणकारग्रहो
नोपयोगीत्याहस्पष्टार्थमिति । स्पष्टतयाऽदृष्टार्थफलकमित्यर्थः ॥ * ॥
इत्यजंताःस्त्रीलिंगाः ॥ * ॥ सोरमेति लुकोबाधकत्वादितिभावः । परत्वा
दिति । अजरशिइति स्थितेप्रथममजंतलक्षणेनुमितस्यांगभक्तत्वाद
ङ्गाव्यवधायकत्वेप्यवयवस्यजराशब्दस्य व्यवधायकत्वेननिर्दिश्यमान
परिभाषयापिजरसोनप्राप्तिः । अन्त्यादचः परस्तस्यैवान्तावयवोमित्त्स्या
दितिमतेप्यवयवावयवः समुदायस्याप्यवयवइत्यभ्युपगमेनकथंचिज्ज
रसादेशेजातेपिसान्तमहतइति दीर्घोनस्यादितिभावः । अपवादमि
ति । अदन्तेपिलुकिवचनवैकल्यादितिभावः । सन्निपातेति । जराश
ब्देसर्वथानित्यप्रवृत्तिकयेतिभावः । अन्येत्वाहुः । अजरांसीत्यत्रनुड्जरसो
प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेनजरसिकृतेनन्तलक्षणोनुमिति । शब्दत्वेनसादृश्यंनलु
मतेत्यस्यानित्यत्वेचेति प्रकृतिग्रहणस्यप्रकारार्थत्वेपिभाष्यंसंगतमि
त्यभिमन्यमानंप्रत्याह वस्तुतइति । सुप्त्वेनैवसादृश्यंमांस्यचन्याइतिः
नलुमतेत्यस्यानित्यत्वेनङस्यरत्वमितिभावः । नचमांसस्यपचियुट्घञो
रित्यनेनैवसिद्धं तस्याप्येतत्सिद्धार्थानुवादकत्वात् । उक्तप्रयोगेमांसो
त्यस्यायस्यादीनि छन्दसीतिसूत्रेणजपदसज्ञयोर्यथासाधुना तथावो
धकेनात्रभत्वेनैवसाधुत्वाद्भत्वबोधनादित्याशयेनाह संयोगान्तलोपो
नेति । छन्दसीति । शीर्षंश्छन्दसीतिसूत्रादितिभावः । वृत्ताविति ।
वृत्तिग्रंथेइत्यर्थः । अत्रारुचिर्भाष्यकृदननुवर्त्तनम् । मासश्छन्दसीति
मासस्तकारःस्याद्भादौप्रत्ययेइत्यर्थः । माद्भिःशरद्भिर्दुरोवरंतवेत्युदा
हरणम् । सामर्थ्यादिति । अनुवर्तनेनैवछन्दस्यादेशेसूत्रेणैव सिद्धेत
द्व्यर्थत्वादितिभावः । कैयटस्तुभाष्येऽननुवर्त्तनेपिछन्दस्यपि प्रयो
गेबाधकाभावादित्यपिशब्दार्थः । संनिपातेति । एकमात्रावच्छिन्नाक्षा
रमाश्रित्यकृतोङेर्यादेशःकथंतल्लोपेनिमित्तं स्यादिति । तत्रयद्यपिकष्टा
यक्रमणेइति निर्देशप्रापितदीर्घेणहृस्वत्वांशोनिवर्तितस्तथाप्यत्वमादे
शेऽनुवर्त्तते तदपिचेल्लोपेननिवर्त्ततर्हिपरिभाषाविरोधः स्पष्टएवे
तिभावः । परेतुव्याप्यत्वजातिरूपयञादिसन्निपातनिमित्तोदीर्घोनस्य

सन्निपातविघातकत्वोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च सन्निपा
तलक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राक्तन्निमित्तभूतोयःसन्निपातः तद्विघातकस्य
स्वातिरिक्तस्यस्वयमनिमित्तमित्यर्थइत्याहुः । अनित्यत्वाश्रयणेऽत्रन
दृढतरंमानमिदंभाष्यकैयटयोःस्पष्टम् । भाषितःपुमान्येनशब्देनेति
सूत्रार्थेऽनादिशब्देतत्सत्त्वेपि पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गःस्यात्तस्माद्भाषितः
पुमान्यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तरूपेऽर्थेइतिबहुव्रीहिः । भाषणक्रिययास्व
करणतयाक्षिप्तशब्दश्च क्लीबेनसमानानुपूर्वीकःसमानार्थश्चगृह्यते प्र-
त्यासत्तेस्ततोऽर्थश्चाद्यच् तस्मात्फलितम् प्रवृत्तिनिमित्तैक्यंइति ।
एकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं यच्छब्दरूपमित्यर्थः । यस्यपुंनपुं
सकयोरेकंप्रवृत्तिनिमित्तं तत्पुम्वदितिवतुलार्थः । एवंचानादिशब्द
स्योभयत्रारोपितादित्वं प्रवृत्तिनिमित्तमितिभवतिपुम्वत्वम् । नचभ
वतिपीलुशब्दस्यवृक्षेवृक्षत्वव्याप्यजातिःप्रवृत्तिनिमित्तं फलेतुफलत्व-
व्याप्यजातिरित्यैकजातेरुभयत्वाभावादित्याहप्रवृत्तिनिमित्ते ति । अ
यंभावः । शब्दानांप्रवृत्तौकारणंचतुर्विधम् । जातिर्गुणःक्रियासंज्ञा
चेति । एवञ्चजात्यवच्छिन्नोजातिशब्दोयथाघटादिः । गुणाद्यवच्छि-
न्नायथाशुक्लश्चलोडित्थइति । तदुक्तंच चतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरिति
भाष्ये । त्रयीपक्षोपिनसन्तियदृच्छाःशब्दाइत्यादिनाभाष्यएवस्पष्टइ
त्यन्यत्रविस्तरः । प्रराणामिति । माधवस्यायंभावः । नुटोनिमित्त
स्यहृस्वस्यसंनिपातस्यदीर्घेण विनाशावश्यकत्वेनतद्विषयेसन्निपातप
रिभाषायाविषयएवनास्ति । रामाणामित्यादौसुपिचेदीर्घोनामीत्य
नेननित्यत्वाद्बाध्यतइति । अयंत्वाशयः आन्नलोपइत्यत्रषाष्ठभाष्य
कैयटविरोधादुपेक्ष्यः । नामीत्यस्यनित्यत्वमपिनिराकृतंरामाणामि
त्यत्रेत्यरुचिबीजंहृदिनिधायाह वस्तुतस्त्विति । प्ररीणामिति । न
नुहलीतिविषयसप्तमीत्वात्प्रागेवात्वमितिचेन्न आत्वेकृतेनुटोप्राप्त्या
हलादिविषयत्वाभावात् । नन्वेवमपिकृतेनामीति दीर्घेसन्निपातप
रिभाषाविरोधासंभवादेकदेशविकृतन्यायेनात्वंदुर्वारमेवेतिचेन्न ना
मिपरेमामध्यांहृस्वेकारस्य दीर्घैकारकरणेपि विजातीयात्वकरणेतुनि

मित्त्वं कारापायेनुटीतिनिवृत्त्यापत्तेः विजातीयकरणे सन्निपातपरिभा-षायाविरोधापत्तेश्च। अतएवश्रीपायेत्यत्रविजातीयलोपोनिवारितः। एतेनात्रात्वं स्यादेवेति मूलोक्तमयुक्तमितिमन्दोक्तमपास्तम्। * इत्य-जन्ताः नपुंसकलिङ्गाः * ॥ उपदेशकिमिति। धातोरित्यस्यावर्त्तनेनतु औपदेशिकस्यधातोरित्यर्थकेनदामलिहोव्यावृत्तावपि अधोगितिन संगृह्यतेतोदादेरित्यावर्त्तते। तत्रैकेनातिरिच्यमानेनदादिपदेनोप-देशकालोलक्ष्यत इत्यस्तूपदेशलाभस्तथापितस्यकिंफलमितिप्रश्नः। अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चपरिहारः फलम्। लक्ष्येलक्षणागमनमव्याप्तिः अ-लक्ष्येलक्षणागमनमतिव्याप्तिः समाधत्ते अधोगित्यादिमाभूदित्यर्थेन। अ-टिसत्यप्यौपदेशिकदादित्वाददोषः। संप्रतिदादिधातुत्वेप्यौपदेशि-कधातुत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। वस्तुगत्यातिव्याप्तिपरिहारएवफलं धातोरवयवोयोदादिरित्यर्थेनाधोगित्यादेःसिद्धेः। वैयधिकरण्यान्वय-स्तुगर्दभंबिरयादौभङ्गावसिद्धये आवश्यकःस्पष्टंचेदंभाष्ये। केचित्तु व्यधिकरणषष्ठ्यैवाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः। धातोरवयवोयोदादि-स्तस्यहकारस्यघोभवतीतिसूत्रार्थः। अधोगित्यादावडागमेऽदोहि तिधातुस्तदवयवोदोहितितदीयोहकारस्तस्यघः। दामलिडितिधातो-रवयवोयोदादिर्दामेतिनतदीयोहकारइतिघत्वाभावइत्याहुः। ननुस-मानाधिकरणत्वमेकधर्मिबोधकत्वमेवेतिकारकेवक्ष्यते तत्रविशेष्यवि-शेषणभावमात्रं वैयधिकरण्येतुभेदःसंसर्गोविशेष्यविशेषणभावश्चेत्यत एवोच्यते। संभवतिसमानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वमि-तिप्रवादः। एवञ्चलाघवात्समानाधिकरणत्वेनैवान्वयोस्त्वित्याशङ्-क्याह एकाचइति। एकाज्विशिष्टस्यधातोरित्यर्थेगर्दभंवित्यस्यानेका-च्त्वाद्भषभावोनस्यादिति वैयधिकरण्येनैवान्वयोधातोरवयवइत्याद्यु-क्तः। ननुधात्ववयवोधातुरितिव्यपदेशिवद्भावेनैवसिद्धावलंवैयधि-करण्यान्वयेन नैवम् अर्थवताव्यपदेशिवद्भावइतिभाष्योक्तेः। त-र्हिदुहेर्घत्वेधात्ववयवस्यैकाज्रूपंदुइति उघ्इतिवातत्राद्योनभषन्तोऽ-न्त्येनबश्दुघितितुनावयवइति प्रकृतासिद्धिरतआह व्यपदेशिवदि

ति । असहायेव्यपदेशिवद्भावोवक्तव्य इत्याद्यन्तवत्सूत्रेभाष्येव्युक्तम् । विशिष्टोऽपदेशोमुख्यव्यवहारः सोस्यास्तीतितेनतुल्यमित्यर्थः । ननु धुगित्यादेः प्रातिपदिकत्वात्कथंधातुकार्यमितिचेन्न अत्वसन्तस्यचा धातोरित्यादिनिषेधेन कारकंप्रत्यप्रधानभूतक्रियावाचकस्यापिधातु त्वज्ञापनात् । ननुधातोरुच्यमानंकार्यंतत्प्रत्ययेभवतीतिपरिभाषया धातुसंज्ञकदनेनविहितः प्रत्ययस्तस्मिन्नित्यर्थकतयाकथमत्रधातुकार्य मितिवाच्यम् । अस्यपदान्तनिमित्तत्वेनप्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् । अतएवाप्रशानितिचरितार्थम् अन्यथामोनोधातोरित्यत्रापि परिभा षायाःप्रवृत्तौनत्वानापत्त्याव्यर्थमेवस्यात् । ननुसुधियावित्यादावियङा दिकंनस्यादुक्तपरिभाषाप्रवृत्तेरितिचेन्न । इयङादेर्वस्तुतोऽङ्गस्यैवोच्य मानत्वादितिदिक् । ननुसर्वनामस्थाननिमित्तकत्वेन सामान्यत्वादा सपेक्षयासुनिमित्तकत्वेनविशेषत्वंनुम इतिसामान्यविशेषयोर्विशेषोब- लीयानितिन्यायेननुमाऽऽम्बाध्यतामित्याशंक्याह नबाध्यतेइति । उ- पजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावोनास्तीत्यभिप्रा- येणोक्तम् । आदित्यधिकारादिति । आच्छीनद्योरित्यस्मादनुवर्त्तना दित्यर्थः । आमुपजीव्यः,नुमुपजीवकः । नन्वादित्यनुवृत्तावपिनित्य मनडुहिविद्यमानोयोकारस्तस्मात्कुतोनभवति, मैवमित्त्ववैयर्थ्यात् । आमाचेति।नुमपेक्षयासम्बुद्धिनिमित्तकत्वेनविशेषविहितेनापीत्यर्थः । उपजीवकत्वादेवेतिभावः। इत्वंनेति । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतो नुम्भवितुमर्हतीतिभावः । नन्वनड्वांस्तरतीत्यत्रनश्छव्यीतिरुत्वमपिन स्यात् । अत्रभाष्येसमाधानम् । यंविधिंप्रत्युपदेशोनर्थकः सविधिर्बा ध्यते, यस्यतुनिमित्तमेवनासौबाध्यते । भवतीहइत्वं प्रतिनुम् वि धिर्निरर्थकः रुत्वं प्रतितुनिमित्तमेवेति । ननुहेअनड्वन्नित्यत्रसम्बु- द्धिलोपेऽवश्यं प्राप्तेऽमआरम्भादमोऽपवादत्वे नतद्विषये संबुद्धिलो- पानापत्तिः विषयभेदेप्यचिरादेशस्यनुडपवादत्वमाशङ्कितंसप्तमेभा- ष्यइतिचेन्न । प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वाख्याने नापवादत्वस्यैवासंभवादित्यधिकंनागेशीये । ननुइम इत्येवास्तुसूत्र

म् । नच तिसृष्टिसृइत्यादौदोषः , त्यदादीनामित्यनुवर्त्यत्यदादीना मिमोऽस्यादित्यर्थात् । नचत्यदादित्वाभावः । द्वेःप्राक्किमःपठितव्यत्वात् । एवं सतिकिंसर्वनामबहुभ्यइत्यत्रकिंग्रहणमकर्त्तव्यमित्यपरमनुकूलम् । तत्रहिअद्व्यादिभ्यइतिपर्युदासात्किमोऽप्राप्तौपृथक् पाठः । द्विप्राक्पठितेतुपर्युदासाप्राप्तौसर्वनामत्वादेवसिद्धेः ॥ नचेमावित्यादावयंस्यात् अङ्गवृत्तपरिभाषयावारणात् । नचैवमप्यन्त्यस्यस्यात् नानर्थकेइतिनिषेधात् । त्यदादीनामइतिसिद्धेआरम्भसामर्थ्याच्च । नचकुतिहोरित्याद्यर्थंकिमइति अन्यथेमः कुआदेशेकद्वयंस्यादितिवाच्यम् । तत्रापिउतिहोरितिविन्यासात् । नचेहान्त्यस्यो कारःस्यात्, नानर्थकेइतिनिषेधादित्याशंक्याह अकच्सहितस्येति । किमइत्यस्याभावेऽकचिटेरत्वेककइतिस्यादितिभावः। सिद्धान्तेतुतन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यते इतिपरिभाषयासाकच्कस्यकिम्शब्दत्वाद्रूपसिद्धिः । नचसुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्यासुबुत्पत्त्यनन्तरंपरत्वात्कादेशेततोऽकचिककइत्येवस्यादितिवाच्यम् । प्रातिपदिकादित्येवाधिकारात् । सुपःशब्देननिमित्तत्वेनाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेनचाकचोऽन्तरंत्वाच्च । ननुनिर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषयासाकच्कस्यकथमादेशइतिचेन्न । कादेशविधानसामर्थ्यात् आवृत्त्याश्रयणेनसाकच्कस्यादेशइतिकैयटोक्तेश्च । उक्तसामर्थ्यात्किमशब्देउक्तपरिभाषायाअप्रवृत्तिः । यत्तुसर्वत्राकज्विषयेतस्याःअप्रवृत्तिरितितन्नयुक्तम् । भिन्धकीत्यत्राकचिकृतेनिर्दिश्यमानपरिभाषयाहेर्धित्वंनप्राप्नोतीतिहुझल्भ्यइत्यत्रभाष्यविरोधात् । नन्विदमइतिस्थितेस्मैभावात्परत्वादनादेशेसकृद्गतिन्यायेनस्मैनस्यादतआह।नित्यत्वादिति। नचस्मैआदेशेऽनादेशः।हलिलोपेनबाधनात् । नचप्रवृत्तियोग्यत्वंनित्यत्वंतच्चबाधितेप्यस्तीतिचेत् । लक्ष्यानुरोधेनबाधकाबाधितकृताकृतप्रसङ्गस्यैवात्राश्रयणादितिदिक् । नन्वत्वेहलिलोपेनाभ्यामित्यादेरनुदात्तत्वेनैवसिद्धावम्विधानंव्यर्थमतआह । साकच्कार्थमिति । शित्वात्सर्वादेशइतिभावः । यद्यपीहशिद्ग्रहणंव्यर्थम् । आकारस्या

कारविधानसामर्थ्यादेवसर्वादेशसिद्धेः । तथाप्यनुदात्तत्वार्थमेवाका
रविधानमित्याशङ्कास्यात्तन्निवारणायशिद्ग्रहणमितिकेचित् । अन्येतु
अअइतिप्रश्लेषेणसर्वादेशसिद्धेस्तद्ग्रहणंनकर्त्तव्यं तत्र समुदायस्यैवा
र्थवत्त्वात्तएवविज्ञत्तौपूर्वस्यापदान्तत्वादतोगुणेन निर्देशसामर्थ्याद्
देशप्रवृत्तिकाले अअइतिसमुदायःप्रवर्त्ततइत्याहुः, स्पष्टंचेदंभाष्ये ।
अचःपरस्मिन्नित्यत्रपूर्वस्माद्विधाविति पञ्चमीसमासोप्यस्तीत्याशयेन
शङ्कते । नचेति । पूर्वत्रेति । अत्रबीजं शब्देन्दुशेखरेनिरूपितम् । बहि
रङ्गेइति । असिद्धं बहिरङ्गमितिपरिभाषयेत्यर्थः । अल्लोपोनइत्यस्यभ
संज्ञायाःप्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वेनबहिरङ्गत्वम् । स्तोःश्चुनेत्यस्यवर्णद्वयापे
क्षत्वेनान्तरङ्गत्वम् । तथाचेयंपरिभाषा । संज्ञापरिभाषाविषयेपक्षद्वयं
यथोद्देशंसंज्ञापरिभाषं कार्यकालंसंज्ञापरिभाषं,द्विशिरत्रोच्चारणक्रियो
ऽधिकरणकार्थकघञप्रत्ययः । उद्दिश्यतेउच्चार्यतेयत्रासावुद्देशस्तमन
तिक्रम्यवर्ततेइतियथोद्देशम् । यद्देशेउद्दिश्यतेतत्रैववाक्यार्थबोधेनगृ
हीतशक्त्यागृहीतपरिभाषार्थेनचसर्वत्रशास्त्रेव्यवहारइति यथोद्देशप
क्षार्थः । अतएवपरिभाषाएकदेशस्थितासर्वंशास्त्रमभिज्वलयतिप्रदी
पवदित्युक्तं समर्थसूत्रेमहाभाष्ये । कार्येणकाल्यतेस्वसंनिधिंप्राप्यते,
कार्येणस्वसंस्कारायस्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाणामाक्षेपइतियावत् ।
भाष्येपियत्रकार्यंतत्रोपस्थितमिदंद्रष्टव्यमित्युक्तमिति कार्यकालपदा
र्थः । तत्राद्यपक्षेतावत्समाधत्ते । यथोद्देशेइति । परिभाषायादेश
निर्दिशति । षाष्ठीमिति । षष्ठषष्ठाध्यायेभवंषाष्ठंवाह ऊठ्सूत्रंतस्मा
ज्जातामित्यर्थः । तद्यथा । विश्वौहइत्यादौवस्ययजादिप्रत्ययनिमित्त
भसंज्ञाश्रयत्वात्संप्रसारणेसंप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपेपुगन्तेतिगुणेवृद्धिरेची
तिवृद्धौरूपसिद्धावूड्ग्रहणंव्यर्थं सञ्ज्ञापयत्येषापरिभाषाऽसिद्धं बहिर
ङ्गमिति । ननुपुगन्तेतिसूत्रेनिमित्तमिकोविशेषणमतएवभिनत्तीत्या
दौनगुणस्तथाचनाजानन्तर्यइतिनिषेधात्कथंपरिभाषाप्रवृत्तिरितिचेन्न ।
प्रत्ययस्याङ्गाकाङ्क्षित्वेनोपस्थितत्वात्तत्रैवान्वयात् । पुगन्तेत्यादौकर्मधार
याश्रयणेनप्रत्ययपराङ्गावयवलघूपधरूपेकोगुणइतीकोगुणेत्यत्रभाष्यं

सतेर्थे भिनत्तीत्यादौ दोषाभावाच्च । नन्ववार्य्यं हइत्यादिरूपार्थं सूत्रग्रह
णम् । ज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येनानकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे व
हे वाहेर्वा विवविचोरनभिधानात् धातूनामनेकार्थत्वेनोहयतेः क्विपि
रूपसिद्धेश्चेतिदिक् । तथाचेयंसपादसप्ताध्यायीस्थात्रिपाद्यांनप्रवर्तते
पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनत्रिपाद्याअसिद्धेरित्याह अप्रवृत्तेरिति । नन्वस्तु
तावदेवंकार्यकालपक्षेतुदोषएवेतिचेन्न । पूर्वंप्रतिपरस्यासिद्धत्वेनान्त
रङ्गाभावेन पूर्वस्यान्तरङ्गनिरूपितबहिरङ्गत्वाभावान्नयातस्यासिद्धत्व
प्रतिपादनासंभवात् । नचानयापूर्वस्यासिद्धत्वाद्भावेनपूर्वंप्रतिपरासि
द्धत्वंपूर्वत्रेत्यनेनवक्तुमशक्यमितिवाच्यम् । एवंहिविनिगमनाविरहा
दुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । ननुकार्यकालपक्षेपित्रिपाद्यांपरिभाषाप्रवर्तत
एवातएववृकुस्यांभवोनार्कुटोनृपतेरपत्यं नार्पत्यइत्यादौ त्रिपादिस्थे
ऽन्तरङ्गेखरवसानयोरिति विसर्गेबहिरङ्गायास्तद्धितेष्वचामादेरिति
वृद्धेरसिद्धत्वमुक्तं विसर्जनीयसूत्रेभाष्ये एवंचात्रपक्षेषपूर्वहन्धृत
राज्ञामणीतिनिर्देशेनास्या परिभाषायाअनित्यत्वात्समाधेयमिति चे
न्न । भाष्यएव पूर्वोक्तबहिरङ्गत्वादि खंडनात् । तदुक्तम् । अयुक्तोयं
परिहारोनवाबहिरङ्गलक्षणत्वादिति । किञ्चउरण्सूत्रेरेफस्य पूर्वान्त
त्वे विसर्जनीयप्रतिषेधोवक्तव्यो नार्कल्पिर्नार्कुटइत्याद्यर्थमित्यपूर्वव-
चनमेवारब्धंभाष्ये । अतएवनिगाल्यत इत्यादौलत्वार्थन्तस्यदोषइति
वचनम् । इतरथान्तरङ्गत्वाल्लोपात्पूर्वंवैकल्पिकलत्वसिद्धौनारभ्ये
त । किञ्चसौत्रनिर्देशाअयणमगतिकगतिः प्रतिदिवन्शब्दे निर्देशभा
वश्च । तस्मात्पक्षद्वयेपिपरिभाषाप्रवृत्त्यभावाददोष इत्यधिकंनागेशी
ये । अथवृत्रघ्नइत्यादावेकाजुत्तरप्रातिपदिकान्तकुमतिचेतिसूत्रेः प्राप्तं
णत्वंनिवर्तयितुंहन्तेरत्पूर्वस्येतिसूत्रेऽत्पूर्वस्येत्यंशोविज्ञस्तोनियमरूपो
ऽपवादः सचयेननाप्राप्तेयोविधिरारभ्यते सतस्यबाधकोभवतीति
तत्रचास्तिपक्षद्वयंबाध्यसामान्यचिन्तापक्षो बाध्यविशेषचिन्तापक्षश्चे
ति तदुक्तं यद्यालक्षणानिरपेक्षंकार्याणां बाधकत्वमितिदर्शनं तदा
विध्यन्तरैरनाक्रान्तो विषयोनास्तीत्य विशेषात्सर्वकार्यंबाध्यमित्या

द्यः । यदालक्षणंबाध्यतेइतिदर्शनं तदायेनसर्वोविषय आक्रान्तस्तदे
ववाध्यतेइत्यभ्य इति उपसर्गस्यायनावित्यत्राष्टमेकैयटे । तत्रांत्य
पक्षमूलकेनानन्तरस्येति न्यायेनात्पूर्वस्येतिसूत्रंहृतंरेवबाधकमाद्यपक्षे
तुसर्वेषामपीत्युभयोः समकक्षयोःपक्षयोः कतरोग्राह्यस्तत्राह । योग
विभागेति । ननुविभक्तसूत्रांशेउपसर्गस्यादित्यस्य निवृत्तिस्तत्फल
मितिचेन्न । सामर्थ्यादेवतन्निवृत्तिसिद्धेः । अनन्तरस्येति । अतएव
संख्याव्ययादेरितिङीब्ग्रहणंचरितार्थम् तद्धिअनन्तरस्यङीष्विधेरभा
वाय । किञ्च नक्तिचीतिसूत्रेदीर्घग्रहणं चरितार्थम् । तद्व्यन्तरित
स्यानुनासिकस्यक्विझलोः क्ङितीतिदीर्घस्यानुदात्तोपदेशस्येत्यस्याभावा
येतिन्यायप्रचारः । नचैवंनषट्स्वस्रिति निषेधोऽनन्तरस्य ऋन्नेभ्य
इतिङीपएवस्यान्नतुव्यवहितस्यटाप इतिवाच्यम् । तत्रस्वरितत्वप्र
तिज्ञासामर्थ्येनतस्य न्यायस्यबाधितत्वात् । ननुविभक्तसूत्रस्य नियम
रूपस्यविधिनिषेधरूपत्वाभावात्कथमत्रन्यायप्राप्तिरितिचेन्न । अन्य
निवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेवनियमत्वमित्यदोषात् । अत
एवपंचपंचनखाभक्ष्याइत्यत्रभक्ष्यनियमे ऽभक्ष्यप्रतिषेधोगम्यते इत्यु
क्तंपस्पशायांभाष्ये । अयञ्चन्यायःशिसर्वनामस्थानमित्यादिषुभाष्ये
स्पष्टः । एकाजुत्तरेति । नचाल्लोपेएकाच्त्वंनास्तीतिशंक्यम् ।
पंचमीसमासेस्थानिवत्त्वात् । नचपूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधः । तस्यदोषः
संयोगादिलत्वेत्युक्तेः । णत्वमपीति । अपिनाप्रातिपदिकान्तकुम
तिचेत्यनयोः संग्रहः । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्सर्वेषांबाधइतिभा
वः । नचकुमतिचेत्यस्य सन्निपातपरिभाषयैवाप्राप्तिः । तस्याअनि
त्यत्वात् । इदमत्पूर्वग्रहणंहस्यानिककवर्गाभाववद्धन्तेरुपलक्षणमतो
बहुवृत्रहाणीत्यत्रप्रघानि प्रघनांघनइत्यत्रचनदोषइतिदिक् । अगारै
कदेशइतिसूत्रेप्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरुच्चारणमुपलक्षणार्थत्वेमा
नम् । माधवेनोक्तमिति । अल्लोपेउत्तरपदस्यानच्त्वादेकाजुत्तरेत्व
स्याप्राप्तौप्रातिपदिकान्तेतिविकल्पोवृत्रघ्णो वृत्रघ्नइतितद्भावः । त
द्भाष्येति । कुव्यवायेहादेशेषुणत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः । वृत्रघ्नः सुघ्न

प्राधान्ये हलन्ते रत्पूर्वस्येत्यत्रात्पूर्वग्रहणंनकर्त्तव्यंभवतीतिभाष्येत्यर्थः । एवञ्चभाष्यवार्तिकयोर्णत्वाभावेतात्पर्येणविरोधःस्पष्टएव । एतच्चवार्तिकाशयवर्णनानुग्रहमात्रं नतुवस्तुस्थितिः । वार्तिकेनसूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षयायोगविभागमाश्रित्य वार्तिकायोपसंग्रहस्यैवन्याय्यत्वात्सचोपलक्षणार्थत्वेनोपसंगृहीतः । ह्रादेशककवर्गव्यवायेइत्यर्थेआर्षत्वात्समासइतिदिक् । ननुकुर्वन्नित्यादाविवसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेननान्तत्वाभावात्सर्वनामेतिदीर्घत्वंनस्यादित्याशंक्याह । इहेति । बहुलग्रहणादिति । बहूनर्थान्लातिआदत्ते इतियोनेनक्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषाक्वचिदन्यदेवेत्यभियुक्तोक्तेषुचतुर्विधार्थेषु क्वचिदन्यदेवेत्यर्थस्यात्रपूर्वंप्रतिपरंनासिद्धमितिविवक्षितत्वात् । ननुक्वचित्पदस्वारस्येनस्थलविशेषनियमितत्वात्कथमेकत्रयुगपदर्थद्वयंविकल्पोऽसिद्धत्वाभावश्चेतिचेन्न । क्वचित्प्रयोजनेइत्यर्थात् । असिद्धत्वाभावकल्पनेमानमाह तथा चेति । श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन् क्लेदन् स्नेहन् मूर्धन्मज्जन् अर्यमन् विश्वप्सन् परिज्मन्मातरिश्वन् मघवन्नित्युणादिसूत्रेणमहेर्हस्यघोऽवुगागमः कनिप्रत्ययश्चेतित्रितयस्यनिपातनादित्यर्थः । प्रकारान्तरमाह । मघशब्दादिति । धनार्थकादित्यर्थः । मतुपोमस्यवः । प्रत्याख्यातमाकरइति । कैशाद्वइत्यत्रपंचमेकैयटे । तद्यथा । मघवाबहुलमित्येतन्नकर्त्तव्यंभवतुक्मितिनिपातनान्मघशब्दान्मतुपाचभाषायामपि शब्दद्वयस्यसिद्धत्वात् । तथाचमतुप्पक्षेऽत्वसन्तस्यचाधातोरिति दीर्घसत्त्वेनत्रादेशपक्षेपिदीर्घोयुक्तः । अन्यथाफलभेदेप्रत्याख्यानासंभवादितिभावः । ननु अन्तोदात्तस्यत्रादेशेवकाराकारस्योदात्तत्वं भवति मतुपितुह्रस्वनुड्भ्यामिति प्राप्तमतुबुदात्तत्वस्य नगोऽश्वन्नितिनिषेधेनपित्त्वादनुदात्तत्वेघोत्तराकारस्योदात्तत्वमित्यस्त्येवफलभेदइति चेन्नत्रादेशपक्षेपिदीर्घवत्बहुलग्रहणेनघोत्तराकारस्योदात्तत्वाङ्गीकारात् । ननु त्रादेशपक्षेमघवानस्ति यस्यामित्यर्थेमतुप्युगितश्चेति ङीपिमघवत्वतीतिप्रयोगोनिष्पद्यते । मतुप्पक्षेतुनशैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिकोम

तुमर्थिकः सरूपःप्रत्ययोनेष्टःसन्नन्तान्नसनिष्यतइति सन्सूत्रभाष्यसि द्धान्ताद्मतुबन्तान्मतुपोऽप्रवृत्तेरिति चेन्न। तादृशप्रयोगस्यानभिधा नात् । ननुसप्तद्वीपावसुमतीत्रयोलोकाश्चत्वारोवेदाः साङ्गाः सरह स्यावहुधाभिन्नाएकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविं शतिधात्राह्वृच्यंनवधाथर्वणो वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यक मित्येतावान् शब्दस्यप्रयोगविषयः । एतावन्तंशब्दस्य प्रयोगविषयम ननुनिशम्यसन्त्यप्रयुक्ता इतिवचनं केवलंसाहसमात्रमेवेति पस्पशा यांभाष्योक्तेः कथमनभिधानमिति चेन्नैषदोषः । यतोहिअनभिधानं तस्माच्छिष्टलोकस्य बोधाभावरूपमितिब्रूमः । एवंचद्वयीविवक्षाप्रा योगीलौकिकीचेत्यादिना तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यत्रभाष्ये कैयटेच स्पष्टम् शिष्टाश्चशब्दतत्त्वविद इत्यपिपृषोदरादिसूत्रेस्पष्टंभाष्ये बोधनिश्चयश्च कोशादित्यलमाकरव्यतिकरकल्पनया । ननुव्यथोलिटीत्यस्य श्वयुवे त्यस्यचप्रदेशान्तरस्थस्य कथमनेननिषेधइतिचेन्न । संप्रसारणमित्य तोनुवृत्त्यैवसिद्धे पुनःसंप्रसारणग्रहणसामर्थ्यान्निषेधः। नचव्यथोलि ट्याद्यावस्य चारितार्थ्यं नयूनइत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घरूपैकादेशेतस्या चः परस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वेनसंप्रसारणत्वेपितेनैवस्थानिवत्त्वेनोकार व्यवधानात्कथमनेननिषेधइतिशंक्यम् व्यथइतिसूत्रेयंग्रहणेनैवसिद्धौ संप्रसारणग्रहणस्यैतन्निषेधकतयैव चारितार्थ्यंस्ववक्तव्यत्वेनव्यवहि तेपि प्रवृत्तेर्यूनस्तिरितिनिर्देशाच्चेत्याशयेनाह । यकारस्यनेत्वसि ति । नचेदंव्यर्थम्इग्यणइत्युपस्थितस्यपदैकवाक्यतयान्वयेनिमित्त स्ययणाऽन्वयेनयेननाव्यवधानमितिन्यायेनपूर्वस्यसंप्रसारणप्राप्तेरि तिवाच्यम् । पदैकवाक्यतापक्षेपि संज्ञासूत्राणांवाक्यभेदेनैवसंबन्ध स्यान्यत्रप्रपंचितत्वाद्विधायकेषु यणइत्यस्याज्ञावादिदमप्यत्र ज्ञापक म् । ननुसकृद्गताविति न्यायेनोभयोःसंप्रसारणे जातेनिषेधोव्यर्थोनि मित्तत्वानुपपत्तिश्चेत्यतआह । अतएवज्ञापकादिति । तदुक्तं भाष्ये इहेङ्गितेनचेष्टितेननिमिषितेन महतावासूत्रप्रबंधेनाचार्याणामभिप्रा योगम्यते एतदेवज्ञापयतिपरस्यपूर्वं भविष्यतीति । ननुलक्ष्येलक्ष

णमिति न्यायेनकथंपुनःप्रवृत्तिरितिचेन्न । कार्याश्रयभेदेनलक्ष्यभेदा दिति तिङन्तेनिरूपयिष्यते । ननुञ्धातोर्विचिगुणेमनुष्यर्यन्ताविः त्यादि स्यादद्दिपद्यतीत्यादिनावनिपि अर्व्वेत्यपि छन्दसीवनिपावि तिवेदेप्यर्वेतिचसिध्यतीति किमर्थंसूत्रमित्याशंक्यनान्ततान्तयोः स र्व त्रप्रयोगेप्राप्तेसौपरेनञ्युपपदेचनान्तस्य प्रयोगोभवत्यन्यत्रतुनान्त स्यनेतिव्यवस्थापनायेदंसूत्रं तृज्वत्क्रोष्टुरित्यादिवदित्यस्तु । तत्रान ञ्इत्यस्यको व्यावर्त्यइतिपृच्छति । अनञःकिमिति । उत्तरयति । अनर्वेति । यज्वशब्दसदृशो ऽनर्वंशब्दोव्यावर्त्यइतिदिक् । नन्वस्थि दधीत्यत्रोदात्तयोच्चारणेकर्त्तव्ये उदात्तग्रहणेनगुणा अभेदकाइति ज्ञाप्यते तथाचात्रनिरनुनासिकोच्चारणेपि तपरसूत्रस्यानणिविविधी यमानेपि अणप्रत्यययोरनुवृत्तौ नियामकाभावाद्विध्यर्थत्वेनान्तरत स्याद्यनकारस्यानुनासिकः स्यादतआह । छाद्यादिति । ननुपर स्मैपदानांणलतुसित्यत्राकारप्रश्लेषादनेकाल्त्वे नथस्यसर्वादेशवदत्रा पि सर्वादेशस्स्यादितिचेन्न । अत्रविशेष्यविशेषणभावान्वयेन विधे यत्वात् । वस्तुगत्यानात्रप्रश्लेषक्लेशः कार्य्यः अन्यथैवोपपत्तेः । तथा हि । त्राव्यसमाजग्रस्तगुणाभेदकजातिपक्षाभ्यांप्राप्तस्य सवर्णग्रह स्याप्रत्ययग्रहणेन निषेधात् । भाव्यमानःसवर्णान्नगृह्णातीति नि षेधाच्च । नचाभाव्यमानोण् इत्यादि पाठादत्राकारस्यानणत्वान्ननिषे धइतिवाच्यम् । अप्रत्ययग्रहणेनाणुदित्सूत्रेपरिभाषांज्ञापयताभाष्यकृता अण्घटितपाठस्यानुक्तत्वात् । नचचोःकुरित्यत्राग्राहकतापत्तिः । उदित्करणसामर्थ्यात् । एतेनगुणाभेदकत्वप्राप्तस्यननिषेधः । अत एवयवलपरइति वार्तिकेनानुनासिकयकारादिविधानंनविरुध्यतइ तिमन्दोक्तमपास्तम् । तेननिरनुनासिकानांयादीनांचविधानस्य सि द्धान्तितत्वादितिस्पष्टमुद्योते । ननुअष्टनआविभक्तावित्यत्रापिशु द्धोच्चारणसामर्थ्यान्नानुनासिकइतिचेन्न । रायोहलीत्युत्तरत्रानुवृत्त्या चारितार्थ्यात् । नचतत्रापिप्रश्लेषः शब्दतोनुनासिकव्यावृत्तेरलाभा त्गुणाभेदकत्वेनान्तरतस्यादनुनासिकस्य दुर्निवारत्वात् प्रश्लेषस्तुप

यर्येण सकलाकारविधानार्थः । तस्मादनणुत्वान्नानुनासिक इतिबो ध्यम् । स्पष्टंचेदंभाष्ये । इहतुभाष्यकारा अनुनासिकविधानेहिप्रति पत्तिलाघवायतस्यैवोच्चारणे कार्येतदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैव विधानंभ विष्यतीति युक्त्यन्तरमेवंाभिदधिरे । एतेनपथीयतः क्विपिएकदेशवि कृतन्यायेनपथीत्यस्याप्यात्वेऽन्यादेशोपंथाइत्यपास्तम् । अत्रशुद्धार्थं तदनुच्चारणमप्यावश्यकत्वेनभाष्यासंगतेरस्यानभिधानस्यैवयुक्तत्वात् । नन्वदित्येवास्तांनकारेकारयोरत्वे सवर्णदीर्घेणसमीहितरूपसिद्धेः । नचपररूपापत्तिः । पथिमथ्यृभुक्षांलोपःभस्यटेः इतोत्सर्वनामस्था नइति न्यासेननकाराअत्वसिद्धावकारविधानसामर्थ्यादितिचेन्मैव म् । ज्ञानगौरवपरिहारेण स्पष्टार्थमाकारकरणात् । नचसिद्धान्ते प्यादित्यनुवृत्त्यैवसिद्धेरितोऽदित्यत्रात्करणंव्यर्थंश्रभुक्षणमिन्द्रमिति श्रुतौवाष पूर्वस्यनिगमेइति सूत्रेणदीर्घंविकल्पेह्रस्वश्रवणफलकत्वा दितिदिक् । ननुविंशत्याद्याःसदैकत्वे सर्वाःसंख्येयसंख्ययोरित्यमरो क्तेरेकवचनस्यैवलाभइत्याशंक्यानुद्भूतावयवभेदेसमूहार्थाभिप्रायेणत दुक्तावप्युद्भूतावयवभेदसमुदायार्थेद्विवचनादेरपि भाष्यसंमतत्वाल्ला भादतआह शतानीत्यादि । सन्निपातेति । इदंस्पष्टंभाष्ये । ल क्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयानलुगित्यन्ये । गौणत्वेतुनलुग्नुटाविति । षड्भ्योलुक् षट्चतुर्भ्यश्च अष्टाभ्यऔशित्यादिषु बहुवचननिर्देश स्यार्थप्राधान्यबोधकत्वेन षडाद्यर्थगतसंख्याभिधायीत्याद्यर्थेगौणेत दप्रवृत्तेरितिनव्याः । अन्येतुषट्भ्यइत्यादिषु बहुवचनंनोक्तार्थसा धकम्,तिसृभ्योजसइतिवत्सिद्धार्थकत्वात् । सर्वत्रजातिनिर्देशस्या नौचित्यात् तेषांवहुत्वाच्च । बहुवचनान्तानांसञ्ज्ञाबोधकत्वेनोपप त्तेश्च,किन्तुसर्वत्रविहितविशेषणम् । परमपंचादीनामपि संख्याप्रका रकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन संख्यावाचितयासत्त्वमस्त्येवालो केगणनायांप्रसिद्धानामेवग्रहणमित्यत्रतुनमानम् । उपसर्जनत्वेऽति क्रांताद्यर्थस्यप्राधान्यं नतुसंख्यायाइतिनदोषः । षडित्यन्वर्थसंज्ञया नगौणेइत्यप्यसंगतम् । प्रियपंचाद्रौपदीत्यत्रनषडितिटाव्निषेधाना

पत्तेः । सर्वनामसंज्ञावदत्रोपसर्जनप्रतिषेधानारंभाच्चेत्याहुः । ननु
ष्णान्ता षडिति विन्यासेन चतुःशब्दस्याप्यस्तु षट्संज्ञैव । चत्वार इत्यत्र
लुग्न षड्भ्यो लुगर इति न्यासात् । ननु लाघवाभावः षट्चतुर्भ्यश्च
षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनयोश्चतुः शब्दस्यानिवेशादिति चिन्त्यम् ।
अष्टानामित्यत्र नित्यत्वान्नुटः प्रागात्वेऽनान्तत्वेन संज्ञाभावान्नुटोऽ
प्रवृत्तिरित्याशंक्यरायो हलीत्यस्माद्धलीत्यपकृष्टम् अतएव हलीत्युभ
योः शेष इत्युक्तं ष्णान्तेति सूत्रे भाष्ये तथा च जश्शसोर्विषये आत्वस्याप्रवृ
त्तेः कृताकारादित्यनुपपन्नमत आह कृतात्वेति । तदनुकरणमित्यर्थः ।
लक्षणवशसंपन्नत्वे हितस्य वैकल्पिकतया लाघवाद् अष्टभ्य इत्येव वदेदि
तिभावः । सूत्रे इति । दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरु
दात्ता स्यादिति तदर्थः । ज्ञापकादिति । तद्धि अष्टभिरिति ह्रस्वेऽन्तो
दात्तनिवृत्त्यर्थम् । तथा च ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्ववै
कल्पिकत्वे ज्ञापकम् । नन्वष्टाभिरित्यत्र दीर्घे लब्धावसरस्याष्टन इति सूत्र
स्याष्टभिरित्यत्र परत्वा झल्युपोत्तममित्यनेन षट्त्रिचतुर्भ्यो या हलादि
र्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादित्यर्थकेन बाधे सकृद्गताविति
न्यायेन पुनरप्रवृत्तौ व्यर्थमेव दीर्घग्रहणम् अष्टाभिरित्यत्र झल्युपो
त्तममिति तु न भवति कार्यकालपक्षेऽनान्तत्वेन षट्त्वाज्ञावादलविधित्वे
नस्थानिवद्भावाभावाच्चेति चेन्न । पुनःप्रसङ्गबोधद्वारेणैतद्विषये
यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणबोधनद्वारेण चात्वविकल्पे ज्ञापकं तद्ग्रहणमि
त्याशयात् । कुतः पुनरपवादत्वे परत्वचर्चा । न चाष्टौ पश्येत्यत्राष्टन् स्वरः
सावकाशः न ह्यत्र षट्स्वरो लभ्यते हलादित्वाभावादिति वाच्यम् । एतज्ज्ञा
प्यप्रामाण्यादेवाष्टन्शब्दस्य घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वे नैकादेश उदा
त्तेनोदात्त इत्येव तत्रान्तोदात्तत्वसिद्धेः । ननु षट्स्वरविधायके विहित
विशेषणाश्रयणेन समासे गौणे च तदप्राप्तेः प्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टन् स्व
रश्चरितार्थ इति चेन्न । एतज्ज्ञापकपरभाष्यमहिम्नाष्टन इत्यस्यापि विहि
तविशेषणेन समासादावप्रवृत्तेः । प्रियाष्टादीनामनभिधानस्य षट्संज्ञा
सूत्रभाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्चेति दिक् । गौणत्वेति । अष्टाभ्य इति बहुवचन

निर्देशेनार्थप्राधान्येतत्प्रवृत्तेः अन्यथाह्याकृतात्वानुकरणेपिएकवचने
नैवनिर्दिशेत् अष्टाओश् अष्टऔश्इतिवा । आतइतियोगविभागे
नाकारलोपात् । तथाचौश्त्वविधौकृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमा
त्वमपिप्राधान्यएवोचितमतएववक्ष्यतिनगौणतायामितिनव्यमतम् ।
पूर्वस्मादपीति।नचपूर्वत्रासिद्धेइतिनिषेधस्तस्यदोषइत्युक्तेः । नचतत्र
संयोगादिलोपसाहचर्याल्लत्वस्यैवणत्वांशेपिप्रतिपदोक्तपरिभाषयारषा
भ्यामितिनिष्पन्नस्यणत्वस्यनिषेधइतिवाच्यम् । रषाभ्यामित्यत्रापदान्त
स्यमूर्द्धन्यइतिसूत्रमनुवर्त्यणग्रहणंपदान्तस्येतिनिषेधसूत्रंचप्रत्याख्यातं
भाष्यकृता तन्मतेष्टुत्वमूर्धन्यशब्दनिर्वर्त्यमानणकारवैषम्याभावादुक्तप
रिभाषायाअप्रवृत्तेः।कार्यकालपक्षइति। अत्रापिपक्षेत्रिपाद्यांपरिभाषा
प्रवृत्तिरित्यभिमन्तुरर्वाचोमतेनेदम् अत्रवक्तव्यंराज्ञइत्यत्रोक्तम्।अथब
हुवचनंनोपसर्जननिवारकमित्युक्तम्, अष्टनआविभक्तावित्यत्रविहित
विशेषणेनोपसर्जनेदोषाभावः । प्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेतिष्णां
क्तेत्यत्रस्पष्टंभाष्ये अतएवाष्टाभ्यइतिसूत्रेविभाषाआत्वंयदयमात्वभूत
स्यग्रहणंकरोत्यष्टभ्यइत्यन्यथाष्टनइत्येव कुर्यादित्युक्तंभाष्ये । पूर्वस
तेतुगौणेप्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकतयाज्ञाप्यासंगतिरि
त्यधिकंनागेशीये । सूत्रान्तर्गतमलक्षणसिद्धं साधयितुमाह निपात
नादिति । क्तावुपपदेयजेःक्तिन् धृष्णोतेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च सृजेः
कर्मणिक्तिन्नमागमश्च दिशेःकर्मणि उपपूर्वात्स्निहेश्चक्तिन्उपसर्गान्तलो
पःषत्वञ्च अञ्चेस्सुप्युपपदेक्विन्नित्यर्थः । निरुपपदादिति । युजेरस
मासेइत्यसमासेनुमोविधानेनसोपपादात्चोः कुरितिसिद्धत्वेनक्विनि
क्विपिचविशेषाभावादितिभावः । क्नाविताविति । उपलक्षणंचैतत्
उच्चारणार्थैकारस्यापि तत्रापितस्यलोपइतिप्रवृत्तेर्लोपात् उच्चारणार्थौ
नांविनैवशास्त्रमपगमस्तुन इत्संज्ञकानामपितथैवसिद्धेस्तस्यलोपइत्य
स्यवैयर्थ्यापत्तेः नचाञ्चेरित्यादिविहितयोरदौतोर्नविभक्ता विति
निषेधापत्तिरितिवाच्यम् । इदमस्थमुरितिमकारपरित्राणायकृतेनो
कारेणतस्यानित्यत्वज्ञापनादित्यन्यत्रविस्तरइत्याहुः । धातुपाठइति ।

व्याख्यानादितिभावः । अन्येतुपूर्वोत्तराभ्यामञ्चुकुञ्चाभ्यांपरस्मै-
पदिभ्यांसाहचर्यात्कर्त्तरिसंभवत्परस्मैपदिकस्यग्रहेपाक्षिकस्य तस्ययु
जिर्योग इत्यस्यैवसंभवादस्यैवग्रहणम् एतदुपजीवकत्वेनयुजेरसमा-
सेइत्यत्राप्यस्यैवग्रहणमित्येतद्ध्वनयन्नाह आत्मनेपदीति इत्याहुः ।
फणादिरेवेति । नचश्तिपाश्पानुबन्धनेननिर्दिष्टमितिगणनिर्दि-
ष्टत्वाद्यङ्लुगन्तेराराष्टीतिनस्यादितिवाच्यम् । तस्यछान्दसत्वेना-
दोषादित्याहुः । त्यदादीनामित्यनुवृत्तौतत्रचोक्तांभाष्येष्टिंस्मारय-
ति द्विपर्यन्तानामिति । उच्चारणेति । त्वाहौसावित्यत्रेत्यर्थः ।
चरितार्थत्वादिति । गौणेन्तरङ्गकार्यत्वात्सत्वन्न । त्वाहावित्युक्ते
ऽतित्वमितिस्यादितिभावः । तदाहात्वसत्वेनेति । तयोरन्तरङ्ग-
कार्यत्वात् । ननुकिमर्थमनन्त्ययोरितिहेसइत्यादिसाधनार्थमन्यथा
परत्वात्त्यदाद्यत्वंबाधित्वादस्सेसति हल्ङ्याब्भ्यइतिसुलोपेरुत्वविस
र्गयोर्हेसइतिसविसर्गंस्यात् किञ्चस्त्रियांसेतिनस्यात् । वस्तुतो-
ऽन्त्यस्यसकारेपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमितिन्यायेन सस्यत्यदाद्य
त्वेरूपसिद्धिः । सकृद्गताविति स्वीकारेपि तदोःसःसावित्यनन्तरम
दसइतियोगंविभज्यादसएवदस्य सत्वंनान्यस्यदस्येतिव्याख्ययाप्युक्त
सिद्धिरिति अदृष्टार्थफलकमनन्त्ययोरिति । स्यादेतत् । तोःसःसा
वितिसूत्र्यताम्, नैतत् । अनेषइत्यादौतवर्गीयनस्यसत्वापत्तेः । नच
नुड्विधानसामर्थ्यम् । अनश्वइत्यादौकृतार्थत्वात् । ननुपरित्यज्य
तस्मादितिपदंनुगचीतिसूत्र्यताम् एवन्तर्हिनलोपःप्रातिपदिकान्त-
स्येतिनलोपापत्तेः । विधानसामर्थ्यान्ननलोपइतिचेत् । एवमपिङमो
ह्रस्वादचिङमुट्स्यादिति । तस्मादितिकर्त्तव्यमेव । टिदनुबन्धश्चे
तियथान्यासमेवास्तु । कैयटस्तुतोरित्युक्तेपिअनेषइत्यादौनुडागम
स्यपदद्वयापेक्षत्वादिति चिन्त्यमेवचिन्त्यमितिपरिचस्करुः । ननुय
द्यपित्वमावेकवचनेइतियुष्मदः सिद्धस्त्वादेशइतित्वाहावित्यत्रत्वग्र
हणमनर्थकं तथापि युष्मानतिक्रान्तोऽतित्वमित्यत्रयुष्मदोनेकार्थ-
त्वाद्विधानार्थमेकत्रोपसर्जने चरितार्थत्वात्केवलेपरत्वात्तवममाभ्यां

बाधइतिनवाच्यम । त्वमावपिप्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतइतिवच्यमा
णत्वात् । तत्रमपर्य्यन्तस्यादेशेशेषेलोपइतिदस्यलोपेऽजन्तादेशपक्षेऽ
तोगुणेहलन्तादेशपक्षेतदभावेप्यदन्तत्वादजाद्यतइति टापमाशंकते
नन्वित्यादिना । अन्तरङ्गत्वादिति । परनिमित्तानपेक्षत्वे नटापोऽ
न्तरङ्गत्वमितिभावः । ङेप्रथमयोरित्यत्रयुष्मानित्यत्रतस्माच्छसोनइ
तिनत्वमितिभाष्येणलिङ्गबोधनात् । साम आकमित्यत्रालिङ्गेयुष्मद
स्मदोइत्यपिभाष्येणलिङ्गाभावस्यबोधनादुक्तदोषमदं मङ्गीकरोतिस
त्यमिति । अलिंगेइति । इयंभाष्योक्तिः । नटाविति । इदंसाम
इत्यत्रस्पष्टंभाष्ये । नन्वलिङ्गेइतिभाष्यस्यपदान्तरसन्निधानंविनालि
ङ्गविशेषोयुष्मदस्मच्छब्दमात्रान्नप्रतीयतेइत्यर्थादस्त्येवलिङ्गत्वमतए
वत्रिलिङ्ग्यामनयोः प्रयोगानविरुध्यन्ते नवाशिशीनुम्लुग्विधिभ्यो
युष्मदस्मदादेशाविभक्त्यादेशाद्विप्रतिषेधेनेति नेतराच्छन्दसीतिसु
त्रस्यवार्त्तिकभाष्यवचनानीत्यतआहयद्वेति । इदंचसाम आकंत्यदादी
नामित्यनयोर्व्यक्तंभाष्ये । यद्यपिशेषइतिविभक्तिविशेषणेत्वविषये आ
त्वयत्वाभ्यांविशेषविहिताभ्यांलोपस्यबाधनाद्व्यर्थमेव तथापितत्सा
र्थक्यायतेनप्रकृतिंविशेष्यसमाधत्ते अधिकरणत्वेत्यादिना । वृक्षस्यशा
खेतियुक्ते वृक्षेशाखेतिवच्छेषस्येतिवाच्येशेषेइत्युच्यते । सप्तम्यंतपक्षेऽव
शिष्टेऽन्त्यस्यदस्यलोपइहतुसर्वस्यतदाह अत्शब्दस्येति । एवमप्यद
न्तत्वमस्त्येवातआहान्तरङ्गेइति । अन्तरपेक्षत्वेनास्यतत्वंलोपस्य
तुबहिर्भूतविभक्तिनिमित्तकत्वेनबहिरङ्गत्वमित्यर्थः । फलितमाह
अदन्तत्वाभावादिति । ननुवार्णादाङ्गम्बलीयइतिपरिभाषयापरू
पात्पूर्वमेवटिलोपस्तत्कथमदन्तत्वाभावइतिचेन्न । तस्याअनित्यत्त्वा
ङ्गीकारात् । अत्र च्छ्वोः शूडितिसूत्रेसतुक्कनिर्देशोज्ञापकः । अन्यथा
ङ्गत्वात्पूर्वंतुकः शादेशेतुकोप्राप्त्यातद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेत्यन्यत्रविस्तरः ।
सर्वमेतददन्तादेशपक्षे हलन्तादेशसर्वलोपपक्षयोस्तुटापो प्राप्तिरेवेति
स्पष्टमाकरे । अन्येतुवृद्धावित्यत्राचघेरित्यदौतोःकृतयोः सन्निपातप
रिभाषयाटाबूनेति यथाकृन्मेजन्तइत्यत्रभाष्येसमाख्यातं तथात्राप्य

स्तुकिमुक्तातिक्लिशकल्पनयेत्याहुः । मपर्यन्तस्यकिमिति । अधिकार
सूत्रंकिमर्थमितिप्रश्नः । अकचसहितस्यतन्मध्यपतितन्यायेनादेशःस्या
दित्युत्तरयति युवकामिति । ननुसमुदायादेशत्वेपियुष्मदस्मद्वि
षयेत्वयकेत्यादिसिद्धये ओकारसकारभकारादौसुपिसर्वनाम्नष्टेः प्राग
कजन्यत्रतुसुबन्तस्यटेः प्रागितिव्यवस्थायावश्यमाणत्वेनान्तरङ्गत्वाद्यु
वामित्यादिसिद्ध्युत्तरमकजितिनोक्तरूपासङ्गतिरित्यस्वरसादाह त्व
येत्यादि अनविशिष्टस्याशेषेयकारान्तादेशेचरूपासिद्धिरितिभावः ।
ननुयोचीतिसूत्रमच्येइतिविन्यस्याचिपरे एकारादेशेऽयादेशेचोक्तरू
पस्यनासङ्गतिरित्यपरितोषादाह युवकाभ्यामित्यादि । उक्तव्यव
स्थयाभकारादौसर्वनाम्नष्टेरकजित्यत्यस्य श्रवणानापत्तेरितिभावः ।
ननुकिमःकादेशविधानंनसर्वत्राकज्विषये निर्दिश्यमानपरिभाषानि
वृत्तेर्ज्ञापकं किन्तुकिंशब्दमात्रविषये ऽतएवज्ञित्यकीत्यत्र क्वचित्कृते
निर्दिश्यमानपरिभाषयाहेर्धित्वंनप्राप्नोतीत्युक्तं हुझल्भ्यइत्यत्रषष्ठे
भाष्ये । एवञ्चोक्तपरिभाषयायूवकाभ्यामित्यादावकच्श्रुतिरव्याहतैव
अधिकारसूत्रस्यत्वाद्योहलन्ताइति पक्षेत्वयेत्यादेरसिद्धिरादेशस्यस
र्वादेशत्वंचनस्यात्तन्निवृत्तिरेव फलमितिचेन्न । अदन्तादेशपक्षेदोषा
भावात् । नन्वेवन्तर्हिमान्तस्येत्येवास्तुमैवम् । यूष्मयतेःक्विपिसुप्या
देशाभावार्थंतत्करणात् । पर्यन्तशब्देनमान्तापेक्षयाशेषस्यलाभात् ।
कटिपर्यन्तंवासइत्युक्तेऽग्रेकिंचिदस्तीति नियमेनप्रतीतेरेवञ्चमान्ता
द्यत्राग्रेकिञ्चिदवशिष्टंतत्रैवादेशाइति क्विपिनादेशइतिसर्वमत्रैवस्पष्टं
भाष्ये । हलन्तादेशटिलोपपक्षयोर्यूयमित्यादौदोषाभावेप्यन्यत्रपक्षे
दोषमुद्भावयति इहेति । अङ्गकार्यइति । एतेनाङ्गवृत्तेपुनर्वृत्ताववि
धिरितिपरिभाषार्थंतउपनिबद्धा ऽङ्गेऽङ्गाधिकारेवृत्तं वर्त्तनंयस्यत
दङ्गवृत्तंशास्त्रंतस्मिन्वृत्तेसति पुनरङ्गस्याङ्गवृत्तशास्त्रस्यप्रवृत्तौप्राप्ता
यामविधिरितितदर्थः इयंचभाष्येस्पष्टा । तद्यथा ज्यादादीयसश्च
त्यत्राऽन्मास्तु बहोर्लोपइत्यतोलोपानुवर्त्तनेनाकृत्सार्वेतिदीर्घेण सि
द्धंज्यायानिति । ज्ञाजनोर्जेत्यत्रह्रस्वोस्तुअतोदीर्घोयञीति दीर्घं

सिद्धं जायतेजानातीति एवंसिद्धे यदाकारंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्योंभ
वत्येषापरिभाषाङ्गवृत्तेति । अनित्याचेयंद्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशात् । त
स्याअङ्गसम्बन्धिकार्यविषयत्वात् प्रकृतेप्रवृत्त्यभावाद्धेत्यस्वरसादाह ।
सकारान्तरमिति । शसोनेत्यनेनसंहितयापाठेइतिशेषः । इदमुपल
क्षणम् । जसःशीत्यत्रजसः सइतिसकारंप्रश्लिष्यसांतस्यजसइतिव्या॰
ख्यानादतोमित्यतोमित्यनुवर्त्यामस्येवेतिव्याख्यानाद्धेतिबोध्यम् । अ
न्येतुशेषविभक्तिभूतामादियुष्मदादिसन्निपातेन जातस्यलोपस्यतद्वि॰
घातकश्यादिनिमित्तत्वंनेतिसन्निपातपरिभाषयैवश्याद्यभावः । सुट॰
स्त्वाकमवयवत्वान्नतेन सन्निपातविघातइतिसकारनिर्देशः सामआ
कमित्यत्र । मूलोक्तंतुनयुक्तम् । अतएवनेतराच्छन्दसीतिसूत्रेनपुंस
कादेशेभ्योयुष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशाविप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकंव्याख्याय
कृतेषुपुनःप्रसङ्गाच्छिशीलुग्विधयः कस्मान्नभवन्ति सकृद्गतिन्यायादि
त्युक्तम् । सर्वमतेपुनःप्रसङ्गस्यैवाभावेनभाष्यासंगतिरित्याहुः । वस्तु
गत्यानहिअम्लोपस्यनिमित्तं किन्तर्हिशेषत्वंतच्चास्त्येवकृतेपिशीभा
वेइतिनोक्तपरिभाषाविषयः । अतएवयूयंब्राह्मणकुलानित्यत्राम् भा
वेकृतेसकृद्गतिन्यायाअयणाज्जश्शसोः शिरितिशिर्नावोनेतिभाष्योक्तं
संगच्छते । त्वन्मतेसन्निपातपरिभाषयैवशीभावाप्रसक्तेर्भाष्यासंगतिः,
तदुक्तभाष्यविरोधस्तुनास्त्येव उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् । त॰
स्मान्मूलोक्तमेवयुक्तमितिवदन्ति । भ्यसोभ्यमित्यत्रभाष्येसंदेहोभव-
तिभ्यम् अभ्यम् वा,यदिभ्यमादेशःशेषेलोपान्त्यलोपइत्येवंप्राप्नोतिअ
थाभ्यमादेशःशेषेलोपष्टिलोपइत्यन्तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति
यथेच्छसितथास्तुइत्युक्तंतदाह आद्यइत्यादि । अङ्गवृत्तइत्यस्यअनित्य
त्वे प्राप्तौवासंनिपातपरिभाषयोक्तरीत्यावारणीयमेत्वम् पक्षद्वयेपीति।
नचान्त्यलोपपक्षेपररूपंबाधित्वासवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्या
दितिवाच्यम् । एत्वनिवृत्त्याचरितार्थत्वात् । नचाङ्गवृत्तेइत्यनयैववारणे
सिद्धेकारोव्यर्थइतिशंक्यम् । तस्याअनित्यत्वज्ञापनार्थत्वात् । तत्रा
न्त्यलोपेद्वयोरकारयोः पररूपेएकादेशउदात्ते नोदात्तइत्यनेनाभ्यमआ

द्याकारउदात्तष्टिलोपेपि अनुदात्तस्यचयत्रेत्यनेनयत्रानुदात्तेवर्णेपरेउ
दात्तोलुप्यते सवर्णउदात्तइत्यर्थकेनोदात्तएवेतिनविशेषः । वस्तुतइ
हाम्यमेवादेशोभाष्याभिप्रेतः । अतएवयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यत्रन
चादेशोहलादिरस्तीतिभाष्योक्तंसंगच्छते । उक्तभाष्यस्यत्वयमर्थःत्वं
यथेच्छसितथास्तुतत्रदोषोद्धारोमयासुकरइत्येकदेशिनंप्रत्युक्तिरिति ।
एवञ्चटिलोपपक्षोपिव्यर्थः शेषग्रहणंतुप्रत्याख्यातमेवभाष्ये । ननुय-
द्यपियःचीत्यत्राङ्ग्रहणाभावे युवाभ्यामित्यादौदोषस्तथापियुष्मद-
स्मदोरनादेशइतिसूत्रेरायोहलीत्यतोहलीत्यनुवर्तनेन परिशेषादत्रा
च्येवप्रवृत्तेरचीत्यस्यवैयर्थ्येपि विशेषविहितत्वादाकमादेशात्पूर्वमना
देशत्वाद्यत्वेन भाव्यंततश्चशेषेलोपाभावे हलन्तत्वात्सुटोऽप्रसक्त्या
सामइतिनिर्देशोव्यर्थइत्यतआह भाविनइति । आकमिशेषेलोपेकृते
प्राप्तस्येत्यर्थः । ससुट्कस्यस्थानित्वेननिर्देशसामर्थ्यान्निवर्ततइति
भावः । नचोपसर्जनेऽतित्वाकमित्यादौकथमादेशइतिवाच्यम् । सा
मइत्यत्रतंत्रेणकेवलस्याम्नोपिनिर्देशात् । एकशेषोवा । इत्थमुपपत्तिः ।
सामपदस्याम्पदेनएकशेषः असारूप्येपिविरूपाणामित्यस्यप्रवृत्तेः ।
एकत्रसुट्साहित्यार्थाधिक्येपि विशेष्यभूतस्याम्नोन्येनाम्नासमानार्थत्वा
त् एवञ्चाकमःस्थानिवद्भावेनाम्त्वात्ससुट्कत्वाच्चसामइतिप्रवर्तते उप
सर्जनेतुप्रथमप्रवृत्त्यैवपर्यवसानम् अत्राकमःस्थानिवद्भावेननुट्तुनाअं
गवृत्तपरिभाषयाह्रस्वनद्यापइत्यत्रह्रस्व न्ताद्विहितस्याम्नोनुडिति व्या
ख्यानेनवेति । अन्येतुसामःप्रसंगेआकम्इतिसूत्रार्थः । तेनाम्सकार
योरत्रविषयेऽत्यन्तमप्रयोगोबोध्यते । यथाऽस्धातुविषयेऽस्तेरप्रयो
गोभुवश्चप्रयोगोऽस्तेर्भूरित्यनेनप्रतिपाद्यते नतुसतोनिवृत्तिः शब्दनि
त्यताहानेः किन्तुप्रसक्तबुद्धेरेवनिवृत्तिः । तत्रसकारबुद्धेःप्रकृतेसां
प्रतिक्याअसम्भवाद्भाविन्याग्रहणम् । सकारोच्चारणसामर्थ्यात्तन्निवृ
त्तिश्चाम्नोऽभावात् । अत्रसामःस्थानित्वोक्त्याकमिस्थानिवद्भावेनसा
मत्वमेवनत्वाम्त्वम् आम्येवसाम्त्वस्याहार्यारोपेणादेशः आदेशस्या
म्त्वाभावाच्चोपसर्ज्जनेननुट् । नचयत्रभावीसुट्तत्रैवआदेशोनतूपस

र्जने। सामोभावित्वस्यसर्वथादुरुपपादत्वादित्याहुः। ननुहस्वादिरेवा
कमस्तुमैवम् अन्त्यलोपपक्षेप्यकारस्येत्वनिवृत्त्याचारितार्थ्येन युष्मा
कमित्यादौपररूपापत्तेः॥ ननुषष्ठ्यादिविशिष्टयोरित्यर्थलाभःकथम्।
नचपदस्येत्यधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैवपदत्वादितिवाच्यम्।उक्तरीत्याव
सनसादौदोषाभावेपि भ्यामादौविभक्त्यविशिष्टस्यापिपदत्वसत्वात्।
एवञ्चोक्तार्थसंपादनायास्तुस्यग्रहणमितिचेन्न। सर्वस्येत्यधिकारसा
मर्थ्यात्सर्वस्यविभक्तिविशिष्टस्यपदस्येत्यर्थसंभवात्। अतएवषष्ठीच
तुर्थीद्वितीयानामितिसूत्रितेपि विशेषणेनतदन्तलाभात्षष्ठ्याद्यन्तयो
र्युष्मदस्मदोरित्यर्थलाभोनतुयुष्मदादिसंबन्धिनीनां षष्ठ्यादीनामित्य
र्थइति किंस्यग्रहणेनेत्यतआह स्यग्रहणादिति। अहान्यर्थेऽत्रतिष्ठ
ति।यथासमयेतिष्ठसुग्रीवेत्यत्रसमयंमाहासीरित्यर्थोगम्यतेधातूनामने
कार्थत्वादत्रतल्लाभइतिभावः। तेनषष्ठ्यादीनविजहतोयुष्मदस्मदो
रेवादेशाइत्याह श्रूयमाणेति। इतियुष्मत्पुत्रइति।पदात्परत्वंसंपा
दयितुमितिशब्दःप्रयुक्तः युवयोर्युष्माकंवापुत्रइत्यर्थः।नतुतवपुत्रः।
इत्येवंसतित्वमादेशप्रसङ्गः। यद्यपिवृत्तौसंख्याविशेषोनावगम्यतेवृ
त्तेःस्वभावादितिस्पष्टम्भाष्ये तथाप्यवच्छेदकत्वेनैवानेकव्यक्त्यवगमो
नद्वित्वादेर्भानंनाप्येकत्वस्येतिवस्तुगतिः। प्रकृतेतुसम्बोध्यत्वरूपाव
च्छेदकेनैवानेकव्यक्त्यवगतिरितिशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगि वचनारोपेपिश्रू
यमाणत्वाभावान्नादेशाः।केचित्तुवृत्तावेकत्वसंख्याप्रतीयते द्वित्वादि
कंयत्रलभ्यमतएवसंयोगस्येतिसूत्रितेपि विशेषणेनान्तलाभेसंयोगाव
न्तेयस्येतिद्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणंतेनप्रत्येकंसंयोगस
ञ्ज्ञापक्षेसुदृषत्करोतीत्यादौनलोपइलितन्नसत् अननुभवात्।किञ्चा
र्द्धंनपुंसकमित्यत्रार्द्धंपिप्पलीनामित्यर्थे समासमाशंक्यैकाधिकरणेनेत्य
स्यानुवृत्त्यासमाहितंद्वितीयेभाष्ये पूर्वमतेतूपसर्ज्जनपदार्थैकत्वस्यै
वभानात्समासप्रसङ्गएवनास्ति समतुपिप्पलीत्वेनानेकव्यक्तिवोधा
दाशंकोचितैवेत्यधिकंनागेशीये। निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे
इत्यर्थकंसमानवाक्यमितिस्वमङ्कंतंविषयीकरोति। एकतिङिति। ति

ङ्पदेनतिङन्तंगृह्यतेबहुव्रीहिरत्रैकतिङन्तघटितमित्यर्थः तेनपचती
त्येतन्मात्रस्यनवाक्यत्वम्।ननुपश्यमृगोधावतीत्यादौवाक्यप्रतिपादक
परभाष्यविरोधः किञ्चास्तुएकतिङ्विशेष्यकंवाक्यमतएवव्रजानिदेव
दत्तेत्यादौसम्बोधनस्यक्रियान्वयनियमेन जानीहीत्यध्याहारेणैकवा
क्यत्वप्रयुक्तनिघातस्वरः एवमपिसमानवाक्येतिङ्द्वयलाभेननिघात
व्यावृत्तयेतिङ्ङतिङइतिसूत्रेऽतिङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वेनतत्प्रत्याख्या
नपरभाष्यविरोधइतिचेन्न।पश्यमृगेत्यादौलौकिकंवाक्यंवार्त्तिकविषये
तुस्वशास्त्रकार्य्योपयोगिनिरुक्तमेकवाक्यमित्यदोषात्। एवमपिव्रजा
निदेवदत्तेत्यादौकथमश्रूयमाणैकतिङन्तघटितमितिचेत्तुल्यार्थेनोपप
त्तेरितिदिक्।लौकिकंत्वमरेणोक्तंसुप्तिङन्तचयोवाक्यंक्रियावाकारका
न्वितेति । अयमर्थः । वाकारश्चेदर्थेकारकान्वितक्रियाचेद्बोध्येतिशे
षस्तेननिरर्थकशब्दसमुदायव्यावृत्तिः। सुप्चतिङन्तंचसुप्तिङन्तेसुब्वि
शिष्टंतिङन्तन्तेषामेकशेषः । तेनकारकान्वितक्रियाबोधकःसुवन्तचय
स्तिङन्तचयस्सुप्तिङन्तचयश्चेतित्रिधा।चैत्रेणशयितव्यम्पचतिभवति
चैत्रःपचतीत्यादिक्रमेणबोध्यः।तुल्यार्थैरित्यादिवत्तृतीयानिर्देशेनैवसि
द्धेयुक्तग्रहणंव्यर्थमतआह युक्तेति । नपुंसकेभावेक्तः । अयंभावः ।
चादिपञ्चकानांक्रमेणसमुच्चयोविकल्पोऽद्भुतः खेदोऽवधारणंचेतिप
ञ्चार्थाः । तेचचादिसमभिहारेविशेष्यशब्देनवाच्याश्चादिभिर्द्योत्यन्ते
चादीनांद्योतकत्वादित्यन्यत्रविस्तरः शब्दशक्तिस्वभावान्नित्यानुभव
सिद्धत्वाच्चनित्यपरतंत्रनियताः स्वार्थंपरविशेषणत्वेनैवबोधयन्तीति
एवञ्चयत्रयुष्मदस्मदर्थंगत समुच्चयादीन्द्योतयन्तिचादयस्तदाचादि
भिःसहार्थद्वारायुष्मदस्मदोः साक्षाद्योगस्तत्रायंनिषेधकइति त्वांमां
चेत्यादावादेशाभावउदाहृतः। परंपरेति । स्वार्थाश्रयान्वय्यन्वयित्वा
दिरूपेइत्यर्थः।हरोहरिश्चमेइति । इहहरिहरगतसमुच्चयंचशब्दोद्यो
तयतिहरिहराभ्यांत्वस्मदःस्वस्वाम्यादिसम्बन्धइतिभवत्येवादेशः। ए
वञ्चयुक्तग्रहणेनज्ञाप्यतेऽन्यत्रपरंपरासम्बन्धेपिनिषेधइत्याशयेनसम
नन्तरंवक्ष्यति परंपरेति। तस्यस्वान्विताऽन्वयित्वादिरूपेइत्यर्थोनतूक्त

स्तस्यद्योतकविषयत्वात्तत्रतस्मिन्धातौकर्मतयान्वितंरूपंतत्रयुष्मच्छा
ब्दार्थान्वयइत्यस्तिपरंपरासम्बन्धः।भाष्येनूक्त पश्यार्थैश्चप्रतिषेधःसमा
नवाक्यइति प्रकृत्यवक्तव्यः इतरथाहियत्रैवपश्यार्थानांयुष्मदस्मदी
साधनंतत्रैवप्रतिषेधोग्रामस्त्वांसंप्रेक्ष्यगतइति इहनस्माद्ग्रामस्तव
स्वंसंप्रेक्ष्यगतइति । समानवाक्यइतिकरणेनसमानवाक्येपश्यार्थैर्यु
क्तयुक्तेचयुष्मदाद्यर्थैरादेशप्रतिषेधइत्यर्थंकैयटोव्याचष्टे एवञ्चभाष्य
कैयटाभ्यांपश्यार्थैरित्यस्ययुक्तग्रहणाभावेसाक्षाद्योगएवप्रवृत्तिः स
मानवाक्यइतीहसम्बन्धाद्युक्तयुक्तेपि प्रवृत्तिरितिलभ्यतेतस्यस्पष्टार्थ
त्वमेवेति।ननुभाव्यमानःसवर्णान्नगृह्णातीतिकथंह्रस्वेनदीर्घसंग्रहोऽ
तआद् उदइतीति।ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्जनस्यहिह्रस्वत्वंषत्सदृशइ
तिभावः । अत्राहुः । उस् ऊस् इतिद्वन्द्वे सुलोपेऽयन्तत्वाद्ध्रस्वस्य
पूर्वनिपातेनपुंसकह्रस्वसवर्णदीर्घयोःप्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दान्तरप्राप्त्या
ऽनित्यत्वेननित्यत्वादपरनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चह्रस्वत्वेततः सवर्ण
दीर्घेउइतिरूपासिद्धेर्मूलोक्तंनयुक्तम्तस्माद्विवत्त्रतउदितिचतपर
करणेनज्ञाप्यमानोप्युकारःसवर्णान्गृह्णातीतिपरिभाषायाज्ञापनेनात्र
सिद्धिरितिवस्तुगत्याशब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्योन्तरङ्गंबलीयइ
तिपरिभाषयोः सौत्ररूपसामर्थ्येनानित्यत्वात्पूर्वंदीर्घएवततोह्रस्वः
किञ्चसमुदायस्यैवनपुंसकवृत्तित्वेन समुदायाश्रयणरूपबहिरङ्गत्वस्य
ह्रस्वविधेरप्यावश्यकत्वम् । अपिच आकृतेरेकतयाशब्दान्तरेयस्य
प्राप्त्यभावः । ऊकालइत्यत्रस्पष्टार्थमेवसमाहारोननिर्दिष्टःइति नमू
लासङ्गतिः अस्तुचोक्तरीत्यापूर्वंह्रस्वस्ततोदीर्घएवमपि पुनर्ह्रस्वप्रवृ
त्तेः।नचलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायविरोधःकार्यभेदेनलक्ष्यभेदस्यबहुत्राभ्यु
पगमात् । किञ्चतत्रैव लक्ष्येलक्षणन्यायःप्रवर्त्ततेयत्ररूपासङ्गतिर्नावि
ष्यतीतिइहतुपुनर्लक्षणप्रवृत्त्यैवरूपसिद्धिरितिवदन्ति । नन्वदस्यती
त्यत्रासेरितीकारस्योच्चारणार्थतयाऽसान्तस्यादस इत्यर्थेदोषाभावेप्य
दोऽत्रादइत्यादावुत्वाद्यापत्तिरितिचेन्नैवम् । सग्रहणस्वरूपस्य निको
ऽकाररेफयोरप्युपलक्षणत्वादित्याकरेस्फुटम् तथाचादसोवयवदका

राभ्यांपरयोरकाररेफयोरुत्वमत्वेचासुसुयङित्यादिसिद्धम्। ननुसूत्रे
ऽदसइतिविनिगमनाविरहात्स्थानषष्ठीतन्निबन्धनालोऽन्त्यपरिभाषो
पस्थितिश्च तथाचादसोयोऽन्त्यइकारःसदात्परोन भवति रेफव्यवधा
नाद्यश्चदात्परोरेफःसोऽदसोऽन्त्योनेति कथमत्रशास्त्रप्राप्तिरित्याशंक्यभा
ष्योक्तपरिभाषासमर्थतोविन्यस्यति अन्त्यबाधइति। अन्त्यस्यबाधे
कार्यप्राप्तावन्त्येनसमानोदेशोयस्यतस्यभवतीतितदर्थः अन्त्यसदेशत्वं
चान्त्याव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वं तादृशंचरेफस्यैवेतितस्योत्वम्। ष्यङः
संप्रसारणमित्यत्रषष्ठेभाष्ये ऽनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येतिपठितमन्त्य
देशान्त्यदेशयोरेकप्रयोगेयुगपत्प्राप्तावन्त्यसदेशस्यैवेतितदर्थो ऽनन्त्य
विकारइतिलिङ्गमित्यधिकंनागेशीये। व्याख्यानान्तरमाहअःसेरिति।
एवंविग्रहेएकदेशिसमासः। फलितमाहत्यदाद्यत्वेति। त्यदादीनामइ
त्यत्रकृताकारान्तस्यादसइतिपठनार्थः। इहतुटेरत्वादेशइतिभावः।
इदमुपलक्षणमासर्वनाम्नइत्यस्यात्वस्यापितेनामूदृगित्यादिसिद्धम्।
उक्तपक्षत्रयेवार्त्तिकंप्रमाणयतिउक्तंचेति। लत्ववदिति। चलीक्लृप्यत
इत्यत्ररीगृकारयोःकृपोरोलइति यथालत्वंतथेहापीतिप्रथमेदृष्टान्तः
सूत्रेअप्रत्ययेइतिपाठेऽविद्यमानःप्रत्ययोऽप्रत्ययःक्विबादिःवप्रत्ययेइ
तिपाठेपिअकारस्याविवक्षितत्वात्सएवार्थः। सचकिमर्थइतिपृच्छतिव
प्रत्ययेकिमिति। तदभावेमास्तुइत्युत्तरयतिविष्वगञ्चनमिति। अत्रल्युट
अनादेशः। ननुतदभावेप्यलुगुत्तरपदेइत्यधिकारादेतत्सूत्रस्याञ्चुरूपे
उत्तरपदेइत्यर्थस्यावश्यंभावाद्विष्वगंचनमितिल्युडन्तस्यव्यावृत्तिसिद्धौ
व्यर्थंतद्ग्रहणमतआहअप्रत्ययेइति। अञ्चताविति। समञ्जिहारात्सजा
तीयज्ञापनंतत्फलंचाहान्यत्रेत्यादि। अतःकृकमीत्यादौसधातुरादि
र्यस्येतितदादिस्तेनाणाद्यन्तेपिभवतीत्याहतेनेति। अन्यथातत्रनित्यंस
मासइत्यस्मादनुवृत्तममासेनोत्तरपदाक्षेपेपि कृधातुरूपेउत्तरपदेइत्य
र्थोपत्तावयस्कादित्यत्रैवस्यादितिभावः। पूर्वस्मात्परंबलवत्विप्रति
षेधशास्त्रात्तस्मान्नित्यंकृताकृतप्रसंगित्वमात्रम्ताभ्याम न्तरंगमसिद्ध
त्वात्तेभ्यश्चापवादोवचनप्रामाण्यादितिपरनित्येतिपरिभाषायांबीजं

तद्ध्वनयन्नाहपरमिति।नचदीर्घस्याचरितार्थत्वात्कथंविप्रतिषेधत्वं
वचनसामर्थ्यात्पूर्वमुपधापदासंबन्धेन चरितार्थ्यात्तस्येत्यभिमानः।अ
यमभ्युच्चयइत्याहनित्यमिति । सामर्थ्यादिति । वाक्यार्थबोधकाले
विरोधाभावेनोपधासंबन्धे कृतेसामर्थ्यात्पूर्वंदीर्घप्रवृत्तिरेवकल्प्यत
इतिभावः। ननुएकानुबन्धकग्रहणेनद्व्यनुबन्धकग्रहणमितिचतुर्थेभाष्ये
स्पष्टयापरिभाषयामतुपोऽग्रहणेन धीमानित्यादौकथंदीर्घः नचसूत्र
सामर्थ्यादितिवाच्यम्अनुनासिकोकारविशिष्टेभवतुशब्देचरितार्थत्वा
दितिचेन्न। पकारस्यसमुदायानुबन्धत्वेऽप्युमात्रस्यअनुबन्धत्वाभावा
दित्यन्यत्रविस्तरः।अत्वसंतस्येत्यत्रचशब्दस्तुशब्दार्थे अतुइतिलुप्तषष्ठी
कंपृथक्पदं तथाचाधातोरित्यसन्तस्यैवविशेषणंनत्वत्वन्तस्यतुशब्दा
दित्याशयेनाह धातोरपीतिएवमपिधातोरौपदेशिकस्यात्वंनत्वभावा
द्यर्थीयतइत्यतोनामधातुंसाधयतिगोमन्तमिति । क्वचिच्चौलुप्तमिति
निषेधाद्वलोपोनस्यानिवत् आचारक्विप्नवीनानुरोधेनात्रोक्तः ह्रस्व
नद्यापइत्यत्रहलन्तेभ्यस्तदज्ञावइतिस्पष्टंभाष्ये। ननूगित्वादेवसिद्धेऽ
ज्ग्रहणंव्यर्थमतआह । नियमार्थमिति।तच्छरीरमाह।धातोश्चेदिति।
नचाञ्जेश्चनलोपिनस्त्वतेनपूजार्थस्यनेतिनियमसंपादनेन तद्ग्रहणं
चरितार्थंकथमुक्तार्थंज्ञापयतीति,किञ्चनुम्मात्रविषयकोनियमोऽस्तुइति
वाच्यम् । अचामितिनलोपस्याविवक्षितत्वात् । नियमफलमाह ते
नेति अत्रनुम्क्विबन्तस्यधातुत्वात् उखास्रत् ब्राह्मणीत्यत्रनुम् उगि
तश्चेतिङीप्चनेत्यर्थः । ननुगोमानित्यस्यधातुत्वात्कथंनुंस्यात्अत
आह अधातोरितीति नचौपदेशिकधातुविषयकएवनियमउक्तोभव
तुकिमनेनेतिवाच्यम्।उगिचामित्यत्रसप्तमेगोमत्यतेरप्रत्ययेगोमान् नि
तिभाष्येणोक्तरूपस्यैवसान्यापेक्षत्वादितिदिक्।अधात्विति । पूर्वंभू
तोभूतपूर्वःनधातुर्भूतपूर्वोऽधातुभूतपूर्वस्तस्येत्यर्थः । तेनसांप्रतिका
भावेभूतपूर्वंगतिरितिपरिभाषासिद्धाकुत्वस्यासिद्धत्वाद्वृश्चेतिषङ्इति।
अयंभावःव्रश्चेतिनिशादौचरितार्थंक्विन्प्रत्ययस्येत्यपिकुत्वविगाद्यंशेच
रितार्थंतादृशइतिस्थितेपरत्वात्क्विन्प्रत्ययेतिकुत्वशास्त्रप्राप्तेपूर्वत्रासिद्ध

मितिषत्वविधिंप्रतिकुत्वविधेरसिद्धत्वात् निष्प्रतिपक्षत्वेनषत्वमेवे
ति ।ननुक्विबन्तेकथंक्विन्प्रत्ययस्येत्यस्यप्राप्तिः।इत्यम्।प्रत्ययग्रहणेनबहु
व्रीह्यर्थाश्रयणात्। तदुक्तंक्विन्प्रत्ययस्येत्यत्राष्टमेभाष्ये । क्विन्कुरिति
सिद्धेयत् प्रत्ययग्रहणंकृतंतेनयेभ्यः प्रत्ययोविधीयतेतेषामन्यप्रत्यया
न्तानामपिकुत्वंयथास्यादिति ॥ अत्रकैयटः खुश्चेतिषत्वेप्राप्तेकुत्वंश
स्यखः वावसानइतिचर्त्वेनकः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वं षत्वेकुत्वस्यना
स्तिप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्षत्वापवादत्वात्कुत्वस्येत्याचष्टेतदाह षत्वे
त्यादि। तस्यायमभिप्रायः क्विन्कुर्यतइतिन्यासेनदृष्टइत्याध्याहारेणच
बहुव्रीह्यर्थलाभेसिद्धे प्रत्ययग्रहणमन्यपदार्थैवीप्सागर्भं बहुव्रीह्यर्थ
लाभार्थंतेनविशिष्यतादृक्छब्दादिविषयकलक्षणोपक्षयेनतादृक्छब्द
विषयेषत्वस्यापवादकंकुत्वंनिरवकाशत्वादिति अयमेवाशयोहरदत्त
मिश्रादीनामपिबोध्यः इदञ्चमतभाष्यविरुद्धंप्रत्ययग्रहणस्यबहुव्री
ह्यर्थमात्रफलकतायाएवतत्रोक्तत्वात् तस्मादृत्विगाद्यंशेचरितार्थस्य
कुत्वविधेर्नापवादत्वमितिस्थितम्इण्कोइत्यधिकारस्यपंचम्यर्थषष्ठी
त्वादनामन्तर्येषत्वाप्राप्तौनुम्विसर्जनीयेतिव्यवायेपिषत्वार्थंतत्रयथा
वृषलैर्नप्रवेष्टव्यमितिवृषलप्रवेशनिषेधपरेणवाक्येनप्रत्येकं समुदायस्य
चप्रवेशाभावोबोध्यतेतथानुमादीनांषत्वप्रतिबन्धहेतुत्व प्रतिपादना
योपादानात्प्रत्येकंसमुदायेनचव्यवायेषत्वप्राप्त्यानिंस्वेत्याद्यर्थंनिंसेः
प्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्त्तिकंतत्प्रत्याख्यायभाष्यकृतोक्तं योगविभागा
त्सिद्धंतद्यथा नुम्व्यवायेविसर्जनीय व्यवायेशर्व्यवायेइति सतर्हियो
गविभागः कर्त्तव्योनकर्त्तव्यः प्रत्येकंव्यवायशब्दः परिसमाप्यतइति
तदेवाहप्रत्येकमिति।निंस्वेति।णिसिचुंबनेइदितोनुम्तस्यानुस्वारः।
नन्वाद्यसकारस्यप्रत्येकं व्यवायादस्तुषत्वमिति चेन्नआदेशप्रत्ययत्वा
भावात्।नचास्मात्परत्रादेशप्रत्यययोरित्यस्यस्थितेःकथमत्रतदनुवृत्ति
रितिवाच्यम्अपदान्तस्यमूर्द्धन्यइण्कोरितिवदस्याप्यधिकारसूत्रत्वेन
स्वातंत्र्येणविधायकत्वाभावात्नन्वयोगवाहानांशर्षूपदेशइति हयव
रट्सूत्रभाष्योक्तेःशरन्तरगतत्वेनयथा विसर्जनीयग्रहणंव्यर्थंतथानुम्

ग्रहणमास्त्वित्यतआहउपलक्षणार्थमिति।व्याख्यानादिति । भाष्यक्र
तादित्यर्थः।तत्रैवोक्तंभाष्येनुम् ग्रहणंनुमोयोनुस्वारस्तत्रयथास्यादिह
माभूत्पुंस्वितितदेतदाह अतएवेति ।ननुपिपठीष्षुइत्यादौसनःसस्य
रुत्वविसर्गयोःकृतयोर्वाशरीति वैकल्पिकशकारेशरा व्यवायेसुपःस
स्यषत्वेऽपदान्तस्येत्यनेनादेश प्रत्यययोरित्यस्यवाधन।द्विसर्गस्यानिक
स्यसस्यष्टुत्वेनैवसिद्धेसग्रहणमेवास्तुकिंशर्ग्रहणेनेतिचेत् भवेदेवंयदिभा
ष्यकृत् शर्ग्रहणमाश्रित्यविसर्जनीय ग्रहणंनप्रत्याचक्षीतनचानुमानु
स्यानिकानुस्वारमुपलक्षयेन। ननुयच्चिन्नमितिप्रातिपदिकस्यभसंज्ञा
विधानाद्वातोस्तदभावेनटेरिति कथंप्रवर्त्ततेइत्यतआह सामर्थ्यादि
ति। सतिगमकेटेरिति भंविनापिप्रवर्त्ततइति भावः।ननुअपवादत्वा
टस्कोरिति प्रवृत्तेरूपासिद्धिरतआह षत्वस्येति । आदेशप्रत्ययोरि
तिकृतस्येत्यर्थः।वृश्चतिषइति।सपादसप्ताध्यायीस्थकार्य्यं प्रवृत्तियो
ग्यतायांत्रिपादिस्थस्याप्रवृत्तेर्हलङ्यादिलोपोत्तरंविविशसइत्यवस्था
यांषत्वासिद्ध्यासंयोगान्तलोपेषोत्रवतीतिघटनार्थः॥ तक्षणोतेःक्विपिप
दान्तसंयोगादिलोपस्यसंयोगान्तलोपापवादत्वात्कलोपेतडितिसि
द्धंयन्तेतुनेत्याहतक्षीति।णिलोपस्यणेरनिटीतिकृतस्यस्थानिवद्भावा
त्अचः परस्मिन्नितिजातात्।नचक्लौलुप्तमितिनिषेधः तस्यासार्वत्रिक
त्वात्अपवादस्याप्रवृत्ताउत्सर्गविधिप्रवृत्तेराहतस्मादिति। नचवहिर्भू
तक्विपपेक्षत्वेनणिलोपस्य वहिरंगत्वात्संयोगान्तलोपेकर्त्तव्येऽसिद्ध
त्वशंक्यम् परिभाषायाअनित्यत्वात्पदसंज्ञासापेक्षत्वेनसंयोगान्तलोप
स्यैववहिरङ्गत्वादित्यप्यन्ये।ननुसंयोगान्तलोपंवाधित्वास्कोरिति स्या
दतआह कुत्वस्येति चोःकुरितिविहितस्येत्यर्थः।पिपस्इत्यवस्थायांकु
त्वासिद्ध्याककाराभावेनस्कोरित्यस्याप्राप्तेःसंयोगान्तलोपइत्याशयःषद्
लृइत्यस्माद्भाषायांसदवस् श्रुवइतिलिटःक्वसुःद्वित्वंहलादिशेषःअतए
कहल्मध्येत्वाभ्यासलोपौवस्वेकाजाद्घसामिती टशसादौवसोरितिसं
प्रसारणमित्यनयोर्मध्येतावत्प्रत्याहअन्तरङ्गमिति । अन्तरपेक्षत्वेनेति
भावः। अकृतेति।नचसंप्रसारणंतदाश्रयंकार्य्यंचवलवदितिपरिभाषया

संप्रसारणे कृते इटोप्राप्तिरेवेति लिट्यभ्यासस्येत्यत्र भाष्ये उक्तपरिभाषाय।
खण्डनात् तच्च तिङन्ते वक्ष्यते। अन्यं तु पदावधिकमन्वाख्यानइति पक्षेल
क्ष्यानुरोधादाश्रीयमाणं सिद्धम् सेदूवस् असि इति स्थिते इट् संप्रसार
णायाः प्राप्तौ प्रतिपद् विधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणेन
तो वलादित्वाभावान्नेटः प्राप्तिरित्यकृतेति परिभाषा व्यर्थैति। नचविदेः
शतुर्वसोरेकानुबंधकत्वादेकानुबन्धकेति परिभाषया लिङादेशस्याक्वसोः
संप्रसारणं न स्यादिति वाच्यम्। वसुरादेशेन तस्यापिद्यनुबंधकत्वादिति
द्विसकारको निर्देश इत्यादिना तत्रैव सूत्रे षष्ठे स्पष्टं भाष्ये। ननु षत्वतुकोरि
ति सूत्रेण संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वस्य षत्वे कर्त्तव्ये सिद्धत्वमिति चे
न्न। पदन्त पदाद्यारेकादेशस्यैवतेनासिद्धत्वबोधनादिति स्पष्टं तृती
ये इंचखनइत्रान्यत्र च भाष्ये। ननु प्रातिपदिकाधिकाराद्वह्निर्भूतात्वेन। वि
शेषाद्वधातोरप्युपधाया दीर्घः स्याद् तआह सान्तमहत इति साहचर्या
दिति। महतः प्रातिपदिकत्वाव्यभिचारादिति भावः। ननु महान्तमिच्छ
तीत्यर्थे क्यचततः क्विपि महतो पि धातुत्वमस्तीति चेन्न। औपदेशिकधा
तुत्वस्याभावात्तत्साहचर्येणौपदेशिकधातुभिन्नासन्त संयोगस्य ग्रहण
मित्यभिप्रायात्। नचसुहिन्नित्यत्र सर्वनामेति दीर्घोस्तु संयोगान्तलोप
स्यासिद्धत्वात्। प्रत्ययस्योगित्वेन सिद्धे उकारस्य वैयर्थ्यं माशंक्या हउच्चार
णार्थं इति। प्रत्ययस्योगित्वं सफलयति बहुपुंसीति त्वं नचात्राप्यन्तर्वर्त्ति
नो विभक्तिमाश्रित्य तस्यां परतो सुङेवास्तु इति वाच्यम् अनुवृत्त सर्वनाम
स्थाने इत्यत्र विवक्षितसप्तमी स्वीकारात् अत एव परमपुमानित्यत्रासुङि
समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङएवाकारस भवति परसप्तम्यां नैतत् सिध्येत्
सर्वनामस्थाने प्रागेव पुम्शब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्त्रं सनधर्मिणो हलः
स्थाने तद्धर्मणोनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसंगात्। उक्तं च सप्तमे प्रकृत सूत्रे भाष्ये।
असुङ्युपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति। ननु बहुपुंस्
इत्यवस्थायां सर्वनामस्थानविवक्षोत्तरं ङीवस्तु नैतत्। प्रातिपदिकत्व
प्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारस्योक्तत्वात्। नच ङीबन्तस्याप्यसु
ङ्स्याल्लिंगविशिष्ट परिभाषयेति वाच्यम्। विभक्तौ लिंगेति निषेधात्। अ

त्रवदन्ति विवक्षितसप्तम्यामपिविभक्तिवृद्धिनिमित्तकत्वेनासुङोबहिर
ङ्गत्वात्ततःपूर्वंपरमपुमानित्यत्रसमासान्तादाप्रवृत्तेर्दोषएव। किंचप
रसप्तमीपक्षेऽपिसूपपादः अकृतव्यूहपरिभाषयाबहिरङ्गपरिभाषापवा
दकत्वादितितन्न। बहिरङ्गपरिभाषायांवृद्धिकृतबहिरङ्गत्वाश्रयणेबहू
पक्षत्वापत्तेः। अकृतेत्यस्याश्रसत्त्वाच्च। बहुपुंसीत्यत्रासुङ्प्रवृत्तेश्चेतिदि
क्। पूजइति। पातेरितिपाठान्तरम्। स्त्रियामित्यत्रचतुर्थसूत्रेःसस्यपाक्ष
स्वोस्सुत्प्रत्ययइतिभाष्यकैयटयोरुक्तमुभयथापिनदोषइत्याह। प्रत्य
यस्येति। ननूच्चारणार्थानामपीत्संज्ञायाआवश्यकत्वाद्वियमुक्तिर्निष्फ
लेतिचेन्न। उच्चारणार्थतदतिरिक्तार्थयोरित्सञ्ज्ञयाऽपगमाविशे
षेऽप्येकस्यकार्याप्रवर्त्तकत्वेनचविशेष्यस्यावश्यंवक्तव्यत्वादिति। स्या
देतत् अत्वसन्तस्येत्यत्रधातुभिन्नासन्तस्येत्यर्थात्सुवः पिण्डग्रइत्यादौ
समुदायस्यधातुभिन्नत्वाद्दीर्घोऽतआह। अधातोरिति धात्ववयव
भिन्नासन्तेतिविवक्षितार्थकस्येत्यर्थः। ननुवार्त्तिकद्वयप्रतिपाद्यकार्य
द्वयस्यपर्यायतापत्तिरतआह। प्रतिषेधेति सुधीवेत्यत्रङीन्नादेशवत्
सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापायेउभयोरप्यपायइतिन्यायादितिभावः।
अयञ्चबिल्वकादिभ्यश्छस्यलुगित्यत्रछग्रहणेनज्ञाप्यते तद्यथा बिल्व
कादेरुत्तरप्रत्ययस्यभनिमित्ते तद्धिते विधीयमानोलुक्प्रत्ययान्तराभा
वाच्छस्यैवसिद्धइतिछमात्रस्यलुग्यथास्यान्नतुछसन्नियोगशिष्टकुकोनिवृ
त्तिरित्यर्थञ्छग्रहणमिति, इदञ्चनङ्क्षासेडित्यत्रप्रथमेस्पष्टं कैयटेबिल्व
कादिभ्यइत्यत्राषष्ठेभाष्ये। तदभावे,औत्वप्रतिषेधाभावे,साधुत्वंचेत्य
स्यतदोःसः सावितिविहितसकारात्परस्यौत्वमित्यर्थः। असुकइ
ति;असुकइत्यादित्वव्युत्पन्नोऽदःशब्दपर्यायः। ननुसोडौइत्येवास्तु
मैवम्। असावित्यत्रटिलोपेकृतेनित्यत्वात्सत्वस्याधित्वांत्यदाद्यत्वेऽसा
वित्यसिद्धेः नचटिलोपात्परत्वेननित्यत्वेनचत्यदाद्यत्वस्यैव प्रवृत्तिः
टिलोपस्यप्रतिपदविधित्वेनपूर्वकालप्राप्तिकत्वरूपान्तरंगत्वेन बली
यस्त्वात्। तवमतेपूर्वत्रैवसिद्धेडित्त्ववैयर्थ्यात्सामर्थ्येनाङ्गस्यवैक
ल्येऽपि प्रवृत्तिदर्शनेनास्यबलत्वाच्चेति लुटः प्रथमस्येत्यत्रश्वमितंत्रा

ष्येस्पष्टमुद्योते । एतेनपरत्वान्नित्यत्वाच्चटिलोपात्प्राक्त्यदाद्यत्वस्य
प्रवृत्तेः सोडौवित्येवयुक्तमितिमन्दोक्तमपास्तम् । अनित्यत्वादकृतव्यू
हपरिभाषयासत्वानापत्तेश्च । ननुसुलोपइतिनकार्यंसोरेवौकारोस्तु
त्यदाद्यत्वेनरूपसिद्धिरितिचेन्न । असकौस्त्रीत्यत्रप्रत्ययस्थादितित्व
प्रसङ्गात् । नचप्रत्ययस्थादित्यत्रआआपीतिप्रश्लिष्टनिर्देशादाकाररूप
स्यैवापोग्रहणेनात्रवृद्धौकृतायामौकाररूपत्वान्नेत्वमितिवाच्यम् । का
रिकेइत्यादि द्विवचनादावप्येकाररूपत्वादित्वानापत्तेरितिस्पष्टंज्ञाप्ये
नचात्रेत्वमन्तरङ्गत्वात्सुबुत्पत्तेः प्रागेवप्रतिपद्येतअसकावित्यत्रतुप्राक्
सुबुत्पत्तेष्टानास्तिविभक्तिनिमित्तकत्यदाद्यत्वाप्रवृत्तेरनदन्तत्वादिति
वाच्यम्अत्रापिकृतेटाप्येकादेशात्पूर्वंवार्णादङ्गंवलीय इतीत्वप्रसङ्गा
त् । ननुप्रश्लेषनिर्देशवैयर्थ्यम् एवंतर्हितत्सामर्थ्येनवार्णंपरिभाषांवा
धित्वाएकादेशएवकारिकेत्यत्राप्यन्तरङ्गादप्यात्वात् पूर्वंविभक्तिनि
मित्तकार्यप्रसङ्गइतिबोध्यते,वस्तुतः प्रश्लिष्टनिर्देशोव्यर्थःप्रासजीविक
इत्यत्रदोषाच्चेतिदिक् । त्यदादीनामित्यादिसपादसप्ताध्यायींप्रत्य
दसोसेरितित्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वादकृतेतुत्यदादीनाम इतिविभ
क्तिकार्येसांतत्वादुत्वमत्वयोरप्रवृत्तिश्चेत्याशयेनाह । विभक्तिकार्यं
प्रागिति । पूर्वत्रासिद्धंनिष्पन्नंप्रवृत्तंतद्भिन्नमप्रसिद्धमप्रवृत्तमेवंचा
दसोसेरितिशास्त्रस्यैवा प्रवृत्तत्वात्प्रथममेवविभक्तिकार्यं यदितुकार्यं
सिद्धत्वमिष्येततर्हि अमूइत्यादिनसिद्ध्येत् त्यदाद्यत्वेकृतेपररूपा
त्प्रागेवोत्वमत्वयोर्जातयोःपश्चात्कार्ययोरसिद्धतयाऽतोगुणइतिपर
रूपेऽमावित्याद्यनिष्टापत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः॥ इतिहलन्ताःपुंलिङ्गाः॥
*स्त्रीलिङ्गाश्च ॥ विमलाद्यौर्यत्रेतिविग्रहेसमासे ततोद्वित्वादिवचने
प्रत्ययलक्षणेदिवउदित्यस्यप्रवृत्तिंसाधयतिअन्तरिति । पूर्वपदस्येवेति
यथाराजपुरुषइत्यादौप्रत्ययलक्षणेविभक्त्यापदत्वं तत्प्रयुक्तंनलोपा
दिसिध्यतितथोत्तरस्यदिवइत्यस्यापिपदत्वंतत्प्रयुक्तमुत्वादिप्राप्नोती
तिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भावः । उत्तरपदत्वेइति । उत्तरशब्देनोत्तर
पदम् उत्तरपदशब्दश्चसमासस्यचरमावयवेरूढः उत्तरस्योत्तरपदस्य

भावस्तथ्वंतस्मिन्तथाचोत्तरपदस्यपदत्वेपदप्रयुक्तकार्यैकर्तव्येलुमता लुप्तेप्रत्ययलक्षणंनभवतीतिप्रथमकोट्यर्थः । किमविशेषणेनेत्याहच्च पदादिविधाविति । पदादिविधौत्वयंनिषेधोनेत्यर्थः । एवञ्चप्रथम कोट्याविमलदिवीत्यादावुत्वंपरमवाचाविरयादौकुत्वंसुधियाविरया दौशाकलह्रस्वत्वञ्चनेत्यादिसिद्धम् । द्वितीयकोटेः फलंपृच्छतिकि मिति । दधिसेचाविति सोपपदाद्विचोऽनभिधानमितिकैयटोक्तेनिरु पपदाद्विच्सिञ्चतहतिसेचौदधः सेचाविति षष्ठीसमासः इणादेशप्रत्यय योरितिप्राप्तंषत्वंप्रत्ययलक्षणेनविभक्त्यापदत्वमाश्रित्यमादित्यस्यपदा देशस्यषोनेत्यर्थकेनसात्पदाद्योरितिसूत्रेणपदादित्वेषत्वंनिषेधःसि ध्यति पदादिविधिश्चप्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव तेनपरमवु धाविरयादौभष्भावोन अयञ्चनिषेधउत्तरपदस्यकार्यित्वएवेति उक्ति चपदेऽत्यत्रोक्तम् ननुसमासस्यचरमावयवत्त्यत्युक्तेःपूर्वदधिडप्रियइत्या दाववान्तरतत्पुरुषेपदत्वं तत्प्रयुक्तनलोपोनस्यादितिचेन्न उत्तरप दशब्देनमध्यमपदत्वानाक्रान्तोत्तरपदस्यग्रहणात् । ननुबहुच्पूर्वकेव हुसेचावित्यत्रषत्वंस्यादेवबहुचोऽपदत्वेनषत्वप्रतिषेधाप्राप्तेरितिचेन्मै वम् बहुच्पूर्वस्यनेतिवचनान्तरादित्यन्यत्रविस्तरः । वस्तुगत्यायचिभ मित्यस्ययोगविभागेनयजादौसुपिपूर्वंपदंनेत्यर्थोभाष्येस्थितःसचोक्तः प्राक् एवञ्चपरमवाचावित्यत्रप्रत्ययलक्षणेनापिपदत्वंनसम्भवतिअत एवपरमदधिडनागच्छेत्यत्रोत्तरपदत्वाप्रयोङमुट्सिध्यतिदधिसेचावि त्यत्रतुअवश्यमाश्रयणीयेनपदादादिः पदादिरितिपञ्चमीसमासेनैव निर्वाहः । एवञ्चोत्तरपदत्वेनेतिनिषेधोव्यर्थएवेति । नन्वहः अहो भ्यामित्यादौरो सुप्यहनित्यन योरचारिताथ्यैनापवादरूपत्वान्नलो पसूत्रस्य वाधएवेत्याशंक्यनलोपसूत्रस्यासिद्धत्वेनतयोश्चारिताथ्यैद सम्भवेसतिअपवादत्त्वंस्यादित्याशयेनाहासिद्धत्वान्नलोपेप्राप्तइति। ननुनलोपेऽकारस्यरोरेवाविशेषाभावेनान्यतरेणैव सिद्धावुभयविधा नसामर्थ्याद्देवलोपोनभविष्यतिचेन्न । नङिसंबुद्ध्योरितिसंबुद्धौप्रतिषे धेनाहर्गच्छेत्यादावुत्वाभावेन दीर्घोहोनिदाघेत्यादावुत्वसंपादनेन

चकृतार्थत्वात् । नचनकारोच्चारणसामर्थ्यं न्नलब्धनकारान्तानुकरणेन
नान्तस्याहन् शब्दस्येतिव्याख्यानान्नलोपोनेतिवाच्यम् । दीर्घाहोनिदा
घेत्यादौसंबुद्धौप्रवृत्त्यभ्यानादौव्यावृत्त्याचनकारस्यचरितार्थत्वान्नलो
पबाधेमानाभावात् । आवर्त्यैति । आवृत्तौमानंचरूपरात्रीतिवार्त्ति
कम् । अन्यथानलोपेऽकारस्यरेफादेशेनैवसिद्धे तद्वैयर्थ्यमेवस्यात् । आवृ
त्तस्यायमर्थः पदान्तेअहन्निति निपात्यतेइति तेननलोपोन । अत्राहुः
सत्यपिसम्भवेनबाधनमिति तुवार्तिकमतम् सिद्धौत्यादित्यत्रभाष्येस
त्यपिसंभवेबाधनंभवतीत्युक्तेरयमेवभाष्यसिद्धान्तः अन्यथा सर्वेभ्योद
धिदीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेत्यत्रतक्रदानेनदधिदानस्यबाधोनस्यात् ।
तद्दानोत्तरंतत्पूर्ववातद्दानस्यचरितार्थत्वसंभवादित्यन्यत्रविस्तरः । ए
वञ्चात्रापिसत्वरत्वेनलोपापवादभूतएवेति नलोपाप्राप्त्योक्तकुत्सिक
ल्पनंविफलमेवेति।तदन्तस्यापीति।पदाधिकारात्पदंप्रत्ययस्यविशेषणत्वे
नयेनविधिरित्यनेनतल्लाभादितिभावः । ननुग्रहणवताप्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्तीतिपरिभाषांपूर्वादिनिरिति सूत्रेतदन्तविधिनैवसि
द्धे सपूर्वाच्चेतिसूत्रंव्यर्थंसज्ज्ञापयतीतिस्पष्टमाकरे । तथाचकथमत्रतद
न्तविधिरितिचेन्न।एषाप्रत्ययविधिविषयेत्यसमासेनिष्कादिभ्य इत्यत्रपं
चमेभाष्यकैयटयोरुक्तत्वात्। ननुतदन्तेपिदीर्घाहौइत्यादावन्तर्वर्त्ति
विभक्त्यापदत्वात्लुग्विधिःस्यादितिचेन्न । उत्तरपदत्वेचेतिनिषेधात् ।
तस्यासिद्धत्वादिति।रुत्वात्पूर्वंतुनदीर्घप्राप्तिः अकृतव्यूहाइतिपरिभा
षया॥तस्याअसत्त्वेतुहल्ङ्यादिलोपात्पूर्वमेवपरत्वाद्दीर्घइतिज्ञेयम् ।
संबुद्धौत्विति।सम्बुद्धिलोपेऽसम्बुद्धावित्युक्तेदीर्घाभावेरुत्वेहशि
चेत्युत्वेअहुणः । वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगेणानव्ययपूर्वपदेकुत्वाभावोबो
ध्यतइत्यभिप्रेत्याह असृजइति । विश्वसृडितिचक्विन्प्रत्ययस्येत्यस्यासि
द्धत्वाद्व्रश्चेतिषत्वेकुत्वंषत्वंतुस्पष्टमित्यादौसावकाशमित्याशयः।नन्व
सृगितिशोधितार्थकइति सृजधातोरूपत्वेऽर्थासंगतिः । किञ्चषत्वस्यैव
प्रवृत्तिरनवकाशत्वादतआहयद्वेति।कुत्वापवादइति सृजियज्योःपूर्वो
त्तरस्याहचर्य्येणपदान्तेविशिष्यषत्वबोधनेन तद्बलात्कुत्वबाधइति।अत

एवत्तृतीयेकाम्यच्चेतिसूत्रेज्ञाप्योक्त उपपदात्काम्यतीति प्रयोगोयजधातोः संगच्छते । ननुसृगृत्विजोःकथमित्यसआह निपातनादेवेति । निपातनंनामान्यात्दृशप्रयोगेप्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणम् अपवादाप्रवृत्तिमात्रंनिपातनेनबोध्यते कुत्वन्तुसूत्रेणैवेतिध्येयम् । सृज्धातोरूपंनिवारयतिअसृगिति । एवञ्चनार्थासंगतिःअस्यतिचक्षिप्तार्थवतिच्चरतीतियावत् । अल्लोपरूपेति । अतोलोपकृतस्येत्यर्थः । स्थानिवत्त्वात्अचःपरस्मिन्निति कृतात् । नुम् । नपुंसकस्यझलेचइतिविहितः । स्वविधौस्थानिवत्त्वाभावादिति । यस्यैवकार्यंतस्यस्थानिवत्त्वासम्भवादित्यर्थः।अयम्भावः अनादिष्टादचःपूर्वस्यस्थानिवद्भावोऽत्रवति नचेहाजन्तमनदिष्टादचः पूर्वंयेनाजन्तस्यनुमिकर्त्तव्येऽल्लोपः स्थानिवत्स्यादिति । एवंवक्ष्यमाणेपिपठिषिइत्यत्रापिनुमभावउपपादनीयःननुकथंस्थानिवत्त्वम्आर्द्धधातुकइत्यस्यविषयसप्तमीत्वात् । अतएवाचोयदित्यत्रतृतीयेभाष्येहलन्तात्ण्यतासिद्धेऽज्ग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपियणास्यात्दित्स्यधित्स्यमित्युक्तम् । परसप्तमीत्वेतुप्राग्यतोलोपाभावाद्भाष्यासंगतिःस्पष्टैवेतिचेत्,सत्यम् । परसप्तमीपक्षस्यापिसत्त्वात्अतएवधिनुतइत्यादौधिन्विकृण्व्योरचेति वकारस्याकारेउप्रत्ययेचाकारस्यलोपेतस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावःइदञ्च।सिद्धवत्सूत्रेषाष्ठेकैयटेस्पष्टम्।नचझलन्तलक्षणोनुम् दुर्वारःक्षौलुममितिस्थानिवत्त्वनिषेधादितिवाच्यम् । तस्यासार्वत्रिकत्वात् । अतएवक्ष्यत्यात्परस्मपर्यन्तस्येतिसूत्रयोरेवतदाश्रितंभाष्येइति दिधीवेवीटामित्यत्रस्पष्टं कैयटादौ।नित्यादिति।कृताकृतप्रसंगित्वेनेतिभावः । परादिति।विप्रतिषेधेनेतिभावः।आपइत्यत्रदीर्घविधिः सावकाशःनुम् तुयशांसीत्यादौप्रतिदोक्तत्वादिति । प्रतिपदोक्तोविधिर्बलीयानितिवचनादितिभावः।निरवकाशमिति । तस्यनिरवकाशत्वेसत्येववाधकप्रयोजकत्वादितिभावः । तदुक्तंशेषाद्विभाषेत्यत्रपञ्चमेभाष्येशेषग्रहणमनर्थकंयेप्रतिपदंविधीयन्तेतेबाधकाभविष्यन्तीत्याशंक्यानवकाशाहिविधयोबाधकाभवन्तिसमासान्तास्तु कवभावेसावकाशाइति । अन्येतुक्वचिदनवकाशत्वा

भावेपिपरमित्यादि सन्नवधानेशीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वप्रयोजकंबल वत्त्वंप्रतिपदविधित्वेनापि अतएवहेरमेत्यादौप्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमे त्वमाकारप्रश्लेषाद्धल्ङ्यादिलोपेन प्राप्नोतीत्याशंक्यैङ्ह्रस्वादिति लोपेनसमाहितंभाष्ये। एवंचात्रापीदृशप्रतिपदोक्तत्वस्वीकारेणपूर्वं दीर्घंततोनुमिस्वांपोत्येवेत्याहुः॥*॥इतिहलन्तानपुंसकलिंगाः॥*॥ अ व्ययमितिमहासंज्ञाकरणमन्वर्थविज्ञानायनव्येतिविशेषं विकारंगच्छ तिसत्वधर्मान्लिङ्गसंख्यादीन्नगृह्णातीतियावत्। अतोऽत्युच्चैसावि त्यादिसिध्यति।अतिक्रान्ताद्यर्थप्रधान्येनसत्वधर्मपरिग्रहादव्ययत्वा भावात्।तत्रावयवस्याव्ययत्वानपायाद्व्अव्ययादाप्सुपइतिलुक्प्रसक्त रित्याहविहितविशेषणान्नेति। नन्वत्युच्चैसावित्यादौकथंसमासः। उच्चैरित्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वेन द्वितीयाद्यन्ततायोगादितिचे त्सत्यम्।दोषाभूतमहोदिवाभूत। रात्रिरित्यादिवत्क्वचित्वृत्तिविषयेश क्तिमत्प्रधानतास्वीकारेणादोषात्। समुदायस्यापि अव्ययत्वमाशंक्य समाधत्ते यद्यपितदन्तेति। शब्दस्वविशेष्यत्वात्प्रयोजनंसर्वनामा व्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरित्याशयः। नगौणेति। स मानाधिकरण्यसम्बन्धेनलिंगाद्यनन्वय्यर्थकबोधकत्व विशिष्टाव्ययप दत्वेनाव्ययपदंबोधकमिति तादृशमहासंज्ञाकरणात्तादृशानांगणेऽनु करणावश्यकत्वेइतरेषामनुकरणेमानाभावेन समुदायस्यनाव्ययत्वमि तिभावः। अन्येतुअत्रार्थःप्रधानःप्रधानयोःप्रधानस्यैवग्रहणमितिन्या येनसर्वनामसंज्ञासाहचर्येणचप्रसिद्धानुपसर्जनीभूतस्यैवलिङ्गाद्यन न्वयिनोग्रहणेनन समुदायस्यनाप्यवयवस्यसंज्ञाभविष्यति। एवंच विहितविशेषणमङ्गाङ्कपोवाव्यर्थ एवाव्ययात्परत्वस्याप्यभावादत्युच्चै सावित्यादेर्निर्बाधत्वमित्याहुः॥इत्यव्ययम्॥*॥ ननुप्रत्ययविधौतदन्त विधिप्रतिषेधप्रतिप्रसवेनउगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यनेन तदन्तलाभेजा दीनामप्यकारान्तत्वस्या व्यभिचारादतइयतैवसिद्धिरित्यतआहअ जाद्युक्तिरिति। येननाप्राप्तइति परिभाषयासामर्थ्याद्वाध्यसामान्यचि न्ताश्रयणादित्याशयस्तदाहङीषीङीपश्चेति। यथायथंजातेरस्त्रीविष

यादयोपधाद्धयस्त्रिप्रथमइतिसूत्राभ्यामप्राप्तस्येत्यर्थः । तदाहाजेत्यादि
नाङीप्प्राप्तइत्यन्तेन । अजत्वजातिविशिष्टा स्त्रीत्यर्थः । अतएवाजा
दिवाच्यं स्त्रीत्वमित्युक्तम् । प्रत्ययवाच्यत्वेहिस्त्रीत्वस्यविशेष्यतानाप
त्तिः । ननुप्रत्ययवाच्यमेवतदितिचेन्न । वागादिपदेप्रत्ययमन्तरा
पितद्बोधात् । ह्रस्वोनपुंसकेस्वमोर्नपुंसकादितिसूत्रस्वरसाच्च । अतए
वव्यावक्रोशीत्यादौकर्मव्यतिहारेणच्स्त्रियामितिणचिणचः स्त्रियामि
त्यञिचङीप्सिध्यति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोःप्रत्ययार्थस्यैवप्राधान्यमि
ति व्युत्पत्तेर्यत्र प्रत्ययस्यवाचकत्वंतद्विषयत्वेनेहाप्रवृत्तेरित्यन्यत्र
निरूपितम् । ननुङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादिना प्रत्ययविधौपञ्चम्या
युक्तत्वबोधनादजादिभ्यष्टाप्स्यात्स्त्रीत्वेद्योत्येइत्यर्थस्ययुक्तत्वं तच्च प्र
त्यासत्त्याप्रकृत्यर्थनिष्ठमेवटापाद्योत्यमिति कथमजादीनामिति षष्ठ्य
न्ततयार्थवर्णनमित्यतआह अजादिभिरिति । व्याख्यानात्षष्ठ्यन्तत्वे
पि अर्थात्पंचम्यन्तलाभइतिभावः । उक्तयुक्तेःफलमाहपंचाजीति ।
पञ्चानामजानांसमाहारइति तद्धितार्थे इत्यादिनाद्विगुसमासेऽकारा
न्तोत्तरपदोद्विगुः स्त्रियामितिस्त्रीत्वेद्विगोरितिङीबेवनत्वनेनटाप् ।
नन्वत्रप्रत्ययविधावितिनिषेधात्तदन्तत्वालाभादेवटापोऽप्रवृत्तिरेवकि
मुक्तव्याख्ययेतिचेन्न । असहत्पूर्वंग्रहणेनानुपसर्जनादिति वक्ष्यमाणा
धिकारेणचस्त्रीप्रत्ययेषुतदन्तविधेर्ज्ञापनात् । नचतदन्तविधावपि
स्त्रियामित्यजादीनामेवविशेषणंश्रुतत्वादितिवाच्यम् । उक्ताधिकारे
ण तदन्तग्रहणस्यैवस्त्रियामित्यस्यतदन्तविशेषणत्वमित्यर्थस्यापिबो
धनात् । अत्रहीति । समासेअजशब्दसत्वेपिसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वंस
मुदायवाच्यंनाजशब्दमात्रवाच्यं सामर्थ्येनाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्य
ग्रहणादितिभावः । सामान्येति । तेनविशेषाग्रहणम् । वनइति सूत्रेऽ
नुबन्धरहितस्यवनउच्चारणात्तदनुबन्धग्रहणेनातदनुबन्धक ग्रहणमिति
परिभाषायाश्चतुर्थेवामदेवादित्यत्रभाष्येस्पष्टाया इहाप्रवृत्तेरित्याश
यः । नन्वतिधीवरीत्यादौकथंवन्नन्तत्वाभावात्तत्राह प्रत्ययग्रहणमि
तिद्वयञ्च अंगसंज्ञाभाष्येस्पष्टा । तद्यथा । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा

दिप्रत्यये इति योगो विभज्यते गृह्यमाणोऽपतिष्ठतेति शेषस्तेन तदा
द्यंशः सिद्धस्तदन्तांशस्तु येन विधिरित्यनेन सिद्धः । तेन देवदत्तश्चिकी
र्षतीत्यादौ देवदत्तादेः सन्नन्तत्वादि प्रयुक्तं कार्यं नेति । तेनेति । सन्नन्ते
नेत्यर्थः । तत्प्रातिपदिकं प्रति विशेषणमिति भावः । न च कथमत्र तद
न्तविधिः ग्रहणवता प्रातिपदिकेन न तदन्तविधिरिति निषेधात् । अ
नुपसर्जनादित्यधिकारस्य महत्पूर्वग्रहणस्य च ज्ञापकत्वात् । सूत्रेगृ
हीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीति तन्निषेधाविषयत्वाच्चेत्या
हुः । न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यनेनानन्तरस्येति न्यायेनाव्यवहितङीप एव
व निषेधप्राप्तावपि स्त्रियां यद्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेनोभयोर्ङीप्टापो
रपि निषेध इत्याशयेनोदाहरति । पञ्च चतस्र इति । ननु तिसृ चतसृ इ
ति नामि दीर्घत्वनिषेधात्तयोर्ङीबभावः सिद्ध इति चेत्सत्यम् । सन्नि
पातपरिभाषाया अनित्यताज्ञापयितुं तत्र तयोर्ग्रहणमिति केचित् । स्व
स्रादिषु तयोः पाठो न कर्तव्य इति भाष्यकैयटयोः स्वरसः । ननु कथं ष
ट्त्वमदन्तस्येत्याशंक्योपपादयति नलोप इत्यादिना । असिद्धत्वा
दिति । इदं चासिद्धत्वोपवर्णनं कार्यकालपक्षे यथोद्देशे पंचन्निति नान्ते
जाताय एकदेशविकृतन्यायेनादन्ते पि सुलभत्वात् । न चोक्तन्यायस्या
नित्यत्वं सूत्रे उपसंख्यानादनल्विधौ तत्प्रवृत्तिरिति युक्तम् । षट्त्वस्यानल्
धर्मत्वेन तदाश्रयविधीनामनल्विधित्वादिति दिक् । नन्विह बहिरङ्गप
रिभाषयैव सिद्धमिति चेन्न संज्ञाकृतं बहिरङ्गत्वं परिभाषायां नाश्रीयत
इति कृति तुग्ग्रहणेन ज्ञापनात् । तद्धितवृत्तिहभिरित्यादौ ह्रस्वस्य पितीति
तुकि नलोपस्यासिद्धत्वार्थं क्रियते । यदि परिभाषयैवाबहिर्भूतभिस्नि
मित्तो नलोपो सिद्धः स्यात्तद्व्यर्थं सदुक्तार्थं ज्ञापयतीति दिक् । अन्ये त्वा
हुः । नह्युक्तासिद्धत्ववर्णनोपयोगः पञ्चेत्यत्र तु स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्ने
ति न षडिति सूत्रार्थो ऽत्र यणसहितो भूतपूर्वं षट्त्वमाश्रित्य निषिध्यते ।
अत एव षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति नलोपस्सुबित्यत्रोक्तं
भाष्य इति ॥ प्रत्ययस्यादिति । सूत्रे कादित्यत्राकारउच्चारणार्थो वर्ण
मात्रं विवक्षितमत एवैतिक इत्यादावकचोत्वं पचतकीत्यादि सिद्धये ऽक

व्यकारोऽविवक्षितः । किंच कारिकेत्यत्राकारेणव्यवधानदाप् परक
काराभावेनेत्त्वंस्यात् । एकादेशेप्यचः परस्मिन्निस्थानिवत्त्वाद्व्यवधान
मेवापिपरतोकारस्यकात्पूर्वस्येत्यर्थेपि निर्दिष्टपरिभाषया चेत्त्वंस्यादि
तितुनवाच्यम् येननाव्यवधानमितिककाराकाराभ्यांव्यवधानेपि प्रवृ
त्तेस्तेनरथकत्वापुत्रकाद्येयादावनेकव्यवायेइत्त्वंनेतिस्थितं, तत्रसुपः
परोनचेतिप्रसज्यप्रतिषेधः किमर्थमाश्रितोऽसमर्थसमासादितिदोषः
पक्षे रित्याशयेनाह । असुपः किमिति । पर्युदासाश्रयणे समुदायस्यसु
ब्भिन्नत्वेनसुबन्तभिन्नत्वेनचततः परत्वादित्वमत्रस्यादिति भाव
नाह । बहुपरिव्राजिकेति । परिपूर्वकाद्व्रजेर्ण्वुल् । बहवः परिव्राज
कायस्यामितिसमासेसुपोलुक्किकृतेपि प्रत्ययलक्षणेनापःसुबंतात्पर
त्वेनात्रेत्त्वानापत्तिरित्याशयः । पूर्वस्यकिमिति । कादितिपंचमीश्रु
त्वातस्मादित्युत्तरस्येत्युपस्थितेः परस्येतिलाभेपि पूर्वटापासहस
वर्णदीर्घेपरभूतह्रस्वाकारान्नावादितिप्रष्टुराशयः । सिद्धान्तीप्रष्टुःपक्षं
दूषयन्स्वसिद्धान्तमाहपरस्येति । सवर्णदीर्घात्पूर्वंवार्णादांगंबलीयइति
तिङन्तेवत्प्रमाणान्यायापवादत्वाद्वान्त्यककारादनन्तरस्याकारस्येत्त्वं
स्यादितिरूपासंगतिस्तदाह । कटुकेति । कटुरत्रकटुरसवती अज्ञा
तार्थंद्यौकः स्त्रियामपि कटुशब्दइत्यन्ये । अत्राहुः प्रत्ययेकीतिसूत्रयित्वा
पूर्वस्येतिसुत्यजम् । नयासयोरितिनिषेधाल्लिंगादेवकादौ प्रत्ययेइति
नार्थः किंतुआप्परस्याप्रत्ययस्थककारपरस्यातइत्त्वमित्यादिरर्थः सा
मर्थ्यादाप्परत्वांशेककारव्यवधानंसोढव्यमेवेति । नञ्पूर्वेत्यनेनापि
व्याख्यानान्नञ्पूर्वाणां केवलानांचसंग्रहेण सकलत्यनिर्वाहेप्यन्यथा
सिद्धानजित्यादिनास्त्वित्याह । तदन्तेति, स्पष्टार्थमितिच । पदां
गाधिकारेतस्यतदंतस्यचसिद्धेरित्याशयः ननुभत्र शब्दस्याकारस्यानि
काकारसंभवादुत्तरविधिना विकल्पकेत्वसिद्धौवैयर्थ्यमित्याशंक्याह उप
पसर्जनार्थमिति । अन्यस्यत्विति । अनुपसर्जनस्येत्यर्थः । उत्तरसूत्रे
णेति । अभाषितपुंस्काच्चेत्यनेनबाधकाभावादित्यर्थः । भस्त्राजाद्वा
स्वानांविद्यमानपूर्वकाणामपीत्त्वंभवत्येव । तत्रटापःकप्रत्ययात्पर

त्वेनसुपःपरत्वाभावादसुपइति निषेधाप्रवृत्तेरितरयोस्तुनेत्वप्राप्तिरि
तिमनसिनिधायाह एषाद्वेति । सपूर्वयोर्विद्यमानपूर्वयोः । अंत
र्वर्तिनीमिति । नएतत्सु इतिस्थिते ऽकच्कृते ऽकृतेवानञ्तत्पुरुषे
अंतरंगाननपिविधीन्बहिरंगोलुग्बाधतइति त्यदाद्यत्वात्प्राक्सुब्लुक्
ततोऽकचिवापुनर्विशिष्टास्सुपि त्यदाद्यत्वेटापि समासात्पूर्वोत्पन्न
सुपः प्रत्ययलक्षणेनपरएवटाबितिभावः । अनेषकेति । अज्ञाताएषा
एषका । ततोनञ्समासः । एवमग्रेप्यूहनीयम् । ननुस्वशब्दस्यचत्वा
रोर्थाः आत्माज्ञातिर्धनमात्मीयश्चेति । तत्रस्वोज्ञातावात्मनिस्वंत्रि
ष्वात्मीयेस्वोऽस्त्रियांधनेइति कोशादादिषुत्रिषुस्त्रीत्वाभावः किंत्व
न्त्यार्थएवस्त्रीत्वं तत्रसर्वनामत्वादकचोऽवश्यंभावेनातः स्थानिका
काराभावात्कथमयमुदाहर्तुमुचितोऽतआह स्वशब्देत्यादि । विशेष
णमिति । व्यावर्तकइत्यर्थः । संभवव्यभिचाराभ्यांस्याद्विशेषणमर्थव
दिति भावेनाहासंभवादिति । स्वशब्दस्यतूभयमस्ति । उक्तंच हर
दत्तमिश्रेण । संभवव्यभिचारौहिस्वशब्देकाकचोःसतोः । द्वेषयोःसं
भवोनास्तिनान्यत्रव्यभिचारितेति । तदेवोपपादयति स्वशब्दस्येि
ति । नित्यमेवेत्वमिति । अत्रत्वकचिकृतेआतःस्थानिकाकाराभावात्
प्रत्ययस्थादित्यस्यैवप्रवृत्तेरितिभावः । अभाषितपुंस्काच्चेत्यत्रस्त्रीविष
याच्चेतिसूत्रितेतुनपुंसिदासेत्यमरोक्त्या स्त्रीनपुंसकत्वपर्यवसानाद्दास
शब्दान्ङीप्यज्ञातादौकेदासिका दासका दासाकेति रूपत्रयासिद्धिरि
ति । परंतुपंचमीश्रुत्यापरस्येतिलब्धमपित्यक्त्वाविहितस्येतिव्याख्या
तं तस्यकिंफलंतदाह । बहुव्रीहेरिति । अविद्यमानाखट्वायस्याइ
ति विग्रहेशेषाद्विभाषेतिसमासांतस्यकपोवैकल्पिकत्वात्तदभावेगोस्त्रि
योरितिह्रस्वेतलष्टापिसुप्यज्ञातादौकप्रत्ययेसुब्लुकिकेऽणइति ह्रस्वे
पुनष्टापभाषितपुंस्काद्विहिताकारस्थानिकाकाराभावेनैतद्विकल्पाप्रा
प्तौ प्रत्ययस्थादित्यनेननित्यमेवेत्वम् । परविशेषणत्वे तुतादृशखट्व
शब्दात्परत्वेनविकल्पःस्यादेवेतिदोषइतिभावः । शैषिकेकपीति । न
खट्वास्वित्यवस्थायांकपिसुब्लुकिप्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्यसुबंतत्वा

त्समाससंज्ञायांसमासांताइति शास्त्रमहिम्नाकबंतस्यैवसमासत्वेनोप
सर्जस्त्रीप्रत्ययांत।तसमासरूपप्रातिपदिकाभावाद्गोस्त्रियोरिति ह्रस्वा
भावेकेणइत्यस्यनकपीतिनिषेधेप्यापोन्यतरस्यामिति ह्रस्वेकपःप्रा-
प्तवर्त्तिखट्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेनाकारस्यानिका
कारस्यायंविकल्पः । ह्रस्वाभावेतुअखट्वाकेतीतिभावः ॥ वक्ष्यमा-
णेति । वचेर्लृट् । लृटःसद्वेतिशानच् । स्यतासीतिस्यः । कुत्वष
त्वे आनेमुगितिमुक् । टित्वादुगित्वाच्चेति । न्यायसाम्यादुभयोरु
पादानं, स्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः । एतेनलृटिऋकारस्याप्यनुबन्धत्वात्त
दनुबन्धकपरिभाषयानटित्प्रयुक्तङीपः प्राप्तिरतउगित्वाच्चेत्युक्तमित्य
पास्तम् । उक्तपरिभाषयाऋकारेप्यऽग्राहकत्वसाम्यात् । टिड्ढेति
सूत्रेऽनुबन्धग्रहणात्परिभाषायाअप्रवृत्तेश्च । नचाल्विधित्वात्कथमि
ह स्थानिवत्त्वं, नल्यपीतिज्ञापकेनटित्वादेरशास्त्रीयस्यातिदेशोनुबन्ध
कार्य्येप्यऽनल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तिश्चेतिज्ञापनात् । तद्धिप्रदायप्र-
धायेत्यादौक्तोल्यपितस्यस्था निवत्त्वेनकित्त्वमाश्रित्यघुमास्थागापा
जहातिसांहलीति कित्त्वनिमित्तेत्वप्राप्तौतन्निवारणायक्रियते । तच्चा
नल्विधाविति कोस्यैवस्थानिवत्त्वनिषेधादित्वाप्राप्तिरेवेति व्यर्थंसदु
क्तार्थंज्ञापयतीति । अतएवरमायामित्यादौपरत्वात् ङेराम्नद्या-
म्नीतिस्थानिवद्भावेनामोङित्वाद्याडागमःसिध्यति । समाधत्ते ङित्वे
नेति । तेनसूत्रेणलिङादेशानांतिबादीनां यासुडागमस्यङित्त्वंविधी
यते । तच्चस्थानिवत्वस्योक्तरीत्याबाधाभावात्तैर्वङित्वेसिद्धेव्यर्थंसि
तिलाश्रयमादेशानांनभवतीति ज्ञाप्यते । तेनाऽचिनोदमार्ट् इत्या
दौस्थानिवद्भावेनतिपोङित्त्वेनक्ङितिचेतिनिषेधप्राप्तावप्यनयास्ती-
स्यास्थानिवद्भावेनङित्वनिषेधाद्गुणवृद्धीसिध्यतः। प्रकृतेलकाराश्रयटि
दुगिद्रूपानुबन्धकार्यंङीबूनभवति । ननुस्नुयादित्यादावनिग्लक्षणवृ-
द्धिप्रतिषेधार्थंचिनूयुरित्यादौ जुसिचेत्यस्यनिषेधार्थंचयासुटोङित्वमा
स्ताम् । उतोवृद्धिर्लुकिहलीत्यत्रहिकनइतिनिर्दिष्टस्यानिकतयाइ-
क्परिभाषानुपस्थितिः ।अनियमेनियमकारिणीपरिभाषेतिन्यायात् ।

जुसिचेतिचङ्क्ङितिचेत्यस्यापवादएव । तथाच स्थानिवद्भावलब्धङि
त्त्वस्तुयाच्चिनुयुरित्यादौ वृद्धिगुणौनिषेधंनालंस्यात् । पुनर्ङित्त्व
सामर्थ्यात्तु तयोर्निषेधोभवति । तस्मात्कथंङित्त्वमुक्तार्थंज्ञापयेदिति
चेन्न । उतऔदितिवक्तव्ये वृद्धिग्रहणेनसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति
ज्ञापनात्स्थानिनिर्देशेपीक्परिभाषोपस्थितये ऽनियमइत्युक्तन्याय-
स्यानित्यत्वज्ञापनाच्च । क्सस्याचीत्यनुवर्त्याजादौजुसिगुणःस्यादि
ति जुसिचेतिसूत्रार्थेनचिनुयुरित्यादावजादित्वाभावेनादोषाच्चेतिदि
क् । ननुहलः श्न इत्यत्रतृतीयेभाष्येतुसार्वधातुकमपिदितिसूत्रान्त
र्गतमपिदितियोगंविभज्यगाङ्कुटादिभ्यइत्यस्माङ्ङितमनुवर्त्यवृत्तिं
चाश्रित्यप्रसज्यप्रतिषेधंविधायङिच्चपिन्नभवति पिच्चङिन्नभवतीतिवा
क्यार्थद्वयंवर्णितं,तेनब्रूयादित्यत्रब्रुवइतीण्नभवति । आतिदेशिकस्य
पित्त्वस्यौपदेशिकेनङित्त्वेनबाधनात् । अचिनोदऽमार्ड् इत्यादावौ
पदेशिकेनतिबादीनांपित्त्वेनातिदेशिकलाश्रयस्यङित्त्वस्य बाधनाद्गु
णवृद्धीभवतः,अतिदिष्टादुपदिष्टंबलीयइतिन्यायात् । एवञ्चमृज्यादि
त्यादावौपदेशिकेन पित्त्वेनातिदेशिकस्यङित्त्वस्यबाधनाद्वृद्ध्यादि
वारणाययासुटोङित्त्वमावश्यकमिति कथमुक्तार्थंज्ञापयेदित्याशंक्यग
त्यन्तरमाह । श्नः शानचःशित्त्वेनेति । शानचःशित्त्वंहितिङ्शित्सा
र्वधातुकमिति सार्वधातुसंज्ञयासार्वधातुकमपिदित्यनेन ङित्त्वेङ्क्ङिति
चेत्यनेनपुषाणेत्यादौ गुणनिषेधार्थंक्रियते । तच्चस्थानिवद्भावेनश्नाप्र
त्ययस्यशित्त्वेनैवसिद्धं व्यर्थंसदुक्तार्थंज्ञापयति। तथाचानेनज्ञापितार्थे
ननंल्यपीत्येतज्ज्ञापितार्थस्यबाधादिहनङीप् सचबाधोनसार्वत्रिको
ऽतिप्रसङ्गात् तदाह । क्वचिदिति । लक्ष्यानुरोधेनव्यवस्थेतिभावः ।
एतेनज्ञापकस्य सजातीयविषयतायान्याय्यतयाशानजादेशस्थलाश्रय
कार्याभावज्ञापकतानुपयुक्ता। अतएवसार्वधातुकादेशेश्नअनुबन्धोनस्था
निवदित्येवज्ञाप्यमशरीरमुद्भावितंभाष्यइतिमन्दोक्तमपास्तम् । अचिनो
दमार्डित्यादौगुणवृद्धिसिद्धयेभाष्ये सामान्यापेक्षस्यैवाभ्युपेयत्वात्।
सार्वधातुकादेशइत्यत्रबहुव्रीह्याश्रयणेनलकारस्यापि क्रोडीकाराच्चेति

दिक् । अनुशानचःशित्त्वमपितस्सूत्रेभाष्येप्रत्याख्यातं, तद्यथा किमर्थःशकारः ज्ञापनार्थइत्युक्त्वाज्ञापनफलमुक्तरीत्यादूषयित्वातस्मान्नार्थोऽनेनेति । तथाचकथमुक्तार्थज्ञापनेनप्रकृतेङीवभावइति चेत्सत्यम् । सत्यभिधानेवक्ष्यमाणंनेत्यादावजादिपाठादेवटाप् सचङीबादेर्बाधकइत्युक्तंप्राक् । अजादिस्त्वाकृतिगणः । नचात्रविवदितव्यम् । नमुनेइत्यत्रटायामादेशइति फणिभाष्यप्रयोगात् । अजायांछागेतिटाबन्तः प्रयोगोदृश्यतेऽतः छागशब्दोप्यजादिष्विति प्रथमाध्यायचतुर्थचरणेचमसवदविशेषादितिसूत्रे श्रीमदाचार्यशंकरभगवत्पूज्यपादभाष्येवाचस्पतिकृतभामत्यांचोक्तश्चेतिप्राहुः । ननुटिड्ढेत्यत्राण्ग्रहणाच्चुराशीलमस्याइत्यर्थेशीलंछत्रादिभ्योणइति विहितणान्तेचौरीत्यत्रकथंङीबित्यतआह ताच्छीलिकइति । शीलार्थकेणेप्यण्कार्यंभवतिकार्मस्ताच्छील्येइति ज्ञापकात् । तत्रहिअन्नित्यनेनाणिविहितंप्रकृतिभावंबाधितुंटिलोपोनिपात्यते । यदिचणप्रत्ययेऽण्कार्यंनस्यात्तर्हिकिंतेनेति । ताच्छीलिकइत्युक्त्यादण्डैः प्रहरणमस्यांक्रीडायामित्यर्थेतदस्यांप्रहरणमितिणप्रत्ययेदाण्डेतिटाबन्तएवेति बोध्यम् । प्राचांष्फतद्धितइत्यत्रयञएवानुवृत्तयेटिड्ढेतिसूत्रात्पृथक्योगविभक्तेयञश्चेतिसूत्रेयद्यप्यपत्यप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमित्येववार्त्तिककृतापठितंनथाप्यपत्याधिकारंतत् । तादृशश्चगर्गादिभ्योयञ्इत्येननैवविहितस्तदन्तादेवचङीप्नान्यस्मा दित्यभिप्रेत्याह असपत्याधिकारस्यादिति । अपत्याधिकारस्यभिन्नादित्यर्थः अपत्यार्थभिन्नादपत्यार्थेप्यपत्याधिकारस्यभिन्नाच्चनङीबितिवर्तुलार्थः । आद्यमाहद्वैप्येति । द्वीपादनुसमुद्रं यञ्इतियञ् । अन्त्यमाह दैव्येति । प्राग्दीव्यतीयइति । तेनदीव्यतिजयतीत्यतः प्राग्येऽर्थाअपत्यादयस्तत्रायंविहितोनतुतस्यापत्यमित्यधिकारेइत्यर्थः । यदात्विदंवार्त्तिकम् प्रत्याख्यातंभाष्येतदातदुक्तयोगविभागाकारप्रश्लेषादिनायञश्चेत्यत्रापत्याधिकारस्यस्यैवयञोग्रहणमिति व्याख्यानेनचोक्तार्थः कोडीकरणीयइतिबोध्यम् । प्राचांष्फइत्यत्रतद्धितग्रहणंकिमर्थमित्याशं

क्वाह प्रातिपदिकस्येति । ष्फप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकसंज्ञायथा
स्यादित्येवमर्थंतद्धितग्रहणं तेनषिद्गौरेतिङीष्सिध्यति । नचषिद्गौ
रेत्यत्रप्रातिपदिकविशेषणेसत्येवंस्यात्किंतुतस्यैव फलाभावेनव्यर्थत्वा
दितिवाच्यम् । अपाष्ठमामृजंत्यादौधातोः षितोङीष्वारणफलक
त्वात् । ननुतत्रषितोऽङ्प्रत्ययसंपादनेनचरितार्थत्वादिहनस्यादि
ति कैयटोक्तेः, नचयञंतेयस्येतिचेतिलोपार्थंतत्तद्धितग्रहणमिति
वाच्यम्, सवर्णदीर्घेणापिसिद्धेरितिचेत्सत्यम् । इञंतादपिष्फःक्वचि
त्स्यादिति ज्ञापनार्थंतद्ग्रहणात् । तेनासुरेरुपसंख्यानमितिसिद्धमि
त्याहुः । ननुस्त्रियामेवष्फविधानादुक्तार्थानामप्रयोगइति न्यायेन
ङीष्नस्यादतआह । षित्वसामर्थ्यादिति । ननुषित्वसामर्थ्यात्प्रा
तिपदिकादेवेकारोनभविष्यतीति भाष्योक्तेः कथमीदृक् सामर्थ्यंव्य
वस्थाप्यते । किंततःतावतापीदृशमन्तरासामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ।
उक्तेपीति । प्रकृत्यास्त्रीत्वार्थेउक्तेष्फप्रत्ययेनद्योतितेपीत्यर्थः । सि
द्धान्तसंमतेपंचकंप्रातिपदिकार्थइति पक्षेप्रत्ययानांद्योतकस्यैवयुक्त
त्वादितिकारकादौनिरूपयिष्यते । द्योतितविषयेउक्तार्थानामित्ययं
न्यायोनप्रवर्तते।व्यतिलूनीतइत्यादौद्योतकसमुच्चयस्येष्टत्वात् । द्विबं
द्धंबद्धंभवतीतिन्यायात्अत्रेदंषित्वंज्ञापकम् । अतएवयेनांगवि
कारइति सूत्रेभाष्येअक्ष्णाकाणइति प्रयोगःसंगच्छते । तत्रकाणशब्दो
ऽक्षिगतविकारवाचकः । किंच हरत्यऽघंसंप्रतीतिमाघप्रयोगोप्यु
पपद्यतेइतिदिक् । द्योतकविषयेप्युक्तार्थानामिति प्रवर्ततेक्वचित् ग
मकत्वादितिकारकप्रघट्टकेवक्ष्यते । कुण्डोध्नीधेनुकमिति । कुण्डव
दूधोयस्यधेनूनांसमूहस्यइत्यर्थेऽचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । इसुसुक्तान्ता
त्कः तद्धितौस्त्रियामिति । तच्चवार्तिकम् । नन्विहैवबहुव्रीहेरूधसोङी
षनश्चेतिसूत्र्यतामनङ्चेतिवा समासान्तेषुऊधसोऽनङ्इति सूत्रंत्य
क्त्वाधनुषोनङ्इति सूत्र्यतामितिचेन्न । कवभावेलब्धावसरस्यास्य
पक्षेकपाबाधापत्तेः । यथान्यासेतुअनङःसमासान्ततयाशेषत्वाभावा
त्नकप् । ननूधसोऽनङितिसूत्रेऽनादेशएवास्तुकिंङित्करणेनेतिचेन्मै

वम्। धनुषश्चेत्येतदर्थंतयाशार्ङ्गधन्वेतिवत्वेनफलकत्वात्। नचेहार्थं
मप्यावश्यकमन्यथाऽल्लोपोनइति नस्यादनोलाक्षणिकत्वादितिवाच्य
म्। भाष्यवार्तिकविरोधेनलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाइहाप्रवृत्तेरि
तिवदन्ति। ननुममेयमित्यर्थेयुष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्चेत्यण् तव
कममकावेकवचनेइति ममकादेशेमत्यणंतत्वादिड्ढेतिसिद्धेऽत्रतद्ग्र
हणंव्यर्थंमतआह नियमार्थमिति। नित्यंसंज्ञाछन्दसोरितिसंपूर्णा
नुवृत्तेःसंज्ञाछन्दसोरेवङीबितिनियमशरीरम्। व्यावर्त्यमाह लोके
ऽसंज्ञायामिति। ननुनेदंव्यावृत्तिफलम् प्रत्ययस्थकक्कराभावप्रयुक्त
त्वाप्राप्तावपिमामकनरकयोरितिवार्तिकेनापि प्रकृतिककारेइत्वविः
धानेनैवङीपोऽप्रवृत्तेरितिचेन्न। आप्परत्वाभावेऽपिमामक्यांदित्व
करणेनसिद्धार्थत्वात्। अन्तर्वदिति। मतुप्पतिवदितिवत्वंचनुक्संनि
योगेननियम्यते। किमविशेषणेनेत्याह गर्भिण्यांजीवत्पतिकायांचेत्यु
क्तंभाष्येतदेवाह गर्भिण्यामित्यादि। अन्यथासिध्यभावमाह तत्रे
त्यादिना। अन्तःशब्दस्यमध्येइत्यर्थकस्यतदेवाह अधिकरणेति।
शब्दशक्तिस्वभावादितिभावः। एवंचास्यान्यद्वारैवक्रियायोगस्समस्य
र्थस्यैवेतिभावइत्याह अस्तिसामानाधिकरण्येति। तदस्यास्त्यस्मि-
न्नितिमतुबितिसूत्रस्यतदितिप्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थेचास्तिनासा
मानाधिकरण्येसतिमतुप्स्यादित्यर्थे प्रथमांतस्यास्तीत्यत्रतिङर्थेनसा
मान्यकर्त्राऽभेदान्वयेनततोमतुप्सिध्यति। प्रकृतेचतदभावादप्राप्ति
रितिभावः। ननुतत्सूत्रेशक्तिस्वभावादेव बहुव्रीहाविववक्षमानका-
लास्त्यर्थान्तर्भावेनमतुप्। अस्तिग्रहणंतुअस्तिशब्दादस्तिसामाना-
धिकरण्याभावेनाप्राप्तमतुपोविधानार्थं तेनास्तिमानितिसिद्ध्यं,सत्ता
कर्तृधनवानितितदर्थंइति स्पष्टंभाष्ये। एवंचात्रापि तथैवमतुबस्त्व
तिचेन्न। तेनप्राथमांतादेवमतुपोविधानात्। कथमन्यथाऽस्तिना
सामाधिकरण्यंनास्तीत्यप्राप्तोमतुप्निपात्यतेऽन्तर्वदिति भाष्यका-
राव्याचख्युरित्यलम्। ननुपत्युर्नइत्यत्राधिकारलब्धमनुपसर्जना
दिति। तच्चपत्युरितिषष्ठ्यंतस्यानुगुण्यायषष्ठ्यंतंकल्प्यतेऽनुपसर्जं

नस्यपत्युरिति तत्सम्बन्धिनोनुवृत्तिरित्याशंक्याह अनुपसर्जनस्ये
त्यादि ॥ उत्तरार्थं,पूतक्रतोरित्याद्यर्थम् । नतुपत्युरिति । अयंभावः
सपूर्वस्येत्यत्रसहशब्दोविद्यमानवाची । पूर्वशब्दःपूर्वावयवपरोव्या
ख्यानात् । तत्रकेवलपतिशब्दस्यविद्यमानपूर्वावयवत्वासंभवादव्य
भिचाराच्चसामर्थ्यात्पतिशब्देन ग्रहणवताप्रातिपदिकेननतदन्तविधि
रितिप्रतिषेधंबाधित्वातदन्तंगृह्यते । तदुक्तं पतिशब्दांतस्येति । त
थाचकेवलःपतिशब्दोऽत्रनावतिष्ठते । सपूर्वस्येतिविशेषणादितिक
थमनुपसर्जनस्येतिविशेषणंभवितुमर्हति किन्तुपत्यन्तस्यैवेति । त
दाह । तदंतस्येति । फलितार्थमाहवहुव्रीहाविति । इदमुपसर्जन
स्योपलक्षणं, तेनपतिमतिक्रान्ताऽतिपतीतिसिध्यति । दृढपत्नी ।
दृढःपतिर्यस्येतिविग्रहः । इहपत्यन्तोनोपसर्जनः किन्तुपतिरेवेति
विकल्पसिद्धिः । बहवोवृषलपतयोयस्याइतिकर्मधारयोत्तरपदवहु
व्रीहौ वारणायेहार्थोप्यनुपसर्जनपदसम्बन्धइत्यन्ये । तदयुक्तं, भा
ष्यकैयटविरोधात् । ननुविद्यमानपूर्वावयवस्येत्यनेनसमासइतिप
र्यवस्यतेतत्कथमन्यत्रेतिशङ्कते । व्यस्तंकथमिति । नन्वेतत्सूत्राप्राप्तेर
पिपत्युर्नइत्यनेनेतत्सिद्धेशंकैवनोदेति । मैवम् । पूर्वसूत्रेयज्ञसंयोगः
यज्ञसम्बंधः सचयज्ञफलप्रतियौगिकैश्वर्य्यवत्त्वंतदाशयेनतत्कर्तृकेत्या
दिरर्थउक्तः । यज्ञेतुत्रैवर्णिकानामेवसभार्य्याणामधिकारोनतुशूद्रस्यय
त्कर्तव्यंतदनयासहेतिश्रुत्याबोधितार्थश्चोक्तोदम्पत्योरित्यादिना । त
थाच श्रुत्यधिकारिणांतथाप्रयोगोनान्तजस्येत्यदोषात् । तदुक्तंभाष्ये
यज्ञसंयोगइत्युच्यते, तुषजकस्यपत्नीतिनसिध्यति, उपमानात्सिद्ध
म्, पत्नीवपत्नीति तदाह । उपचारादिति । अग्निसाक्षिक पाणि
ग्रहणाश्रयणादितिभावः । नन्वेवंयज्ञसंयोगइत्यस्यव्यावर्त्यालाभाद्वै
यर्थ्यमित्याशंक्यस्वयंगत्यन्तरमाह यद्वेति । पतिरिवाचरतीतिउपमा
नादाचारइतिक्विपिपतयतिततःकर्तरिक्विप्कृत्संज्ञः । अत्र दृढप्रमाणा
भावात्प्रौढिः । यज्ञसंयोगइतितुवृषलस्यपत्तिः स्त्रीतिप्रयोगसाधने
नचरितार्थमिति प्रथमभाष्योक्तिसहायंसमाधानमेवज्यायइत्यलंज्ञा

प्यक्षीयटविरुद्धकल्पनया । सपूर्वस्यकिमिति । पूर्वावयवपरःपूर्वशब्दः
किमर्थइतिप्रश्नः । गवांपतिरिति । स्वामिनीत्यर्थः । पातीतिपति
रितिक्रियाशब्दस्यत्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीत्वमितिसंक्षेपः । मातरिपित्रेति ।
पितृव्यमातुलेतिसूत्रस्यसिद्धंपितामहीतिसिध्यर्थम् । दंष्ट्रेति । दंष्ट्रो
र्दाम्नीशसेतिकरणेष्ट्रन् । अयमजादिषुपठ्यतेगौरादिषुमातामहीपा
ठोऽनार्षइत्यन्ये । ननुकमण्डलुरूपामत्रार्थातिरिक्तेकुण्डिदाह इत्य
स्मादुरोघहलइत्यप्रत्ययान्तः क्रियाशब्दोभवतुप्रत्युदाहरहणमन्योवार
णीयइत्याशंक्याह यस्त्विति । अमृतेजारजः कुण्डोमृतेभर्त्तरिगो
लकइतिकोशाज्जातिवाची । ङीविति । जातेरस्त्रीविषयादित्यनेन ।
तत्रहियःस्त्रीलिङ्गेनियतोनतस्माद्विधीयते ऽयंतुनतथाभूतः । कुं
डीकमण्डलौजारात्पतिवत्नीसुतेपुमानिति मेदिनीकोशादुक्तकोशा
च्च । ननुमेदिनीकोशात्पिठरेतु ननाकुण्डमितिविश्वकोशात्स्त्रीनपुंसक
योः कुण्डशब्दस्यबोधनात्कमण्डलुपिठरयोःपर्यायत्वेनैकार्थात् स्त्री
यामनियतत्वेनजातेरस्त्रीतिङीप्प्रसिद्धेजानपदकुण्डेत्यस्य नियमार्थ
त्वेनकथममत्रातिरिक्ते जातिलक्षणोङीषित्याशंक्यअनेकविधसंस्था
नेष्वमत्रेषु कुण्डव्यवहारेण कुण्डत्वेजातित्वस्यैवाभावात्तेनाप्राप्तेजानप
देत्यनेनैवविधीयते इत्यभिसन्धायाह अमत्रेहीत्यादि । स्त्रीविष
यत्वादितितूपलक्षणं, तस्मादुक्तेकुंडीतिसिद्धम् । अन्येतु कमण्डलु
संस्थानस्यानुगतत्वात्कमण्डलुरूपामत्रवाचिनो जातित्वमस्त्येवेति
जातेरितिसिद्धेजानपदेतिनियमार्थम् । अमृतेभर्तरिजारजायांकुण्डे
त्येवेत्याहुः । उतःकिमिति । नन्वेतदभावेऽप्यतइति संबन्धेशुचिरित्यां
दीनदोषइत्याशंक्यखरुसंयोगोपधादिति निषेधसामर्थ्यान्नात्रातइत्य
नुवर्ततेइतिप्रश्नः । शुचिरिति । शुचेरौणादिकःकित्इत्प्रत्ययः । उ
णादीनामव्युत्पन्नत्वात् कृदिकारादित्यस्याप्यप्रवृत्तेरनेनङीप्प्रसादि
त्युत्तरम् । अन्येत्वौणादिकेष्वुत्पत्तिपक्षस्यैवसिद्धान्तितत्वादत्रकृदित्य
नेनङीपइष्टत्वान्नेदंप्रत्युदाहरणं किन्तुशुक्लेति । तत्रखर्वितिकोऽयो
तइत्यस्याभावेऽतइत्यस्यसम्बन्धाभावबोधनाद्धारोकारान्तत्वादेवङीप्

पर्यवसानेपि ततोपिपरत्वात्संयोगोपधेत्यनेनाकारादीनापि संभवा
त्ततोङीप्रबोधनादित्याहुः । ननुस्वमंगंस्वांगमित्यर्थश्चेत्सुसुखाशा
लेत्यत्रापिस्यात् मुखस्यशालांगत्वेसुकेशीरथ्येत्यत्रचनस्यात्केशानांर
थ्यांगत्वाभावादित्यतिव्याप्त्यव्याप्तिपरिहारायाहस्वांगंत्रिधेति । स्पर्श
वद्द्रव्यपरिमाणंमूर्तिः । प्राणीति । मुखनासिकासंचारीवायुःप्राणः
सोऽस्त्यस्य । विकारोवातादिवैषम्यम् । एतच्चतुष्टयमेकलक्षणंतच्चाति
केशादावव्याप्तमितरत्रतुनास्तीत्याह सुमुखेत्यादिक्रमेण । इदानींसुके
शीरथ्येत्यादौकेशस्यप्राणिस्थत्वाभावेन ङीषोऽप्राप्तौद्वितीयंलक्षणमा
हअतत्स्थमिति । नतस्मिन्प्राणिनितिष्ठतीति।तत्रप्राणिनिदृष्टंतदपि
स्वांगमित्यर्थस्तदाह अप्राणिस्थस्येति । ननुसुस्तनीप्रतिमेत्यत्रप्रति
मागतस्तनस्यप्राणिनिकदाप्यदृष्टत्वान्नस्यादिति तृतीयंलक्षणमाह
तेनेति । अप्राणिनोपिस्वांगंयदितेनतज्जातीयेन वस्तुनाप्राणीयथा
संबद्धस्तथाप्राणीचेत्संबद्धस्तदपिस्वांगमित्यर्थस्तदाह प्राणिवदिति
इदंचस्पष्टंभाष्यकैयटयोः ॥ स्वाङ्गाच्चो ॥ नासिकोदरनक्रोडासहनञ्
इतिपाठक्रमेणोत्सर्गनिषेधयोर्विप्रतिषेधाभावेन कल्याणक्रोडेत्या
दौसावकाशेननक्रोडादीत्यनेन नासिकोदरयोरपिनिषेधेप्राप्तेनिर
वकाशत्वेनायमपवादइत्याह द्वयोरिति । ननुबाध्यसामान्यचिन्ता
याःसहनञित्यपिबाध्यतामतआह पुरस्तादिति । लक्ष्यानुरोधेन
बाध्यविशेषचिन्तैवाश्रितेतिभावः । अतएवसहनञित्यादिवक्ष्यति
समनन्तरमेव । एतन्न्यायेनस्वांगादितिबाधितंनस्यादितिन्यायान्तर
माह मध्येपवादेति । मध्येऽपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधंतेनोत्तरानिति
न्यायशरीरम् । पूर्वोपस्थितबाधनेननैराकांक्ष्यमस्यबीजम् । ननुबाध्य
सामान्यचिन्तामाश्रित्यसर्वंबाध्यतांकिमुक्तन्यायद्वयानुसरणेनेतिचेन्नै
वम् । सहनञित्यस्यापिबाधापत्तेःन्यायाविमौचात्रैवस्पष्टौभाष्ये।पर
त्वादिति । सहेत्यादिपूर्वातिरिक्तेचरितार्थत्वात्निपातानामनेकार्थ
त्वादाह इतिशब्दः प्रकारेइति । तथाचभाषायामितिनकार्यंदीर्घजि
ह्वीचच्छन्दसीत्यतःछन्दसीत्यस्यदिक्पूर्वंवाहइति सूत्रयोरसंबंधेनास्व

रितत्वादत्रान्यसम्बन्धसिद्धेः । सचभिन्नक्रमइत्याह अनन्तरमिति । प्रकारश्चमादृश्यार्थत्वादाह छन्दसीति । अतिदिष्टस्यकादाचित्कत्वा दाह क्वचिदिति । तेनसखासप्तपदीभवेत्यपिसिद्धम् । अन्येतुपूर्वसूत्र योरपिछन्दसीत्यस्यानुवृत्तेर्भाष्ये दृष्टत्वादिहापि तत्सम्बन्धेप्राप्तेतन्निवृत्त्यर्थेभाषायामिति,इतिशब्दश्चकारार्थे तेनछन्दस्यपीत्याहुः । केचित्तुता दृशभाष्यस्यप्राचीनपुस्तकेष्वदर्शनान्नानुवृत्तिरितिवदन्ति । ननुभिन्ने ष्वभिन्नाभिधानबोधहेतुर्नित्यमेकमनेकानुगतंसामान्यंजातिरिति दर्शन सिद्धे तच्चशुक्लादिगुणेष्येकत्वनित्यत्वपक्षेतिव्याप्तंजननेनप्राप्यते सा जातिरित्यमियुक्तत्वादाबव्याप्तमितिकासाजातिरित्यतआह आकृती ति । आकृतिरवयवसन्निवेशोगृह्यते ग्रहणेतिकरणेल्युट्सामान्येनपुं सकम् । आकृतिर्ग्रहणंयस्याइतिविग्रहस्तदाहअनुगतेति । इंकुदाका रोगारित्याकृत्युपदेशादिव्यंग्येत्यर्थः । तटीति । जलसमीपदेशविशे षोहितटम् । ननुबालाद्यवस्थाभेदभिन्नानेकदेहवृत्तिदेवदत्तत्वादेराकृ तिव्यंग्यत्वेन लक्षणमतिप्रसक्तमितिचेन्नैवम् । समानकालिकानेक व्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यंग्येत्यर्थात् । अवस्थाभेदेपितद्भेदाप्रतीते श्चसएवायमितिप्रतीतेश्चेतिदिक् । ननुब्राह्मणक्षत्रियादिव्यावृत्तावय वसंस्थानभावाद्वृषलत्वादीनांजातित्वंनस्यादतोलक्षणांतरमाह । लि ङ्गानामित्यादि । इयमपिजातिरित्यर्थः । सर्वाणिलिङ्गानिनभजती तिसर्वशब्दस्यलिङ्गेन सापेक्षत्वेनासामर्थ्ये भाष्यप्रयोगप्रामाण्यात्खिव समासौ आख्यातमाख्यानमुपदेशः निर्ग्राह्या न्तितरांग्रहीतुंशक्यातदा हअसर्वलिङ्गेति । वृषलीति । एकत्रव्यक्तौवृषलत्वे उपदिष्टेव्यक्त्यंत रस्थतत्सहोदरादौवृषलत्वंसुग्रहमितिभावः । ननूक्तजातिलक्षणाभ्या सौपगवीकठीत्यादेरसंग्रहोनुगतसंस्थानव्यंग्यत्वाभावात्सर्वलिङ्गत्वा च्चेत्यतस्तृतीयंलक्षणमाह गोत्रमिति । गोत्रपदार्थमाह अपत्यंति । चरणपदेनविवक्षितमर्थमाह शाखेति । शाखायाअध्येतेतिविग्रहः । कठीबह्वृचीति । कठेनप्रोक्तमधीते,वैशंपायनांतेवासित्वाणिनेः कठच रकाल्लुक् अध्येत्रणस्तुप्रोक्ताल्लुक् । बह्वृचोऽध्येतव्यायस्याःसाऽत्र

क्पूरित्यप् । नस्त्रीशूद्रौवेदमधीयातामिति श्रुत्याध्ययननिषेधे-
पितद्बुद्ध्यत्वात्ताच्छब्द्यमित्यधिकं नागेशीये । नन्वलाबूरितिभाष्यो
दाहरणादुतइति नसंबध्यतेकथमुकारांतत्वलाभो ऽतआह पर्युदा
सादिति । सचसदृग्ग्राहीतिभावः । ऊङःफलंदिदर्शयिषुस्तृती
यांतमुदाहरति अलाब्वेति । नोङ्धात्वोरिति । ऊङोधातोश्चपरेश
सादयउदात्तानस्युरिति तदर्थः । एतदर्थमेवङकारःकृतो ऽन्यथाय
वाग्वेत्यादावपिनिषेधःस्यात् । ननूङिदीर्घोच्चारणमसांप्रतिकम् प्र
योगाणांसवर्णदीर्घेणैवप्रतिपत्तेः । नचश्वश्रूरित्येतत्साधनार्थं, श्वशु-
रः श्वश्वेतिनिर्दिशात्सिद्धेः । सत्यप्यूङितन्निर्देशेनैवान्त्याकारलो-
पोऽन्यथादिमन्त्यापिलोपापत्तिः । ङ्याबित्यत्रचतुर्थेभाष्येश्वश्रूरित्ये
तदूदंतमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति स्वरसात्तस्माद्वृत्त्यादिपठितंश्वशु
रस्येतिवचनमनादेयमिति चेन्न । प्रश्लेषेणोकारद्वयप्रतिपादनद्वाराब्र
ह्मबंधूरित्यादिबहुव्रीहौपरकार्यंनिवृत्त्यर्थत्वादिदंस्पष्टं भाष्ये । ननूरू
शफयोरेकार्थत्वाभावात् व्यधिकरणत्वेनसमासार्थासंगतिरित्याशंक्य
शफंक्लीबेखुरःपुमानित्यमरोक्तेपिशफःखुरेगवादीनां मूलेविटपिनाम
पीतिहेमचन्द्रोक्तेः शफाविवजनुराणेतिश्रुतेश्चशफस्यपुंलिंगत्वमपी
तिध्वनयन्नाह शफाविव्यादि । इवेतिनोपमाद्योतकं किंतुफलिता
र्थकथनपरमित्याह उपचारादिति । शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योरुप
दार्थेआरोपाल्लक्षणयेतिभावः । शक्यतावच्छेदकारोपएवलक्षणेत्यन्यत्र
विस्तरश्चिन्तामणौच । ननुवार्त्तिकंव्यर्थमाद्यस्यसमोवाहिततयोरि
तिनिष्पन्नस्यैकदेशविकृतन्यायेनसंहितेतिसूत्रेणैवसिद्धेः । अन्त्यस्यस
हशब्दस्यसर्वस्याप्यूरुसहितत्वेनसहोरूरिति प्रयोगस्यैवाभावादित्या
शंक्याद्येआह हितेनेति । विद्यमानंहितत्तयोरितिवक्तव्यार्थः । अं
त्येआह सहेतेइति । नितम्बभारंरतिश्रमंवेतिशेषः । अस्तुसहो-
विद्यमानार्थकएवमपिनदोषइत्याह यद्वेति । अतिमनोहराऽऽकृत्यू
रूयस्याइत्यर्थः । कमलानिकमलानीतिवदित्यलंकारपरिपुष्टिः । छ
दंकैयटेस्पष्टम् । संज्ञायांकिमिति । ऊङुतइत्यत्रमनुष्यजातेरित्यनुवृ

ह्निरतएवः पक्षोश्वबाव्हन्तात्संज्ञायामिति चरितार्थैतथाप्यविशेषा
त्संज्ञायांकद्रुकमंडल्वोः छन्दसीत्यनेनसिद्धिरितिप्रश्नः । लोकेनागमा
नुस्संज्ञायांकद्रूरित्यादिनसिध्यें दित्युत्तरम् । एवंचेदंलौकिकार्थमित्या
ह छन्दोर्थमिति ॥ युवतिरित्यत्रतद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञार्थं
यूनस्तिरित्यस्याधिकारेपाठस्साचपरिज्ञाषयैवसिद्धे ति किमर्थोधिका-
रइत्यतआहोत्तरार्थंइति । इहकरणंपरिभाषाया 'अनित्यताज्ञापना-
र्थमित्यन्ये । ननुटापःप्रागेवाधिक्रियतांप्राचांष्फोयस्येति चेत्यनयोः
तद्धितेद्ग्रहणेचमास्ताम् । नैतत् । पट्वीत्यादावोर्गुणप्रसङ्गात् । नचे
द्ग्रहणमेवङीषितद्धितकार्याभावं ज्ञापयतीतिनोक्तदोषइतिवाच्यम् ।
कुरूरित्यादावतिप्रसङ्गात् । नचकुरूरित्यादिसिद्धयेस्त्री प्रत्ययेष्वत-
द्धितकार्य्याभावाज्ञापकमोद्ग्रहणमितिचेत् । आसूरायणीत्यादौष्फे
पियस्येतिलोपानापत्तेः । अतएवदंडिनोत्यादौटिलोपोनेत्याहुः ।
ननुयुवतीकरनिर्मितंदधीतिकथंप्रयोगः । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति ग
णसूत्रेणतिप्रत्ययेनद्योतितेपि स्त्रीत्वेद्योतकसमुच्चयस्यादोषान्ङीष्-
सिद्धेः बाहुलकात्यौतेरौणादिकेनकनिप्रत्ययेनसिद्धेश्च । आद्येयुव
तीनांसमूहइत्यर्थेऽणिभस्याढेइति पुंवद्भावेयौवनमितिस्यादिष्यतेतु-
यौवतमिति अन्त्येऽगतिकगतित्वंचेति मनसिनिधायाह शत्रंतादि-
ति । यौतिमिश्रीकरोत्यात्मानंयये त्यर्थेलटः शतृङीप्एवंचयौवतमुक्त
रीत्यासिद्धं, त्यंतात्तुयौबनमित्येव । नचभिक्षादिपाठसामर्थ्यान्नपुं
वत्तत्पाठस्यभाष्यकृताप्रत्याख्यानादितिसंक्षेपः ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

अथस्वौजसित्यादिनाविहितसुबामर्थविशेषव्यवस्थादर्शनायकार
कप्रकरणारंभः । तत्रजातिव्यक्तिलिंगसंख्याकारकेतिपंचकं प्रातिप-
दिकार्थइति भगवद्भाष्यकृतकृतान्तः । तथाचद्व्येकयोरित्यादिनाप्रा-
तिपदिकार्थेति सूत्रस्यैकवाक्यतयालिंगग्रहणेनचसत्त्वाभिधायिनएव
प्रातिपदिकार्थैत्यस्यसंग्रहादव्ययात् प्रथमाया अनुत्पत्तावुच्चैरित्यादौ
रुत्वंग्रामउच्चैस्तेस्वमित्यत्रसपूर्वायाः प्रथमायाइतिते आदेशोनस्या
दिति तदर्थंप्रातिपदिकार्थैत्यस्यावश्यकत्वात्तत्रलिंगेत्यस्यगतार्थत्वा

द्वैयर्थ्यमित्यतोविवक्षितमाह नियतेति। यस्मिन्प्रातिपदिकेउच्चारि
तेयस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः सतदर्थइत्यर्थः । तटादिशब्दानांत
त्तत्प्रत्ययसमभिहारेनकलिंगबोधकतया नकिमपिलिंगंतेभ्योनिय-
तोपस्थितिकमिति नतद्बोध्यलिंगस्यप्रातिपदिकार्थेति संग्रहइति लिं
गग्रहणमित्याशयः । नन्वेवंसिंहोमाणवकोगौर्वाहीकइत्यादौसिंहा
दिसदृशरूपार्थस्य शक्यार्थरूपप्रातिपदिकार्थेत्यनेनासंग्रहात्प्रथमानु
पपत्तिरितिचेन्न । शक्यार्थेपदसाधुत्वेनान्वाख्यायपश्चात्पदान्तरसम
भिहारे तात्पर्यानुपपत्त्यालक्षणांगीकारेण लक्ष्यार्थबोधेनसर्वसामंज
स्यात् । नचविभक्तौनलक्षणेतिवादविवादः एकविभक्तेरपरविभक्तौ
नलक्षणा व्यत्ययोबहुलमित्यनुशासनविरोधादित्याशयात् । लक्ष-
णातुशक्यतावच्छेदकारोपएव अतस्मिन्सइत्यारोपार्थकभाष्यस्वर-
सात्, आरोप्यतेतद्रूप्यंनतुमुख्यमिति कैयटोक्तेश्च। यथाहसिंहत्वा
दिरूपावच्छेदकस्यारोपोमाणवकादौ।ननुशक्यसम्बन्धोहिलक्षणा। अ
न्यथा शक्यादन्येनरूपेणज्ञातेभवति लक्षणेत्यभियुक्तोक्तिर्विरुध्येति
चेन्न । भाष्याद्यसंस्पर्शात् । शक्यतावच्छेदकान्यरूपवत्त्वेन गृहीतेऽ
र्थेलक्षणा । शक्यतावच्छेदकारोपइत्यर्थवर्णनेनाभियुक्तोक्तेर्मदुक्तल
क्षणालक्षणपक्षपातित्वेनाविरोधाच्चेत्यधिकं नागेशीयचिंतामण्योः।न
नुकर्मणिद्वितीयैवेतीहार्थनियमात्प्रातिपदिकार्थादौकेवलप्रथमायाः
पर्यवसानादवधारणार्थकमात्रग्रहोव्यर्थ इत्याशंक्यसूत्रकारस्यमतेकर्मण्ये
वद्वितीयेत्याकारकप्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेष्वपि प्रथमा
तिप्रसङ्गनिरासायतद्ग्रहणमित्याशयेनाह मात्रशब्दस्येति। मात्रंकार्त्स्न्ये
ऽवधारणेचेत्यमरादिहावधारणमर्थः द्वन्द्वोत्तरमस्वपदविग्रहेमयूर-
व्यंसकादित्वात्समासोऽवधेयः । प्रत्येकंयोगइति । द्वन्द्वे इतरेतर
योगसमाहारयोः समूहोविशेष्योघटकपदार्थाविशेषणानीतिसमूहस्य
चस्वशब्दैरेवाभिधानेनावयवानतिरेकेणभानाभावात्तत्रान्वयिनेवाव
यवेप्यन्वयसंभवादित्यभिप्रायः । एतन्मूलकमेवोच्यते द्वन्द्वान्तेश्रूय-
माणंपदंप्रत्येकमभिसंबध्यतेइति उपपादयिष्यतेचेदंसमासे । ननुवी

रःपुरुषइत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्यभानात्कथंप्रथमा । नचपूर्वापरेति समासविधानात् ज्ञापकात्स्यादेवसाप्रथमा । द्विती याद्यन्ते तद्विधानस्यचारितार्थ्यादिति चेन्नैवम् । तस्यवाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वेनप्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः । तदुक्तमत्रैवभाष्ये । यदत्राधिक्यंसवाक्यार्थइति । निरुक्तंप्रातिपदिकार्थस्वीकारात्फलित माह अलिङ्गाइत्यादि । असत्त्वभूतत्वेन तत्रलिङ्गाद्ययोगादलिङ्ग त्वव्यवहारादितिभावः । नचालिङ्गत्वे सदृशंत्रिषुलिङ्गेष्वित्याथर्वणप्र णवविद्यागतश्रुतिविरोधः । यथोपक्रमोपसंहाराभ्यामस्याः श्रुतेर्ब्र ह्मपरायाअप्यत्रभाष्यप्रामाण्यादुपसंहारस्तथालिङ्गाद्यभावपरतायाअ पिसम्भवात् । आब्ग्रहणंव्यर्थमलिङ्गत्वादिति वार्तिकोक्तेश्च । न चाव्ययीभावस्यकथंलिङ्गयोगः वचनप्रामाण्यादितिदिक् । नियत लिङ्गाइति । नियमेनपुल्लिङ्गाद्युपस्थापकाइत्यर्थः । वासुदेवलक्ष्मी ब्रह्मपराःकृष्णश्रीज्ञानशब्दानियमेन पुंस्त्रीक्लीबानुपस्थापयन्तीतिभा वः । मात्रपदेनकर्माद्याधिक्येप्रथमानभवेदपितुलिङ्गपरिमाणग्रहणा ल्लिङ्गाधिक्येपरिमाणाधिक्येचस्यादेवेत्याशयेन लिङ्गमात्राधिक्येइत्युक्त म् । यद्यपिलिङ्गादिमात्रेइत्येवालमर्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थंविना लिङ्गादिप्रतीतेरसंभवादाधिक्यग्रहणम् । अन्येतुसूत्रेप्रातिपदिकार्थ शब्देनप्रवृत्तिनिमित्तंतदाश्रयश्चगृह्यते । एवंचालिङ्गालिङ्गप्रवृत्तिनि मित्तकाश्चाव्ययपुमञ्छब्दादयः प्रातिपदिकार्थइत्यस्योदाहरणम् अ न्येसर्वेलिङ्गाधिक्येइत्यस्येति सविस्तरंप्राहुः । ननुद्रोणादीनांपरिमा णमर्थइति प्रातिपदिकार्थइत्यनेनसिद्धावेतद्ग्रहोव्यर्थइत्याशंक्ययदा मानमेयसम्बन्धात् व्रीह्यादौद्रोणादयोवर्तन्ते तदाव्यभिचारान्नास्ति मेयस्यततोनियतोपस्थितिरिति तेनागतार्थत्वमित्यभिप्रेत्यप्रथमार्थ माह परिमाणेति । एवंचमानमेवभावस्यसंसर्गस्य विषयःशाब्दबो धेभानार्थंप्रमेय एवद्रोणादीनामर्थः । अन्यथानामार्थयोरभेदबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादभेदबोध एवस्यादितिभावः । तदेवोपपादयति द्रोणरूपमित्यादिना । द्रोणाभिन्नमित्यर्थः । ननुपाचकऔपगवइ

त्यादौ. पचनाश्रयउपगवपत्यसम्बन्धीत्यर्थेनञाद्यादिसिद्धेनसर्वत्रभेदा
न्वयएवप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति कथमुक्तार्थलाभइत्याशंक्याभिधानंदे
वतायुक्तांवदत्येवैषतद्धितइति मीमांसकनिकायेनदेवतार्थकतद्धिता
दावैन्द्रंहविरित्यादाविन्द्राभिन्नदेवताकंहविरिति बोधाभ्युपगमादि
हाप्यदोषादित्यभिप्रेत्यविवेचयति प्रत्ययार्थइत्यादि । प्रकृतिप्र
त्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैवप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेरितिभावः । अ
भेदेन संसर्गेणेति । इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावेनेत्य
र्थः । अभेदस्तुनसंसर्गइतिनागेशीयचिन्तामणौविस्तरस्ततएवावसे
यः । प्रत्ययार्थस्तु, परिमाणंतु । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन प्रमेय
मानसंबन्धेन । व्रीहौ, धान्यादौ । एवंचद्रोणाभिन्नपरिमाणनि
ष्ठपरिच्छेदकतानिरूपित परिच्छेद्यताविशिष्टोव्रीहिरित्यर्थः।अन्येतु
लिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकैकवाक्यतया परिमाणेत्यस्य प
रिमाणेवर्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः । न च प्रातिपदिकार्थ
त्वासिद्धिः । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्रप्रातिपदिकार्थप
देनग्रहणात् । द्रोणादिपदानांचद्रोणत्वाद्येवप्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रो
णःपरिमाणमितिद्वौब्राह्मणावितिवत्प्रयोगः । द्रोणस्यानेकार्थत्वो
क्ता । एवञ्चभेदान्वयेनराज्ञःपुरुषमानयेतिवद्द्रोणोव्रीहिमानयेत्यस्या
प्यापत्तेः द्रोणोव्रीहिरितिप्रयोगस्तुगौर्वाहीकइत्यादिवल्लक्षणयासाधु
तस्मात्परिमाणस्योदाहरणंद्रोणः खारीआढकमितिभाष्योक्तमेवरम
णीयमितिप्राहुः । ननुवचनशब्दोवाचकपर्यायः सचव्यर्थोऽर्थशास्त्री
यकार्य्यासम्भवादितिसंशय्यवाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन पूर्वाचा
र्यैःसंख्यायांव्यवहृतइत्याशयेनाहवचनंसंख्येति । उक्तार्थत्वादिति ।
उक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायादितिभावः । अर्थप्रत्यायनायहिलोकेश
ब्दःप्रयुज्यतेसचार्थोयद्यन्येन प्रतिपादितस्तदाप्रयोजनाभावाच्छब्दा
न्तरप्रयोगेणनभाव्यम् अक्षिनिकोचेनाप्यवगते ऽर्थेशब्दोनप्रयुज्यते
किंपुनःशब्दान्तरेणप्रतिपादिते इत्यनभिहितसूत्रकैयटेनमूलमुपदर्शि
तम् । न्यायस्वीकारश्चभाष्येपीतिनाप्रामाण्यमाशंक्यम् । अनभिहित

सूत्रसत्त्वेतुतदधिकारात्परिगणनस्य भाष्येप्रत्याख्यानात्सिद्धान्तपञ्चक
पक्षेप्रातिपदिकेनाभिहितएकत्वादौविभक्तेरप्राप्तिरितिभावः ॥ ननु
प्रातिपदिकत्वेनोक्तत्वंविभक्त्युत्पत्तौनदूषकम्,अन्यथापञ्चकपक्षेकर्मा
दौद्वितीयाद्यनापत्तेरेवंचोक्तार्थत्वादित्यादिग्रन्थश्चिन्त्यइतिचेन्न। भा
ष्यकैयटाद्यनवलोकनात् । यथोक्तमनभिहितसूत्रेऽभिहितेप्रथमा
नप्राप्नोति किङ्कारणंप्रातिपदिकेनोक्ताएकत्वादयइत्याशंक्यवचनाद्
भविष्यन्तीति । एवञ्चप्रातिपदिकार्थमात्रस्यान्यैरभिधानाभावेपि
प्रातिपदिकेनाभिहितत्वस्याविनाभावादनभिहिताधिकारेपि सूत्रसा
मर्थ्यात्प्रथमास्यादेव । तदप्युक्तंतत्रैव । नक्वचित्प्रातिपदिकेनानुक्तः
प्रातिपदिकार्थ,उच्यतेचप्रथमासावचनाद्भविष्यतीति। द्वितीयादयस्तु
कर्मादीनांविध्यन्तरैरप्यभिहितत्वसम्भवात् प्रातिपदिकेनाभिधानम
नाहृत्यविध्यन्तरानभिधानेएव स्युरधिकारसूत्रसत्त्वेप्रत्याख्यानेप्यन
भिधानेसावकाशाअभिहितेनस्युरेवेतिगूढाभिसन्धिः । अस्मादेववच
नात्प्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमैवेति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह वच
नमिति । सूत्रेवचनग्रहणमित्यर्थः। नचैकादिशब्देभ्यःसर्वविभक्त्याप
त्तिरितिवाच्यम् । अनन्वितार्थकविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तेरेव
न्याय्यत्वात् । अत्राहुः। अर्थेप्रथमेत्येवसारमितरत्सर्वंत्यक्तुंशक्यम् ।
तद्यथा । अर्थेप्रथमेत्युक्तेकस्यार्थइत्याकांक्षायांयस्मात्स्वादिविधिस्त
स्येतिलभ्यतएव । स्वादयश्चप्रातिपदिकाल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाच्चविधी
यन्ते तदर्थत्वंचततोनियतोपस्थितिकत्वमेव । एवञ्चमृठानीहिमा
नीत्यादौपुंयोगमहत्त्वादेरपि ङ्यन्तादनियतभानेनप्रथमासिध्यति ।
पञ्चकपक्षस्यसिद्धान्तत्वेन लिङ्गमपिप्रातिपदिकार्थत्वात्तेनैवसिद्धेप्य
र्थइति।द्रोणोव्रीहिरित्यपिगौर्वाहीकइत्यादिवल्लक्ष्यार्थेसाधयित्वाल
क्षणीयार्थान्वयबोधइतिपरिमाणमपिव्यर्थं,नकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्ये
तिसमयादेवसिद्धेर्वचनग्रहणमप्यपार्थकं,मात्रग्रहणमपिव्यर्थम्,विशे
षविहितैःकर्मणिद्वितीयेत्यादिभिर्बाधितत्वेन कर्मादौप्रथमायाअप्रवृ
त्तेःकर्मणिद्वितीयेत्यादिषुकर्मणिद्वितीयैवनान्याविभक्तिरित्येवमर्थेस्य

नियमस्वीकारात्। नचकर्मण्येवद्वितीयेत्यादिप्रत्ययनियमपक्षेकर्मादौ प्रथमासात्रपदेनैव वारणीयेतिवाच्यम्। तत्रपक्षेप्रातिपदिकार्थएव प्रथमेतिनियमपर्य्यवसानेमतद्वारणादिति। अत्रवदन्ति। अनिर्दिष्टार्थाःप्रत्ययाःस्वार्थेभवन्तीतिन्यायेनैवार्थेपि तत्सिद्धौसम्पूर्णसूत्रंकार्यमिति। इदंतुनसत्। अर्थनियममाश्रित्यमात्रग्रहणंसम्बोधनेचेतिसूत्रंलिङ्गादिग्रहणंप्रत्याख्यात्रावार्तिककृतातद्भूधितश्चेति सूत्रेप्रातिपदिकग्रहणस्तनर्थयताभाष्यकृताचसहविरोधापत्तेः। अनभिहितसूत्रस्यार्थंव्याख्यकर्तव्यः कटइत्यादौतवमतेप्रथमाविधायकात्पूर्वंकर्तृकर्मणोरितिसूत्रस्य पाठेनपरकृष्योगलक्षणषष्ठीमादायेतिवदद्भिरनभिहितसूत्रेभाष्यकैयटतद्व्याख्यातृभिः साद्धंविरोधाच्च।एवंचार्थग्रहणस्यवितथत्वेपिप्रथमेत्येतावन्मात्रमेवसारमित्यालोचयामइति नकश्चित्क्षुद्रोपद्रवः॥इतिप्रथमा॥कर्तुःकिमिति। कारकइत्यधिकारसूत्रेकारकशब्दःक्रियापरःकरोतिकर्तृकर्मव्यपदेशानितिव्युत्पत्तेः। आप्नोतेःसनन्तान्मतिबुद्धीतिवर्तमानेकर्मणिक्तः तत्रक्तेनाप्तुमित्यपेक्षायाऽवश्यंजायमानत्वेनाधिकारात् क्रिययेत्यर्थलाभेनैवसूत्रार्थोपपत्तौनार्थस्तद्ग्रहणेनेतिप्रष्टुराकूतम्। एवंसतिक्रिययाऽऽप्तुमिष्यमाणमित्यर्थेफलाश्रयस्यापि फलनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छिन्नत्वसंसर्गेण तदाप्ततमेपिकर्मसंज्ञास्यादित्याशयेनोत्तरयति माषेष्विति। माषेषुबुभुक्षयाप्रशक्तमश्वंमाषनाशोमाभूदित्यन्यत्रवध्नातीतितात्पर्यार्थः। माषेष्वित्यत्राधारसंज्ञायाःपरत्वाद्बाधकंकर्मत्वंस्यादितिभावः। तदेवाह। कर्मणइति। वस्तुगत्यासाक्षात्समवायसंबंधेनव्यापारस्यकर्तृनिष्ठत्वेन कर्त्रिष्यमाणएव तत्सञ्ज्ञासंपत्तिर्भविष्यति। अतएवकर्तुरित्यस्यप्रत्योत्तरात्वाचोभाष्येइति कर्तुरितिचिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः। तमप्ग्रहणंकिमिति। अवयवद्वारासमुदायस्यप्रश्नः। कर्तुरुद्देश्यंकर्मेत्येवास्तामित्यभिप्रायः। पयसौदनमिति। इदंचप्रत्युदाहरणंतदानींयदाकृतभोजनोपिपयोलाभेनभोजनेप्रवर्तते। भोजनक्रियायाःपयउद्देश्यत्वात्। ईप्सिततमशब्दस्तुक्रियाशब्दएवनाभिप्रेतपरइ तिस्पष्टं

वारणार्थानामित्यत्रन्नाप्यक्रियटयोः । तथाचपयसस्तदाफलाश्रयत्वे नाविवक्षणान्नकर्मत्वमित्याशयः । तर्हितमपः किंफलमितिवाच्यम् । कूपादंधंवारत्यऽग्नेर्माणवकवारयतीत्यादाव धमाणवकयोः कर्मसं ज्ञासंपत्तिरेव इतरथावारणार्थेत्यपादानसञ्ज्ञास्याऽपवादोभवेत् । नचाग्निकूपयोःसाणवकाश्रेतिशंक्यम् । तयोरपितदुपस्थाप्यसंयोग रूपफलाश्रयत्वेन कर्मत्वस्यैवप्रवृत्तेः । वारयतेश्चसंयोगाद्यऽनुकूलव्या पाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः सएवप्रवृत्तिविघातउच्यते । नचसंयो गोनतत्कर्तृव्यापारप्रयोज्यइतितत्रकर्मत्वाप्राप्तिः । कर्तृव्यापारवाचक धातूपात्तफलाश्रयत्वस्यैवलाभात् । तस्मान्माणवकादेःकर्मत्वसंपाद कंतमप्ग्रहणम् ईप्सितमात्रेसावकाशस्यापादानत्वस्येप्सिततमेऽनेन बाधनात् । तत्त्वञ्चप्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्व र्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वम् ।तच्चनाग्निकूपादौ,केचित्तुईप्सिततमस्या पीप्सितत्वादितिप्रश्नः । उत्तरंतुओदनएवेप्सिततमोनतुपयः । न हिकेवलपयःपानेनसंतुष्टिः किंतुतत्संस्कृतेनौदनेन पयसस्तथात्वेतु भवत्येवपयःपिबतीति । यद्यपि इदंनसत् । वारणार्थसूत्रेस्वव्या पारजन्यफलाश्रयार्थकस्यैवेप्सितपदस्यभाष्यकृदुक्तेः । अन्यथा कूपादं धंवारयतीत्यादौकूपादेरीप्सितत्वाभावादपादानत्वानापत्तेः । तथा पिवारणार्थसूत्रेक्रियाजन्यफलाश्रयएवार्थः । इहतुतमब्ग्रहणात्क्रि याजन्यफलाश्रयत्वेनकर्तुरिच्छाविषयत्वमितिभेदः । पयोहिफलाश्र यत्वेनकर्मणएवेच्छाविषयः । अतएवकर्मणोयदीप्सितंतदपादानमि त्युक्तंभाष्येइत्याहुः । ननुपूर्वप्रक्रान्तमेवाधिशीङ्स्थासां कर्मेति सूत्रेकर्मपदं तदेवानुवर्ततामित्याशंक्यमानंप्रत्याह कर्मेत्यनुवृत्ताविति । एकयोगनिर्दिष्टत्वेनाधारस्याप्यनुवृत्तावाधारस्यैव कर्मसंज्ञा स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं मिहकर्मपदमित्यर्थः । अयंभावः । आधारोऽधिकर णमित्यत्रकस्याधारइत्याकांक्षोदये कारकाधिकारात् क्रियायाएवेत्यु पलब्धौस्वतंत्रेप्सिततमपदाभ्यांसाक्षात् क्रियायाआधारेकर्तृकर्मसंज्ञा विधानेनपरंपरयातयोः आधारइत्यवस्थितौयोग्यतया कर्तृकर्मद्वा

रैवक्रियाश्रयस्याधिकरणसंज्ञा संपद्यते। एवंचकर्त्रास्वनिष्ठव्यापारे-
णाप्तुमिष्यमाणस्तन्निष्ठक्रियायास्तद्द्वाराधारः कर्मत्वंप्रतिपद्येत ।
ततश्चयस्यधातोः फलंविषयतासंबंधेनविषयेसमवायसंबंधेनकर्तर्यपि
तिष्ठति तस्यैवयोगेतस्यादित्याशयेनाऽऽह गेहंप्रविशतीत्यत्रैवेति।
इत्यादावेवेत्यर्थः। इहोक्तसम्बन्धाभ्यांगेहचैत्रयोः फलंतिष्ठतीति
भावः । यद्वाफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वेनायमकर्मकोधा
तुस्तथाचैतादृशयोगएवतस्यादित्याशयइति स्थितस्यगतिश्चिन्तनी
या । वस्तुगत्याएवंसतिकर्माधारयोःपरस्परापेक्षत्वेन सूत्रद्वयवा
क्यार्थानुरूपंत्त्यैवनाधारानुवृत्तिः । अकर्मकधातुयोगेतरकरणेबहूपप्ल
वापत्तिश्च । अतएवकर्मानुवृत्त्यननुवृत्तिविधानाज्ञावो ज्ञाप्यइतिसु
धीभिर्विभावनीयम्। अथपञ्चकंप्रातिपदिकार्थो विभक्तयश्चद्योतिका
इतिभाष्यसिद्धान्तः द्योतकत्वंचसमभिव्याहृतवृत्त्युद्बोधकत्वम्। भा
ष्येकर्मादीनांविभक्त्यर्थत्वव्यवहारोपिद्योत्यतयैव। अतएवद्व्येकयो
रित्यादीनांनियमत्वं बहुष्विति सूत्रे भाष्याद्युक्तंसंगच्छते। एवंभाव
कारककालसंख्याश्चत्वारोधातोरेवार्थास्तिङश्चद्योतकाः । अतएवप्र
कृत्यर्थंविशेष्यकोबोधउभयत्रेत्याद्यस्मत्कृतचिन्तामणौनागेशीयेचोप
पत्तिविस्तरः । अनभिहितइत्येतदभावेस्वादिसूत्रेणानिर्दिष्टार्थाइति
न्यायेनकर्मादौसंख्यायांच स्वादिनासिद्धेनियमत्वोपपत्तिः तत्रयदा
कर्मणीत्यादेर्द्व्येकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतायामेकस्मिन्कर्मणीत्यन्वयेन
सूत्रजनितबोधेकर्माद्यर्थप्राधान्यं तदासूत्रजनितबोधविषयप्रधानवि
षयेणोक्तार्थानामप्रयोगइति न्यायेनैवसिद्धेरनभिहितसूत्रंनकार्यम्।
यदातुकर्मगतेएकत्वे इत्यन्वयेनसंख्यायाःप्राधान्यं तदाकार्यमेवतत्त
थाचानुक्तएवविभक्तिरित्यभिप्रायेणाहाअभिहितेत्विति।प्रथमैवेति।
अनभिहिताधिकारेपि प्रातिपदिकार्थस्यप्रातिपदिकेनोक्तत्वेपि सूत्र
सामर्थ्यात्साभवत्येवेतिभावः। अतएवाभिहितेप्रथमेति वार्तिकंसंग
च्छते। इहत्याभिसंधिःप्रागप्युक्तः। कियद्भिरभिधानंभवतीत्यपेक्षाया
माह प्रायेणतिङित्यादि । अतएवकटंभीष्मंकुर्वित्यादौ विशेष्यप

दोग्धरीत्यस्यद्वितीययाविशेषणगतकर्मत्वोक्तेपि विशेषणादपिसंपद्य
ते द्वितीया । यदातुप्रक्रियादशायांकटोपि कर्मईप्सादयोपिकर्मेति
स्वीकारात्कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वोक्तावपि ईप्सत्वगुणविशिष्ट-
निष्ठकर्मत्वस्यबोधनाय विशेषणादपि सातदापरिगणनंप्रत्याचख्युर्भा
ष्यकाराः । तिङ्कृतौस्वप्रकृत्यर्थंप्रतियस्यकर्मत्वंतस्य सर्वस्यापिकर्म
त्वमभिधत्तइति नकृतःकटःसुन्दरइत्यादौद्वितीयेत्यादिकं नागेशीय
चिन्तामण्योरवसेयम् । लःकर्मणितिप्तस्झीत्यनयोरेकवाक्यतया-
तिङापिकर्मणोऽभिधानमित्यभिप्रेत्याह हरिःसेव्यतइति । प्रीत्यनु-
कूलव्यापारोभजे, सेवेश्चार्थः । कर्त्रादयस्तिङोद्योत्यार्थाः तेषांविशेष
णत्वंप्रकृत्यर्थस्यविशेष्यत्वम् । कर्तृलकारेव्यापारोविशेष्यः । कर्मल-
कारेफलंविशेष्यम् । एवंचचैत्रकर्तृकोवर्तमानकालिकोहरिकर्मकए-
कोव्यापारः । चैत्रकर्तृकवर्तमानव्यापारजन्याहरिनिष्ठाएकाप्रीतिरि
तिशाब्दबोधः । उपपत्तिस्तुचिन्तामणौबोध्या । तेनक्रीतमित्यधिका
रेशताच्चठन् यतावितियताकर्मणोऽभिधानमाह । शत्यइति । शते
नक्रीतोऽश्वःशत्यःशतिकः । भाष्येप्रायेणेत्यदृष्टमपि प्राच्यानुरोधेनय
दुक्तंतस्यफलमाह । क्वचिन्निपातेनेति । वस्तुगत्यात्रपद्येतुमुनः साधु
त्वायेष्यतेइत्यस्याध्याहारस्त्वावश्यकः । अन्यथाक्रियायाउपपदत्वा भा
वेनतुमुन्ण्वुलाविति सूत्राप्रवृत्तेः । एवंचतिङैवाभिधानम् । तथाच
विषवृक्षोपिसंवर्ध्य छेत्तुंयदिष्यते तदसांप्रतमन्याय्यमित्यर्थः । तादृशे
च्छायाअन्याय्यत्वंच तद्विषयस्यान्याय्यत्वेनज्ञेयम् । युक्तंचैतत् । इत
रथाप्रथमायाअपि कारकविभक्तित्वेनक्रियामंतरानुत्पत्तिःस्यात् प्र
थमान्तकारकस्यक्रियायामनन्वय नियमेनप्राच्यनयेऽसंगतिश्च । अमुना
रदइत्यवोधिसइत्यादौनारदइतीति श्रीकृष्णीयज्ञानानुकरणं प्रथमा
न्तस्यवाप्रातिपदिकत्वान्न द्वितीयानारदइत्येतच्छब्दाभिलप्यमाना-
कारोबोधइतितदर्थः । एवंसर्वत्रबोध्यम् । मातेवहितकारिणीमिति
त्वऽसाध्वेवेति चिन्तामणौविस्तरः । विभागानुकूलव्यापारानुकूल-
व्यापारोदुहादेरर्थइत्यभ्युपगमात् गांपयोदोग्धीत्यादौगोः पयस्त्यज

तिगवापयस्त्या जयतीत्याद्यर्थंप्रतीत्याकर्तुरित्येवकर्मत्वेसिद्धे व्यर्थंम
कथितंचेतिसूत्रंतथापि यदापयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादि रेवत
द्धात्वर्थस्तदापादानत्वाद्यऽविवक्षाया मन्येनासिद्धकर्मत्वप्रतिपत्तये
तदावश्यकम्। तत्रनटस्यशृणोतीत्यादौनटस्यापि कर्मत्वेप्रायोगान
द्धारा श्रवणक्रियाजनकत्वरूपकारकत्वसत्त्वात्। नचकर्मयुक्त्वंधा-
त्वर्थव्यापारात् प्राक्तदनंतरंवातत्संबद्धत्वम्। तच्चसतिसंभवेप्राक्
संबद्धत्वमेवग्राह्य मतएवगांपयोदोग्धिस्थाल्यामित्यादौ स्थाल्यादेर्न
दोषस्तथाचकर्मयुक्त्वा भावादेवनतत्रदोषइति वाच्यम्। तदंशस्या
पिपरिगणनलभ्यत्वात्। अतःपरिगणनमुक्तम्। एवंचतद्राजसूत्रेपृ
च्छिपर्यायस्यचुदेर्द्विकर्मकत्वसमर्पकत्वहमपीदंचोद्यंचोद्यइति भाष्यप्र
योगमसमंजसंमन्वानआह। अर्थनिबंधनेति। परिगणितत्वेपिनस्वरू
पाश्रयेतिभावः। इदंकैयटानुरोधेन। वस्तुगत्यातथासत्याख्यातोपयोग
इत्यत्रभाष्योक्तपरिगणनस्वंभज्येत। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रु
विशासयइतिहिभाष्योक्तास्तथंकयाचिग्रहणेनैव सिद्धेभिक्षिग्रहणंव्यर्थं
चस्यात्। प्रागुक्तभाष्यप्रयुक्तचुदेरन्येषांच येषांद्विकर्मकत्वमिष्टंतेषांव्या
पारद्धयार्थकत्वेन कर्तुरित्यनेनैवसिद्धमित्यधिकंनागेशीये। कारकंकिमि
ति। एतदभावेकर्मयुक्तेमाणवकेपि तत्स्यात्। तस्यापिपरंपरयायोगा
त्। तद्धारणायतद्ग्रहणेकृतेपि क्रियान्वयित्वरूपस्यतस्यपरंपरयाआधा
रसंज्ञायामवश्यंस्वीकर्तव्यायांमाणवकेपि सत्त्वेननतद्दोषनिर्मुक्तिः। ए
वंचप्रश्नानुपपत्तौजिज्ञासायामत्रकिम्शब्दः कारकमित्यस्यकोऽर्थइति
भावः। जिज्ञासितंचप्रत्युदाहरणमुखेनदर्शयति माणवकस्येति। करोति
क्रियांनिर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शकन्नाष्येणक्रियाजनकमितितदर्थः।
जनकत्वंचान्यथासिद्धिशून्यत्वेसतिनियतपूर्ववर्तित्वमिति माणवकेन
दोषः। प्रश्नरूपकार्यस्यतंत्यित्राऽन्यथासिद्धेः माणवकसंबंधिपितृक
र्तृकपथिकर्मकप्रश्नानुकूलोव्यापारइत्यादिकं चिन्तामणौविस्तरस्तत
एवावगंतव्यः। गतीत्यादिकिमिति। अन्यानधीनत्वरूपप्रधानत्व
स्यप्रयोजकव्यापारेसत्त्वेन तदनुरोधिकर्मत्वस्यान्तरङ्गादपि कर्तृत्वाद्ध

लवत्त्वेन कर्तुरीप्सिततममित्यनेनैव कर्मत्वं सिध्यतीति प्रष्टुर्भावः। एवं सिद्धे णिजर्थेनाप्यमाणस्य चेद्भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति नियमार्थं तत्सूत्रमित्याशयेनोत्तरयति। पाचयतीति। एवंच शत्रूनित्यादौ शत्रवः स्वर्गमगच्छन् तान् श्रीहरिः प्रेरयति शत्रवोऽनुत्पन्ने णिचि कर्तारः उत्पन्ने णिचि कर्माऽभवन्। स्वर्गकर्मकगमनानुकूलशत्रुकर्मकव्यापारानुकूलो हरिनिष्ठो व्यापार इत्यादिर्बोधः। इहतु ओदनकर्मकपचनानुकूलदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलयज्ञदत्तनिष्ठो व्यापार इत्यादिर्बोधः। गत्यादियोगे प्रयोज्यस्य कर्मत्वशक्तिमत्तया तदतिरिक्तधातुयोगे प्रयोज्यस्य कर्तृत्वशक्तिमत्तया बोधादित्येवं सर्वत्र बोध्यम्। स्पष्टंचेदं हेतुमतिचेत्यत्र कैयटभाष्ये। ननु गतिबुद्धीत्यत्र बोधनं बुद्धिर्ज्ञानमित्यर्थस्य दृशादावपि पश्यार्थैश्चेत्यत्र प्रसिद्धत्वेन सत्त्वाद्बुध्यर्थत्वेन सिद्धे दृशेर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। सूत्रे ज्ञानसामान्येति। अयं भावः। ज्ञानं द्विधा जन्यते। केवलान्तःकरणेन अन्तःकरणानुसन्धानसहायचक्षुरादीन्द्रियपञ्चकेनच। आद्यं सकलविषयत्वात् व्यापकत्वेन सामान्यं व्यपदिश्यते अन्त्यम् प्रत्येकं रूपादिविषयत्वात् व्याप्यत्वेन विशेष इति। अनेनेति। वार्तिकारंभेणेत्यर्थः। ज्ञानफलसाहस्रेति। ननु शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेतिक्यङन्ताद्णिचि शब्दायतेर्गतीत्यादिसूत्रेण प्राप्तौ वार्तिकं विफलमित्यत आह धात्वर्थेत्यादि। धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोकर्मिका क्रियेत्यभियुक्तोक्तेः। शब्दरूपकर्मणो धातुनाक्रोडीकृतत्वादिति भावः। एवंचाकर्मकत्वप्रयुक्तस्यापि कर्मत्वस्य प्रतिषेधार्थं शब्दायतेर्नेति वार्तिकमिति कैयटादयः। अन्येतु शब्दरूपकर्मणो धात्वर्थसंगृहीतत्वेपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्मणोऽत्राभावे मानाभावः। अतएव शब्दकर्मेत्यस्य शब्दक्रियाणामिति पक्षे ह्वायतिक्रंदयतिशब्दायतीनां प्रतिषेधउक्तो भाष्येन तु शब्दकर्मणामितिपक्षेपि कैयटादिमते त्वकर्मकत्वेन पक्षद्वये प्रतिषेधस्यावश्यकत्वेनैकपक्षे प्रतिषेधं विदधतो भाष्यस्यासंगतिः। एवञ्चसकर्मत्वाद्गतीत्यादेरप्राप्त्या शब्दायतेर्नेति प्रतिषेधश्चिन्त्य इत्याहुः। गतीत्यादीति सूत्रं

नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात्सकर्मकाणां चेदेतेषामेवेति नियमपरम् एवं सिद्धेऽकर्मकग्रहणं सामर्थ्याद्देशकालादिभिन्नकर्माभावतो ग्रहणार्थमित्याशयेनाह। येषामिति। देशकालादीत्यादिनाभावाऽध्वनोः संग्रहः अत्रेति। अत्रैव सूत्रे इत्यर्थः। इह शास्त्रे सर्वत्राविद्यमानकर्मकाणामेवाकर्मकपदेन ग्रहणमिति कैयटोक्तन्तु न युक्तम्। कृतपूर्वी कटमित्यादौ कर्मणोऽविवक्षया ज्ञावेक्तस्य भाष्यकैयटादावुक्तत्वात्। अधीगर्थेति सूत्रे कर्मणः शेषत्वविवक्षयाऽकर्मकत्वे मातुःस्मर्यते इत्यत्र भावे लकारस्य सह भाष्ये उदाहृतत्वाच्चेति दिक्। नत्वऽविवक्षितेति। अत एव न हि कश्चिदपि कालभावाध्वभिरकर्मकः सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्भिन्नकर्माभावतो ग्रहणमित्युक्तम् गतिबुद्धीत्यत्र भाष्ये। यदि ह्यत्राविवक्षितकर्मकाणां ग्रहणं स्यात्तदा क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात्तैरप्यकर्मकत्वं संभवत्येवेति भाष्यस्यासंगतिः स्पष्टैवेत्यधिकं नागेशीये। ननु अल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तदकरणेनाभिनीत्येतादृशानुपूर्वीकसमुदायस्य ग्रहणात् निविशते यदि शूकशिखापदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथामिति नैषधीयपद्यस्य निष्प्रत्यूहत्वेऽपि पापेभिनिवेश इत्यत्रापि कर्मत्वं दुर्निवारमित्यत आह परिक्रयण इत्यादि। अन्यतरस्यामितीदमखंडमव्ययं विकल्पार्थसमर्पकं विकल्पेश्चद्वयं निषेधो विधिश्च। अत्रानुवृत्तिसामर्थ्याद्निषेध एवाश्रीयत इत्युपपादयितुमाह। व्यवस्थितेति। विशेषोऽवस्थिता निषेधरूपेत्यर्थः। फलितमाह क्वचिन्नेति। अत्र बीजं तु एवमर्थेष्वभिनिविष्टानामिति समर्थसूत्रभाष्यप्रयोग एव। अन्ये तु उक्तभाष्यप्रयोगादभिनिविश इत्यानुपूर्व्या अविकृताया एव यत्र श्रवणं तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिः। तथाच मंडूकप्लुतौ व्यवस्थिताश्रयणं चानन्यमित्याहुः। वस्तुगत्या तत्रानुपूर्वी सूत्रगता सविसर्गा धातुगता हलन्ता प्रयोगगता ऽदन्ता इति नैकविधा चेत्यानुपूर्व्या भेदेनाविकृतेति कस्य विशेषणमित्यव्यवस्थितेर्यत्नान्तरमेवाश्रयणीयं, किञ्चैतत्सूत्रं प्रतिषत्वविधेरसिद्धत्वादविकृतैवास्त्यानुपूर्वीत्यपि सुवचमिति मूलकृतोऽभिप्राय इति वदन्ति। जपमनुप्रावर्षदित्यत्र लक्षणं जपः तज्

ज्ञानेनहिकालविशेषविशिष्टावृष्टिर्ज्ञाप्यते । लक्षणत्वंचज्ञानजनकज्ञानविषयत्वंतच्चानुनाद्योत्यं, द्वितीयार्थश्चलक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धः ॥ एवंचजपाभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयोवर्षणमिति बोधस्तथाचास्यापिहेत्वर्थेप्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह परापीति । अयमाशयः । हेतुत्वाविवक्षणेलक्षणेकर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः वृक्षमनुविद्योततेविद्युदित्यत्रावकाशः । हेताविति तृतीयायास्तुधनेनकुलमित्यत्र । प्रकृतेहेत्वविवक्षायांविप्रतिषेध शास्त्रमहिम्नातृतीयैवप्राप्तेति । बाध्यत इति । नचेहनिशम्येत्यध्याहृत्यकर्मणिद्वितीयास्तु । उपपदविभक्तेरित्यनेन हेतुतृतीयानिवारिता । अनोःकर्मप्रवचनीयसंज्ञयागतिसंज्ञाबाधनाद्गतिर्गताविति निघातोनिवर्तितः । कर्मप्रवचनीययुक्तइति द्वितीयावृक्षंप्रतिविद्योततेविद्युदित्यादौ चरितार्थेतिस्पष्टंकैयटे, एवंचबाध्यलेशइतिरिक्तं वचइतिशक्यम् । अनुनाजपस्यासंबन्धादुक्तबोधानापत्तेःपुनःसंज्ञेति । ननुचसजातीयस्थलेबाध्यबाधकभावोदृष्टः विजातीयत्वात्संज्ञयाविभक्तिबाधोशक्यःकर्तुमितिवाच्यं, पुनःसंज्ञाकरणबोधितपुनर्द्वितीया विधानसामर्थ्यादिति विवक्षितार्थत्वात् नन्विहतृतीयार्थइत्यनेनसिद्धेऽनुर्लक्षणेइतिव्यर्थमितिचेन्न ॥ द्वयोर्विषयभेदात् । तत्रहितृतीयापदेनतन्निमित्तशब्दस्सहयुक्तइत्यत्रोपात्तोऽनंतरत्वात्सहशब्दोलक्षित स्तदर्थसाहित्येद्योत्येइत्यर्थोऽतएवनद्यासहेत्यर्थंसमनंतरंवक्ष्यति । क्रीडेनुसंपरिन्यश्चेत्यत्रप्रथमेकैयटेस्पष्टश्चायमर्थः । एतेननचेहतृतीयार्थइति सूत्रेणगतार्थत्वंशंक्यं पुरस्तादितिन्यायेनसहयुक्त इत्येतन्मात्रबाधकत्वादिति मंदोक्तमपास्तम् । अपिःपदार्थेत्यत्रपदस्याप्रयुज्यमानपदांतरस्यार्थःपदार्थस्तत्रविंदुरित्यादेः पदस्यार्थोऽपिद्योत्यः। एवंचसर्पिषोपिस्यादित्यस्यसर्पिषोबिंदुरपिस्यादित्यर्थः।तादृशोत्प्रेक्षासभिव्यंजयितुमाह । संभावनयां लिङिति । उपसंवादाशंकयोश्चेतिसूत्रेभाष्यपठितेनोपसंवादाशंकयोर्लिङितिवार्तिकेनेति भावः । सूत्रमिदंयद्यपिछांदसंतथापिवार्तिकं लोकवेदसाधारणमिति तत्रैवस्पष्टं भाष्ये । नचाशंकानामोत्प्रेक्षा, त

तश्चकथमुक्तार्थैपिवार्त्तिकप्राप्तिः । संभावनायाअप्युत्कटकोटिकाशंका
रूपत्वात् । नन्वेवंविंद्वादिपदार्थ एवयद्यपेर्द्योत्यस्तर्हिस्यादित्येतत्प
दवाच्यक्रिययासंबंधाभावेनायोगात् षत्वादेरप्रसक्तौगत्युपसर्गसंज्ञयो
र्बाधेफलाभावादलमपेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिनिवेशक्लेशेनेत्याशंक्या
हतस्याएवेति । संभावनायाएवेत्यर्थः । तथाचविंदोस्तद्दौर्लभ्यप्रयु
क्तदौर्लभ्यसंबन्धस्य चसंभावनाभिव्यंजितस्यापेर्द्योत्यत्वा त्तत्संबंधेन
स्यादित्यनेनान्वयान्नोक्तदोषइतिभावः । विषयभूतेभवनेइति । भा
तुनालिङाचभावनैवोपस्थाप्यते । आद्या आर्थीभावना, अंत्यातु
शब्दरूपत्वाच्छाब्दीत्युद्घोषः । तत्रधात्वर्थभावनीयाःप्राधान्यं त
योःसंबन्धीविषयविषयिभावरूपः । एवंचपचेदित्यादौप्रेरणाविषयः
पचनमितिवदत्रापिलिङर्थ संभावनायाविषयो भवनरूपोधात्वर्थइ
त्याशयइत्यन्यत्रविस्तरःाग्रदुक्तामेवगतिमाह । कर्तृदौर्लभ्येति । क
र्तुर्विंदोर्दौर्लभ्यंतेनप्रयुक्तं दौर्लभ्यन्तद्रूपसंबंधेन भवनक्रियायांस्यात्प
दवाच्यायाभपिद्योत्यविंदोः कर्तृतयातद्द्योत्योक्तसंबन्धेनचान्वयादि
तिभावस्तदाहअपिशब्दबलेनेत्यादि।पदार्थद्योतकतानाम । अप्रयुज्य
मानविंदुरूपपदांतरार्थद्योतकतानाम। ननुकर्मप्रवचनीयद्योत्यैर्थेसर्पि
षोऽन्वयेनतस्यकर्मप्रवचनीययुक्तत्वात्द्वितीयास्यादतआहनेहेति। न
त्वपिनेति।विंदुनातद्योगेप्यपिद्योत्यसंबंधेनानन्वयइत्यर्थः । कर्मप्रवच
नीयद्योत्यसंबंधप्रतियोगित्वमेवकर्मप्रवचनीययुक्तत्वं प्रकृतेचापिद्यो
त्यस्योक्तसंबंधस्यविंदुःप्रतियोगीनतुसर्पिरितिभावः । यदातुस्पष्टप्र
तिपत्तयेऽपिद्योत्यस्यापिविंदोः प्रयोगस्तदापिद्वितीयां बाधित्वो
पपदविभक्तेरितिप्रथमैवशाब्दबोधस्तुसर्पिरवयवविंदुदौर्लभ्य प्रयुक्त
दौर्लभ्यवतीविंदुकर्तृकासंभावनाविषयासत्तेति।तमब्ग्रहणंकिमिति।
रामेणबाणेनेत्यादौबाण स्स्वगतक्रिययाप्राणवियोगादिसिद्धौ प्रकृष्ट
उपकारकःप्रकर्षस्तुयद्व्यापारानंतरमव्यवधानेन फलोत्पादस्तद्रूपः
रामश्चकर्ता सचकर्तृप्रत्ययसमभिहारेप्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयइति ना
गेशीयचिन्तामणयोरुपपत्तिविस्तरः।एवंचकारकाधिकारात्करणएवुडंत

करणेति महासंज्ञयाचसाधकत्वेलब्धेसाधकग्रहणमेव साधकतमार्थंभ
विष्यतीतिप्रभुराकूतं, गंगायांघोषइति । आधारइतिसूत्रेऽप्येवंरीत्या
धिकरणमित्यधिकरणल्युडंतमहासंज्ञयैवसिद्धे आधारग्रहणसामर्थ्या
त्सर्वावयवव्याप्त्याय आधारः सोऽधिकरणसंज्ञःस्यात् तथाचेदंसूत्रंति
लेषुतैलंदध्निसर्पिरित्यादावेवप्रवर्तेत गंगायामित्यत्रनैवस्यात् संज्ञा ।
नहिसर्वावयवैर्गंगा व्याप्तातीरंवा,तीरधर्मस्यघोषा धरत्वस्यात्यंत
सामीप्यात्प्रवाहेऽत्रारोपोवोध्यःशक्यताबच्छेदकारोपएवलक्षणाचतु
र्भिःप्रकारैरेतस्मिन् सइत्येतद्भवति ताद्धर्म्यात्सामीप्यात्साहचर्यात्
तात्स्थ्यादितिपुंयोगादिति सूत्रेचतुर्विधस्यैवसंबंधस्यलक्षणानियाम
कत्वोक्तेः उदाहरणानितु गौर्वाहीकोगंगायांघोषोयष्टीःप्रवेशयमंचाः
क्रोशंतीतियथासंख्यंवेदितव्यानीत्यन्यत्रविस्तरः । तथाचातिरिच्यमा
नंतमप्ग्रहणमस्मिन् कारकेप्रकरणेप्रकारार्थंबोधकपदं विनाशब्दसा
मर्थ्यगम्यः प्रकर्षोनाश्रीयतेइतिज्ञापयति तेनगौणाधारस्यापिसंज्ञा
सिध्यति एवंगंगायांगावइत्यादिकमुदाहरणम् । सर्वावयवव्याप्त्य
भावेनमुख्याधारत्वाभावादिदं सर्वंस्पष्टप्रकृतसूत्रेफणिभाष्ये । अन्येतुत
दाक्षेपकरणासमर्थंप्रतिआधारादिपदंचरितार्थम् आध्रियतेऽस्मिन्नित्या
धारइत्येतदर्थमाधारपद मित्याहुः प्रकृतसूत्रस्वरितसूत्रस्यत्राप्यपक्ष
योरेकतरपक्षस्वीकारे ऽपरोपमर्दस्यावश्यकत्वेनोपस्थितत्वात् प्रकृत
सूत्रस्यएवज्यायानितिमूलकाराशयंवर्णयंति । साधकपदमप्यव्यवहि
तफलोत्पादकलाभार्थमावश्यकम् । एवंचाधारादिपदेस्वरितत्वप्रति
ज्ञयाधिकः कारोऽधिकारः अधिकार्यमितितदर्थः तेनगौणाधारस्या
पिग्रहणं तथाच व्यवधानेनफलोत्पादकेकरणत्वोपचारेण तृतीयांत
प्रयोगस्यासाधुत्वबोधनंतमप्फलम् ।एतेनतमपागौणमुख्यन्यायाप्रवृ
त्तिः कारकप्रकरणेबोध्यते इतिपरास्तंस्पष्टंचेदं स्वरितेनेत्यत्रमहाभा
ष्ये ।सहयुक्तइत्यत्रपृथग् बिनानानाभिरितिवत्सहेनेतिवाच्येयुक्तग्रहणं
शब्दविशेषानादरेणार्थयोगेभवत्वित्यर्थमतएवोक्तमेवंशाकंसार्द्धमिति ।
अतएव क्वचिच्छब्दयोगंविनापिभवतीतितदाह विनापीति । न्याय

सिद्धेऽर्थेलिंगमप्याह वृद्धइति। सहार्थःसाहित्यंसमभिव्याहृतक्रिया
दिसमानकालिकत्वक्रियादिमत्त्वम्, अस्तिचेदंपुत्रेणसहेत्यादौ। नच
माषवापोत्तरंतत्रैवक्षेत्रेतिलवापेतिलैः सहमाषान्वपतीत्यत्रदोषःस
मानेत्येतदग्रेदेशेत्यस्यापिनिवेशात्। ननुपुत्रेणेत्यत्रागमनक्रियाक
र्तृत्वादेवतृतीयासिद्धया सत्यं, पुत्रेणसहस्थूलइत्यस्यैवमुख्योदाहरण
त्वात्। नचाप्रधानग्रहणंप्रत्याख्यातंततश्चस्थूलादेरपितृतीयापत्तिः।
उपपदविभक्तेरितिन्यायेन प्रथमायाएवबलीयस्त्वादित्युक्तंभाष्ये। ए
वञ्च प्रथमायाअपिकारकविभक्तत्व मितिस्पष्टमेवभाष्येउक्तं, कारक
विभक्तित्वंच क्रियाजनकत्वार्थकविभक्तित्वम्एतेन प्रथमायास्तन्ना
स्तीतिनव्योक्तमपास्तम्। अधिकंचिन्तामणौरवसेयं,हेताविति सूत्रेनश
ब्दत्वरूपंगृह्यते, सप्तमीनिर्देशात्। निमित्तकारणेतिसिद्धेश्च सचलौकि
कःफलसाधनीभूतोगृह्यते नतुतत्प्रयोजकोहेतुश्चेतिपरिभाषितः। त
स्मात्कर्तृत्वादेवतृतीयासिद्धेः। ननुलौकिकहेतोरपितृतीयाकरणत्व
देवोपपद्यते ऽतोहेतुकरणयोर्भेदमाह द्रव्यादीति। आदिनागुणक्रि
ये,हेतुःक्रियान्वय्यपिद्रव्यगुणयोरप्यन्वयस्तस्येत्याह। साधारणमिति।
करणंतुक्रियामात्रजनकमितिभावः। वैषम्यान्तरमप्याहनिर्व्यापारेति।
व्यापाररहितमित्यर्थः। करणंतुव्यापारवदेवेतिभावः। एवञ्च प्रति
योगित्वात्ततःकरणत्वस्यवैलक्षण्योपलब्धाऽवपि स्फुटप्रतिपत्तयेपुन
राह।करणंत्विति।दंडेनेति।दंडनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताश्रयोघटा
निरूप्यनिरूपकभावसंसर्गः पुण्येनेति।पुण्यहेतुकदर्शनाश्रयोहरिरित्य
र्थः। अत्र दंडेव्यापारसत्त्वेपिक्रियाजनकत्वाभावान्नकरणत्वं पुण्ये
क्रियाजनकत्वेपि व्यापाररहितत्वान्नकरणत्वम् नन्वलंश्रमेणेत्यादौ
क्रियावाचकपदाभावादप्रतीतेः क्रियायाःकथमत्रकरणसंज्ञेत्यतआह
गम्यमानापीति। नतुश्रूयमाणैवेत्याशयः। प्रविशपिंडीमितिवाक्यार्थे
वाक्यैकदेशप्रयोगइत्यादिनास्पष्टमिव्यणइत्यत्रभाष्ये। अलमितिनि
षेधार्थकंतदाह। साध्यंनास्तीति। साध्यमित्यस्यनामत्वेपिप्रकृति
भागस्यक्रियात्वादस्तिक्रियायोगः। अतएवकाष्ठैःपाकइत्यादिसंगच्छ

तेइत्याह।इहसाधनेनेति । ननुरुच्यभिलाषयोरेकार्थत्वादर्थग्रहणसा
मर्थ्यात्परामपिकर्मसंज्ञांबाधित्वाहरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यत्रापिसंप्रदा
नसंज्ञास्यादित्याशंक्यानयोर्भेदमाह । अन्यकर्तृकइति । अभिलष्यति
कत्रपेक्षया।यदन्यदभिलष्यतिकर्मतत्कर्तृकइत्यर्थः । हरिर्भक्तिमभिल
ष्यतीत्यत्रभक्तिविषयकइच्छादिरूपोव्यापारोऽर्थः।हरयेरोचतेइत्यत्र
तुहरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलव्यापारोऽर्थइतितयोरर्थभेदान्नोक्तोदोषइति भावः
तदाह।हरिनिष्ठेति,प्रीयमाणःकिमिति,एतदन्नावेरुच्यर्थानांप्रयोगेकार
कंसंप्रदानंस्यादितिसूत्रार्थेजायमानेपि शेषत्वविवक्षायाअस्यचारिता
र्थ्येनपरत्वादधिकरणसंज्ञयैवभाव्यम्,एवञ्च पर्योनदोषइतिशंकितुर्भा
वः।शेषत्वविवक्षयाचरितार्थत्वं नापवादत्वनिवारकमन्यथासकलका
रकप्रकरणेयथासम्भवमपवादत्व प्रतिपादकपराआकरग्रन्थाउच्छिद्ये
रन्,किंतुकारकत्वविवक्षायामेव।तच्चात्रनास्तीत्यपवादत्वाऽपर्योपिसंप्र
दानत्वंस्यादित्यभिप्रयन्नाह । पर्योति । एतेनाधिकरणसंज्ञायांन
दोषः प्रीयमाणपदंतुपरत्वात्कर्मत्वेनदेवदत्तं रोचतेइत्येतन्निवृत्त्यर्थ
मित्युक्तिश्चिन्त्या।एवंश्लाघन्हुङ्धारेस्पृहयतेरित्येतेषांशंकोत्तराशयौ
वेदितव्यावित्याहुः।नन्वीप्सितशब्दःक्रियापरोनाभिप्रेतपरस्तथाचत
मपमन्तरेणेप्सितएवचसंज्ञास्तितत्किमुच्यतेईप्सितेति।किमुच्यतेचप्रक
र्षेतीत्याशंक्यस्पृहधातुरिच्छामात्रवाचीफलावच्छिन्नेच्छावाचीच।आ
द्येसंप्रदानत्वमंत्येकर्मत्वमितिगूढाभिसंधिनाह।ईप्सितमात्रेइत्यादि
प्रकर्षविवक्षायां, फलाश्रयत्वेनविवक्षायां, परत्वादिति । संप्रदानत्व,
स्यक्रियाजनकत्वेनाद्य येचारितार्थ्येना पवादत्वाभावादितिभावः ।
चतुर्थीसमवधानेपुष्पसप्रदानिकाइच्छेतिबोधः । द्वितीयासमवधाने
पुष्पकर्मिकेतिबोधः । कुमार्यइवकान्तस्यत्रस्यंतिस्पृहयंतिचेत्यादौ
तुक्रियासम्बन्धिमात्रविवक्षयाषष्ठी।ननुचित्तदोषरूपतासर्वेषामस्तीत्ये
कतरेणैवसिद्धिमाशंक्यभिन्नार्थकत्वाह । क्रोधोऽमर्षः । वाक्चक्षुरा
दिविकारानुमेयःप्ररूढकोपः,अपकारः । अपकारविषयेच्छा । अ
क्षमा उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलोव्यापारः । गुणेषु,गुणविषयेषु,

दोषः, दोषत्वं, कोपप्रभवाइति । क्रोधादिषु कोपाव्यभिचारादिति भावः । तदुक्तं नह्यकुपितःक्रुध्यतिनचाकुपितोद्रुह्यतिइत्यादिभाष्ये अतएवाहविशेषणंसामान्येनेति । उक्तभाष्यात्प्ररूढकोपएवक्रोधइति कुपेस्तदर्थत्वाभावात्तद्योगेनापादनत्वंयस्मैकुप्यसीत्यादिकंत्वसाध्वेवे त्याहुः । परयेशेतेइतिवत् क्रियययायमभिप्रैतीतिवार्त्तिकेनोक्तप्रयोगं केचित्समर्थयन्ते । स्वरूपमित्यस्ययत्नान्तरेणानिधार्य्यत्वात्स्वरूपस्यैव ग्रहणेइष्टासिद्धिंमत्वाह । अलमिति । अलमित्यनेनपर्याप्त्यर्थग्रहणं व्याख्यानादित्यर्थः । तत्रज्ञापकमप्याह, तस्मैप्रभवतीति । प्रभुप्रभव तिभ्यामर्थोगृह्यतेनतुस्वरूपम् । अतएवोक्तंभाष्येप्रभुर्बुभुक्षायप्रभवति मल्लोमल्लायेतितेनप्रभविष्यतिमारणाययज्जननीत्यादिसिद्धिः,षष्ठ्याः साधुत्वेवीजमाह । सएषांग्रामणीति । भाष्येआशीर्विषयेषष्ठींबाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेनचतुर्थीभवतीत्युक्तं तदर्थंव्याख्यातुमाह चकारइति आशीर्विवक्षायामिति । आशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः । परामपी ति । स्वस्तियोगेचतुर्थ्याअवकाशःस्वस्तिजाल्मायेति अत्रतत्त्वकथ नंजाल्मत्वादाशीरभावइतिकैयटः । स्वस्तिभिन्नाःकुशलार्थास्तुषष्ठ्या अवकाशः । मन्यकर्मणीत्यत्रानभिहिताधिकारेणमन्येतिनयकानिर्देश स्तद्योगेकर्मणचक्तत्वेनचतुर्थ्यप्रवृत्तेरितितादृशरूपंनिश्चित्याह । श्यने ति । एतेनयकानिर्देशोनास्तिव्याख्यानादित्युक्तिश्चिन्त्याश्यन्तूपलक्ष णंलिङ्गादावपिभवतिततध्वनयन्नाहतानादिकेति । तनादौभवस्तत्र भवइतिढक्तेन तृणायमत्वारघुनन्दनोपि वाणेनरक्षः प्रधानान्निरा स्यादिति भट्टिप्रयोगोव्याख्यातः तत्रमत्वेतिरूपंदैवादिकस्यैवइङभा वदर्शनात् चेष्टायाकिमिति । गत्यर्थयोगेविभक्तिविधानेनक्रियारूप त्वेनधात्वर्थोभासादिष्टएवेतिप्रश्नः । धात्वर्थभासनेप्यभिमतार्थतदि त्याशयेनोत्तरयति । मनसेति । शारीरव्यापारस्यैवात्रग्रहणादितिभावः । अतएवकरचरणादिव्यापारश्चेष्टाइत्युक्तंभाष्यादौ । अनध्वनीतिकि मिति । एतदुक्तंकुत्रनभवतीतिजिज्ञासते तत्र स्वरूपमितिवचना त्स्वरूपस्यैवग्रहणेप्राप्तेऽध्वन्यर्थग्रहणंकर्त्तव्यमितिभाष्योक्तेः पर्याया

दपिचतुर्थीनभवतीत्यभिप्रेत्यविज्ञापयति । पन्थानमिति । गत्यर्थकर्म
णिचतुर्थीवेत्यत्रास्तुकिंद्वितीय ग्रहणेन अपवादविषयेपि द्वितीयावि
धानार्थत्वात्तद्ग्रहणस्य । तेनग्रामंगंतेत्यत्रकृद्योगलक्षणषष्ठीनभवतीति
कैयटवृत्तिकारादयः । अत्र वार्तिकम् आस्थितप्रतिषेधश्चेति अत्रसूते
कर्मणीक्तःआस्थितः आक्रान्तः तथाच क्रमणव्यापारजन्यफलाश्रयस्या
ध्वनः प्रतिषेधइतितदर्थस्तदाहगत्रादिष्विति । गंतृशारीरकक्रियाज
न्यफलाश्रयइत्यर्थस्तेनपन्थानमित्यत्रचतुर्थी अस्याउक्तव्यावृत्तिमाह
यदात्वित्यादि।उत्पथात्,उत्पथंसंत्यज्य ल्यप्लोपेपञ्चमी इष्यतेनतुआ
क्रान्तः उत्पथेनगंतुमशक्तइतिशेषः । ननुस्त्रियंगच्छतिअजांनयतीत्या
दौस्यादेवचतुर्थीमैवम् । अध्वपदेनगंतृप्राप्यार्थस्याभिधानात् स्त्रि
याश्चप्राप्तत्वात् । पथोपियत्राप्राप्तत्वंतत्रभवत्येवचतुर्थी । नयतेस्तुनग
तिरर्थस्तस्यप्रापणान्वयित्वादित्यत्रैवकैयटः।ननुघटाद्भिन्नइत्यादौपञ्च
मीकथमतआह अन्येत्यर्थेति।भेदव नन्यार्थः तर्हीतरग्रहणंकिमर्थमत
आह प्रपञ्चार्थमिति । नचइतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरान्नीचार्थकस्ये
दंग्रहणमितिवाच्यम् । अस्मात्तारोमन्दोवेत्यादाविवपञ्चमीविभक्तेरि
तिसिद्धेः । ननुइतरदितिनिर्दिश्यमानप्रतियोगिकएवप्रयुज्यते तद्यथा
चैत्रःशूरइतरःकातरइति । अतोनायमन्यार्थइतिचेन्न । प्रतियोग्या
कांक्षाया उभयत्रतद्वदन्यः कातरइत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वेन तुल्यत्वा
त्उक्तामरकोशविरोधाच्च । अन्येतुध्रुवमितिसूत्रेऽपायशब्देनभेदस्यापि
ग्रहणंपञ्चमीविभक्तइति सूत्रेविभागार्थकविभक्तंतपदेनभेदस्यव्याख्या
नात् अतएव घटाद्भिन्नइतिसिद्धं तद्योगेप्यपादानत्वात् अन्यशब्दार्थ
स्याक्रियात्वात्तद्योगेएतद्विधान मतएव घटःपटोनेत्यादौनपञ्चमी ।
नञोभेदवदर्थकत्वेपि अक्रियात्वात् अतएवेतरग्रहणं चारितार्थम् ।
अतएवभाष्येऽर्थग्रहणंनोक्तमित्याहुः । ननुप्रागादिपदानांदिग्वाच
कत्वाव्यभिचारात्तेनैवतत्सिद्धिरित्याह । अंचूत्तरपदस्येति । नन्वदिगर्थे
सम्यक्पदयोगेपंचमीविधानायतद्ग्रहणमितिचेन्न । दिक्शब्दसा
हचर्येणांचूत्तरपदस्यापिदिग्वाचकस्यैवात्रग्रहणात् नचसमनन्तरंदि

कृच्छब्दस्यदेशकालार्थत्वोक्तेर्दिगर्थत्वस्यव्यभिचारइति वाच्यम्। शब्द
ग्रहणसामर्थ्येनतादृशार्थपरत्वेपिश्रुतोदीगर्थत्वाव्यभिचारात्।बाधितु
मिति। परत्वात्प्राप्तमित्यादि,परत्वेपिप्रतिपदविधित्वादिदमेवबाधते
इतिभावः।षष्ठ्यतसर्थेत्यत्रप्रत्ययग्रहणात्तस्यश्रूयमाणप्रत्ययएवप्रवृत्ति
स्तदेदंनकर्तृव्यमिति तुतत्त्वमितिस्पष्टंभाष्ये। नन्वासकलाद्ब्रह्मेत्य
भिविधौनस्यादतआहवचनग्रहणादिति।मर्यादायामितिवाच्येवचनग्र
हणसामर्थ्यात् अवधिमात्रंविवक्ष्यतेतेनविनेतिमर्यादा तेनसहेत्यभि
विधिरितिवृद्धोक्तौतेनेतिविशेषणांशस्तुनविवक्षितइतिभावः। यद्वाम
र्यादेतिशब्दउच्यतेऽस्मिन्तन्मर्यादावचनमाङ्मर्यादा भिविध्योरिति
सूत्रंनत्वयआङ्दृष्टःसउक्तसंज्ञइत्यर्थः। शेषेकिमिति। दिवस्तदर्थस्येत्या
दिनाविच्छेदादनेनापिकरणकारकेएवषष्ठीविधानंयुक्तमितिप्रश्नः।द्वि
रह्नीतिवृत्त्यादिप्रमाणान्मंडूकानुवृत्तिराश्रयणीयेत्युत्तरम् कृतिकिमि
ति। कर्तृकर्मपदाभ्यामन्यथानुपपत्त्याक्रियाक्षिप्यतेतद्वाचकश्चधातुरे
व। तस्माच्चद्वयेप्रत्ययास्तिङःकृतश्चतत्राद्ययोगेनलोकेतिनिषेधात् कृ
द्योगएवपर्यवसानं,नचनलोकेत्यकृदव्ययस्याग्रहणार्थंतत्।तत्राव्ययार्थं
स्ययेकर्तृकर्मणोरितिव्याख्यानेनैवेष्टसिद्धेः। नचोभयप्राप्तावित्यत्रान्यप
दार्थसमर्पकंतदितिवाच्यम्। एकाचोद्वेइत्यत्रदौधातुलाभवद्व्याख्यै
वकृतीत्यत्रेतल्लाभात्।ननुदेवदत्तेनशत्योऽस्वइत्यादौषष्ठीप्रतिषेधार्थंत
द्धितेयेन। विवक्षितक्रियायाअभावेनेहषष्ठ्यप्राप्तेः। कारकान्वय
योग्यमात्रक्रियाधातूपस्थापितैवनतुतद्धिताद्युपस्थितेति स्पष्टमत्रैवद्वि
तीयेभाष्ये। तस्मात्कृद्योगएवपर्यवसानात्किंतेनेतिप्रष्टुराकूतम्। स
माधत्ते। तद्धितइति। तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिवि
षयायाःक्रियायाः कर्तरिकर्मणिचमाभूदित्यर्थः। कृद्ग्रहणेनतुकृदन्त
शक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियायाःकर्तृकर्मणोःषष्ठीतिसूत्रार्थः
संपद्यते।ननुतण्डुलानांपाचकतरइत्यत्रापिनस्यात्,नैवं,पाचकादेस्तद्धि
तंविनापिप्रयोगात्तच्छक्तिग्रहसत्त्वेन कृदंतशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थिति
विषयत्वस्यक्रियायाःसत्त्वात्।एतेनतद्धितार्थक्येमाभूदित्येतदर्थंकृद्ग्र

क्षणं तण्डुलानामित्यत्र षष्ठीत्वसाध्वीति नव्योक्तमपास्तम्, अतएव तद्वि
तस्ययेकर्तृकर्मणोस्तत्र माभूत्कृतोयेतत्रैव यथास्यादित्येवमर्थमित्युक्तमत्र
भाष्येनतु त्वदुक्तम् । कृतपूर्वीकटमिति । पूर्वंकृतमनेनेति विग्रहेऽविव
क्षितकर्मतया भावेक्तेपूर्वादि निस्सपूर्वाच्चेतीनिस्तदनंतरं कटरूपक
र्मणोन्वयः अनभिहिताधिकारेप्युक्तरीत्या कर्मणोनभिहितत्वात्षष्ठी
स्यात्तद्वारणाय कृद्ग्रहणम् । इह च तद्धितान्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थि
तिविषयक्रियाकर्मणस्सत्त्वेन कृदन्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिवि
षयक्रियाकर्मणोऽभावान्नदोषः । नन्विह निष्ठान्तत्वेनैव षष्ठीनिषेधसि
द्धौ कृद्ग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न तदस्ति । निष्ठान्तशक्तिज्ञानसहकारेणोप
स्थितक्रियान्वयिनोरेव नलोकेति निषेधात् । नचाधीतीव्याकरण इत्य
त्रेवक्तस्येति सप्तमीस्याद्विति वाच्यम् । क्तान्तप्रकृतेः कर्मणीति तदर्था
दिह चातथात्वात् । कटकर्मकोत्पत्तिकर्त्तेति बोधः । सर्वोयमिति । ला
घादेशविषयक इत्यर्थः । कारकषष्ठ्या इति । कर्तृकर्मणोर्विहिताया इत्य
र्थः । प्रतिषेध इति । अनन्तरस्येतिन्यायादिति भावः । शेषेषष्ठीत्विति ।
अन्येतु छात्रस्य हसितमित्यत्र नलोकेति निषेधे प्राप्ते वार्त्तिककृतोक्तं नपुंस
केभावेक्तस्य योगे षष्ठ्युपसंख्यानमिति । तत्र प्रतिपदोक्तत्वान्नपुंसकेभा
वेक्त इति विहितः क्तो गृह्यते तेन भ्रान्तं देशमिति भर्तृहरिपद्ये गत्यर्था
कर्मकेत्यनेन भावेक्ते तद्योगे षष्ठ्यभावस्सिद्धः । तच्च शेषषष्ठ्या छात्रस्य
हसितमिति प्रयोगं निर्वाह्य प्रत्याख्यातं भाष्यकृता । तथाच कारकषष्ठी
निषेधविषये शेषविवक्षा न कार्येत्यभिप्रायो वार्तिकस्य लभ्यते । भाष्यस्य
तूक्तप्रत्ययातिरिक्तविषयेऽनभिधानाच्छेषत्वं नविवक्षणीयमिति । त
स्मान्मूलोक्तं चिन्त्यम् । ब्राह्मणस्य कुर्वन्नित्यत्र कार्यमित्यध्याहारेणान्
रकस्य जिष्णुरित्यत्र जातमित्यध्याहारेण तद्योगे षष्ठी साधुरिति वदन्ति ।
कर्तरीति किमिति । कर्तृकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते वैकल्पिकोयमारम्भः ।
तत्रैतदभावे कर्मण्यपि विकल्पस्तु नभविष्यति प्रायो भावकर्मणोः कृत्या
नां विधानेन कर्मण उक्तत्वादनभिहिताधिकारात्कर्तर्येव भविष्यतीति
प्रश्नः । सिद्धान्तीतु लक्षणं स्वविषयीभूतसर्वलक्ष्यसाधकमित्यभिप्रयन्ना

हसान्नासिति। एवंचकर्मानानुवृत्तिफलकंकर्तृग्रहणम्। अतिव्याप्तिम
त्वाह्अत्रयोगइति। योगाऽवयवइत्यर्थः।उभयप्राप्तिनाकृत्येनयोशेष
ष्ठीनेतिसूत्रार्थः। व्रजन्निति। नचगुणकर्मणिवेप्यतइति विकल्पोऽ
स्त्वितिवाच्यम्। कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य विकल्पस्यदोग्धव्यागावः
पयः कृष्णेनेत्यादौगुणकर्मणि उक्तत्वात्प्रधानेचरितार्थेनानेनपरत्वाद्बा
धना, दुकृतोर्घइति। यथान्यासिकइत्यर्थः।*॥इतिविभक्त्यर्थाः ॥*॥

